KIZILBAŞLAR OSMANLILAR SAFEVÎLER

TUFAN GÜNDÜZ

YEDİTEPE

KIZILBAŞLAR OSMANLILAR SAFEVÎLER

TUFAN GÜNDÜZ

KIZILBAŞLAR, OSMANLILAR, SAFEVÎLER
TUFAN GÜNDÜZ

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Karagüllüoğlu

Editör
Nihal Metin

©Yeditepe Yayınevi
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16427

ISBN: 978-605-5200-71-8
Yeditepe Yayınevi: 247
Araştırma İnceleme : 206

1. Baskı: Mayıs 2015

Sayfa Düzeni
Adem Şenel

Kapak Tasarımı
Sercan Arslan

Baskı-Cilt
Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd.Şti.
Gümüşsuyu Cad. Işık Sanayi Sitesi C Blok No:102 - Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 483 47 91-92 (Sertifika No: 11964)

YEDİTEPE YAYINEVİ
Çatalçeşme Sok. No: 52/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi. com / bilgi@yeditepeyayinevi.com
online alış-veriş: www.kitapadresi.com

KIZILBAŞLAR OSMANLILAR SAFEVÎLER

TUFAN GÜNDÜZ

Tufan Gündüz

1964 yılında Tomarza/Kayseri'de doğdu. 1987 yılında G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği Bölümünü bitirdi. 1996'da *"Bozulus Türkmenleri 1540-1640"* adlı tezi ile doktorasını tamamladı. 2006 yılında Doçent, 2011 yılında Profesör unvanını aldı. Halen Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Yazarın *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri/Bozulus Türkmenleri 1540-1640* (Ankara 1996), *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri* (İstanbul 2005) *Tuzlanski, Bijelinski i Srebrenički SIDŽIL 1641-1883* (Tuzla/BiH 2008), *Bozkırın Efendileri, Türkmenler Üzerine Makaleler* (İstanbul 2009), *Son Kızılbaş Şah İsmail* (İstanbul 2010), *Alahimanet Bosna-Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçleri* (İstanbul 2012) adlı araştırma eserleri, *Josaphat Barbaro, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat* (İstanbul 2005); *Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri, Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri,* (İstanbul 2006) *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, Giovanni Maria Angiolello, Venedikli Bir Tüccar, Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri* (İstanbul 2007), *İlişkiler Bir Şiî-Katolik, Oruç Bay Bayat'ın Seyahatnamesi* (İstanbul 2014), *Kızılbaşlar Tarihi - Tarihi Kızılbaşan* (İstanbul 2015) adlı tercüme kitapları Türkmen aşiretleri ve Safevîler üzerine akademik makaleleri bulunmaktadır. Tufan Gündüz, Osmanlı Devleti ve Safevîler döneminde Türkmen aşiretleri üzerinde araştırmalar yapmaktadır.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7

OĞUZ-TÜRKMEN-TÜRK ÜÇLEMESİ 9
KONARGÖÇERLİKTEN YERLEŞİKLİĞE GEÇİŞ
SÜRECİ ÜZERİNE ELEŞTİREL DEĞERLENDİRME 25
SAFEVÎ DÖNEMİ KAYNAKLARINA GİRİŞ 33
ÂLÎ'NİN KÜNHÜ'L-AHBAR'INDA SAFEVÎLER 45
SAFEVÎLER 53
OSMANLI-SAFEVÎ İLİŞKİLERİ PERSPEKTİFİNDE
TÜRKMEN AŞİRETLERİ 97
KIZILBAŞLAR: TÜRKMENLERİN YENİ ADININ ALGISI 107
ŞAH İSMAİL'İN KİMLİĞİ: RUM İLE TURAN ARASINA
SIKIŞAN DİNÎ VE SİYASÎ TANIMLAMALAR 115
ŞAH 125
ŞAH SÜLEYMAN 131
TEKELÜ 137
ŞAH İSMAİL'İN EŞİ TAÇLI BEGÜM 143
SOFYALI BALI EFENDİ'NİN SAFEVÎLERE
DAİR RÜSTEM PAŞA'YA GÖNDERDİĞİ MEKTUP 155
BELGELER 165
RAKAMLARLA BAŞIMIZ BELADA: ŞU KIRK BİN MESELESİ 176
MÜNŞÎ İSKENDER BEY'E GÖRE XVII. YÜZYILDA İRAN
SAHASINDA TÜRKLER, TÜRKMENLER VE KIZILBAŞLAR 185

İNDEKS 201

Önsöz

Türkmenler, Safevîler, Kızılbaşlar, Osmanlılar gibi kavramlar aslında Türk tarihinin önemli parçalarıdır ve bazen birini diğerinden ayırmak mümkün değildir. Ne var ki, gerek siyasî gerekse dinî meseleleri izah ederken konunun anlaşılmasını kolaylaştırmak için bunlardan birini tercih etmek zorunda kalıyoruz. Bu zorluk kendi içinde bir karmaşa meydana getirmiyor değil. Çünkü Kızılbaş tabiriyle bir yandan Türkmenlerden Safevî tarikatına mensup olanlar kast edilirken diğer yandan yaygın Sünni inancın dışında kalan ve bugün (İran'daki küçük bir grubu saymazsak) Anadolu'da dağınık hâlde yaşayan ve Alevi diye adlandırılan Türkmen gruplarına deniliyor. Anadolu'nun bazı yörelerinde Türkmen olmak Kızılbaş olmakla eş anlamlı kullanılırken, İran'da bugün Türkmen olmak sadece Türkmen sahradaki Sünnî Türkmenler anlamına geliyor. Oysa İran Türkleri hangi isim ile anılırsa anılsın Türkmen kökenlidirler. Osmanlılarda da böyledir. Osmanlıların kökeni Türkmendir ama Türkmen adı konargöçerlikle eş anlamlı olarak kullanılıyor. Kızılbaş ise bazen İran, bazen de doğrudan Safevî tarikatının müridi yerine söyleniyor. Türk kelimesi hem İran'da hem Osmanlılarda aynı anlamda yani Türkmen'in üst ismi yerine kullanılıyor. Bütün bunlara rağmen Türkmen, Kızılbaş, Osmanlı ya da Safevî olmak gerçekte farklı kimliklere sahip olmak şeklinde algılanmaktadır. Bu yüzden Türkmen aslında etnik, Kızılbaş dinî

referans anlamına geliyor. Osmanlı ve Safevî ise aynı köklere mensup iki devlet ama aynı zamanda İslamın iki farklı kimliğini tanımlıyor.

Bu kitapta yer verilen çalışmalar tam da bu algıyla mücadele etmeyi amaçlıyor. Değişik dönemlerde kaleme alınan 13 makale, aslında birbirini tamamlar mahiyettedir. Bazıları ilk defa bu kitapta yayınlanıyor. Kızılbaş ve Türkmen algısındaki değişim; İran, Azerbaycan ve Anadolu Türkleri arasındaki dinî, kültürel ve siyasî birlikteliğin tarihî kökleri, Kızılbaş ve Safevî algısının Osmanlı kültüründeki yeri buradaki makalelerin özünü oluşturuyor. Bu çalışmanın tamamı okunduğunda zihinleri meşgul eden pek çok sorunun cevabına ulaşılacağını ümid ediyorum.

Bu kitabın hazırlanışında değerli Elif Dülger'in büyük yardımları oldu. Yeditepe Yayınevi'nin yöneticisi Sayın Mustafa Karagüllüoğlu ise okuyucuya ulaştırılmasını hızlandırdı. Her ikisine de teşekkür etmeyi ihmal etmemem gerekiyor.

Tufan Gündüz

OĞUZ-TÜRKMEN-TÜRK ÜÇLEMESİ

Bugün Anadolu'nun herhangi bir yerinde kendilerini Yörük, Türkmen veya Türk diye tanımlayanların varlığı bu konulara vâkıf olmayanlar için şaşırtıcı gelebilir. Sadece bu değil, Azerbaycan ve İran'da da benzer isimlendirmeler bulunmaktadır ve Kaşkay, Azeri, Türkmen, Şahseven, Kızılbaş gibi isimler bazen bir taifeyi, bazen etnik bir grubu tanımlamak için kullanılmaktadır. Oysa X. yüzyıldan beri Türkmenistan'dan Balkanlara kadar uzanan geniş coğrafyada isimlendirmeler ne olursa olsun gerçekte tek bir Türk grubundan bahsedilebilir: Oğuzlar.

Oğuz adının etrafında yapılan tartışmalarda artık sona gelmiş bulunuyoruz. Bu kelimenin boylar birliğini ifade ettiği yolundaki izahlar genel olarak kabul görmektedir. Dahası son yıllarda yapılan araştırmalar Oğuzların, Göktürk Devleti'ni kuran aile ile kan akrabalığını kuvvetlendiren yorumlar içermekte ve Bilge Kağan'ın "Oğuzlar benim kendi budunumdu." sözünü Oğuzların Türk budunun bir parçası olduğu şeklinde yorumlamanın akla uygun olduğu savunulmaktadır. Bu durumda Türk adının Oğuzların etrafında yeniden şekillenmesi de anlam kazanır. Çünkü Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra Türkçe konuşan halklar Türk olarak adlandırılmakla beraber, bunlardan sadece Oğuzlar Türk kelimesiyle özdeşleşir ve kendi adlarını terk edip zaman içinde Türk adıyla anılırlar. Rus, İran, Arap ve Bizans kaynaklarının Türk diye bahsettiği topluluk da esasında Oğuzlardır. İlginçtir ki, Oğuzlar da X. Yüzyıldan itibaren yeni bir isimle birlikte anılmaya başladılar: Türkmen.

Türkmen adı açık yazılış biçimiyle X. yüzyıldan günümüze kadar varlığını sürdürmekteyse de esasında Oğuz ile Türk arasında bir ara şekil gibi durmaktadır. Çünkü Türkmen adı sadece Oğuzlara ve özellikle X. yüzyıldan itibaren Oğuzların Müslüman olanlarına tahsis edilmiş durumdadır. Bu yüzden Oğuzların İslamlaşmasının geniş ölçüde tamamlandığı XI. yüzyılda onların büyük bir bölümü Türkmen adıyla anılıyorlardı ve Oğuz adı unutulmaya yüz tutmuştu. Oğuzlara dair eski bilgiler ise destanî mahiyetteki eserlerin içine sıkışmış olarak ve daha çok Reşidüddin Oğuznâmesinin tesiriyle varlığını devam ettiriyordu. Reşidüddin, Oğuzları tıpkı Kaşgarlı Mahmut gibi 24 boy olarak tanımlamış; ama ondan farklı olarak sistematik ve hiyerarşik bir listeye yer vermiştir (*Camiü't-Tevarih*'in yazılışı 1310-1310). Buna göre Oğuzlar, Bozok ve Üçok olmak üzere iki ana koldan ve bu kolları meydana getiren 24 boydan meydana gelmekteydi. Boylar bir dip dededen yani Oğuz Kağan'ın Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ ve Deniz adlı çocuklarından türemişlerdi. Güya her birinin dörder oğlu olmuş ve böylece 24 boya ulaşılmıştı. Bu destanî anlatım elbette Kaşgarlı'nın sözlüğünde (*Divanu Lügati't-Türk*'ün yazılışı 1070) yer almaz. Bozok - Üçok ayrımına da yer verilmemiştir ve boyların sıralaması da büsbütün farklıdır. *Divanu Lügati't-Türk*'ün bir tarih kitabı olmayışı ve naklettiği bilgilerin dağınık hâlde bulunması onu bir tarih kaynağı yapmaktan uzak tutmuştur. Bu yüzden Divan'ın yazılmasını takip eden yıllarda onun içeriği Memlük devri tarihçisi el-Aynî'nin dışındaki tarihçiler tarafından görmezden gelindiğinden Oğuzlara dair kaynak olarak daha çok Reşidüddin'in *Camiü't-Tevarih*'i tercih edilmiştir.

Çağdaş araştırmacılarda bu etki devam eder ve Oğuz Destanında yer alan 24 boy adının izleri takip edilir. Hatta bir adım daha ileri giderek efsanevi bilgilerin tarihî gerçekler gibi kabul edildiği de olur. Hâlbuki ne Kaşgarlı'nın ne de Reşidüddin'in yayınladığı liste Oğuzlara ait son listelerdir. Çünkü Oğuzlar'ın içinde uzun süre kaldığı ve dillerine ait tüm incelikleri öğrendiğine dair

şüphe bulunmayan Kaşgarlı Mahmut'un "*Bunlar sadece büyük olanlar. Dedelerinin isimlerini alan daha çok oba var ama ben onları nakletmekten kaçındım.*" sözü boy yapısının değişkenliğini göstermesi bakımından önemlidir. Oğuzlar'ın tarih sahnesine çıkmalarından Kaşgarlı'nın listesini hazırladığı döneme kadar boy sayısı 6'dan 24'e çıkmıştı. Kaşgarlı bunlardan 2'sinin Oğuz ana kütlesinden koptuğunu ifade eder. Ayrıca onun listesinde yer alan iki boy Reşidüddin'de bulunmaz. Hatta kaynaklarda bir daha adlarına da rastlanmaz. Çünkü gerek Kaşgarlı Mahmut, gerekse Reşidüddin'e kaynaklık eden *Oğuznâme* sadece büyük boyları nakletmekle yetinir. Ancak bu büyüklük nazarî olup zamana ve mekâna göre değişkenlik gösterebilir. Dahası mitoloji bir kenara bırakıldığında Oğuz boyları arasındaki askerî, idarî veya hukukî bir hiyerarşi de bulunmaz. X. yüzyılın başlarında Oğuzların içinde bulunan İbn-i Fadlan, onların aralarındaki meseleleri danışarak ve tartışarak çözdüklerine ama tam sonuca ulaşmışken içlerinden en zayıf birinin gelip her şeyi bozabildiğine dikkat çeker. Bu durumda oy birliğinin her türlü askerî ve siyasî gücün üstünde tutulduğu anlaşılmaktadır. Bir başka örnekte ise şunu söyleyebiliriz ki, Kınıkların Selçuklu; Kayıların Osmanlı hanedanını çıkarmaları hiyerarşik bir liyakattan olmayıp, tarihin tecellisinden başka bir şey değildi. Çünkü bu durumda Reşidüddin'in hükümdar çıkaran boylar listesinde (Kayı, Bayat, Avşar, Yazır, Beydili) Kınıklara yer vermeyişini izah edemeyiz. Aksi hâlde Kınıkların Selçukluları kuran boy olduğu Reşidüddin tarafından kolaylıkla tespit edilebilirdi. Üstelik bu liste sadece destanın oluşmasından önceki yıllara ait bir bilginin tekrarından ibaretti. Değilse Kınık ve Kayı gibi Bayındırlar da tarihte önemli rol oynamıştı. Bilindiği gibi Bayındırlar Akkoyunlu hanedanını çıkarmakla kalmayıp kuruluşundan yıkılışına kadar Akkoyunlu Devleti'nin siyasî ve askerî hayatında etkin roller oynadılar. Hâlbuki Kınık ve Kayı adları sadece devletin kuruluş hikâyelerinde görülmektedir. *Dede Korkut Kitabı*'nda Kayı ile Osmanlıların bağlantısına dair yapılan atıf ise en iyi

ihtimalle XVI. yüzyılda bu kitaba girmişti. Daha da ilginci Kayı boyunun iktidarı eline alacağına dair kaydın tutulduğu dönemlerde Kayılar, Anadolu'da hiçbir siyasî, askerî veya iktisadî güce sahip değillerdi. Üstelik Osmanlı devlet idaresinde adları bile anılmıyor, sadece Osmanlı tarihlerinde bir "hatırlama" şeklinde yer alıyordu. Kaldı ki bu kroniklerde bile Oğuznâme'de yer alan hiyerarşik yapı birbirine karıştırılmış, Osmanlıların ataları bahsinde Gün Han yerine Gökalp tercih edilmişti.

XVI. yüzyılda Anadolu'daki konargöçerler arasında varlıkları bütün canlılığıyla görülen Oğuz boyları, hiyerarşik yapıdan ve boy düzeninden çok uzaktaydı ve bulundukları coğrafyaya göre farklı siyasal ve sosyal değişkenliklere sahiptiler. Örneğin Avşarlar Akkoyunlu ve Safevî Devleti'ni meydana getiren Türkmenler içindeki etkin konumunu askerî gücüne borçluyken; Osmanlı idaresi altında sadece vergi mükellefi olarak bir anlam ifade ediyorlardı. Üstelik nüfus bakımından güçlü oldukları yerlerde bile, idarî bakımdan adına ilk defa XVI. yüzyılda rastlanılan kabilelere bağlıydılar ve onların boy beyleri veya kethüdaları tarafından idare ediliyorlardı. Örneğin Bozulus Türkmenleri içinde bağımsız bir Avşar boyu bulunurken, Dulkadirliler içindeki Avşarlar Kavurgalı Türkmenlerinin alt kolları gibi yazılmışlardı ve Dulkadirli boy beyleri tarafından idare ediliyorlardı. Aynı durum Bayat, Kayı, Eymür gibi boylar için de geçerliydi. Karmaşık gibi görünen bu durum aslında konargöçer geleneklerin ve hiyerarşik yapının bütünüyle ortadan kalkmasının bir sonucuydu; bu çözülmenin geçmişi ise Moğol istilasının ortaya çıkardığı karmaşaya kadar dayanıyordu.

Moğol istilası pek çok yönüyle Türkmenlerin hayatını derinden etkilemiş ve değiştirmişti. Ama bugün bizi şaşırtan başka bir husus daha vardır. O da Moğolların önünden kaçarak Doğu Anadolu'ya yığılan ve Memlük sınırlarına taşan Türkmen kitleleri arasında Bozoklu ve Üçoklu adıyla iki küçük oymağın bulunmasıdır.

Oğuznâme'ye göre Oğuz boylarını sağ ve sol kol olarak soyut bir şekilde adlandıran Bozok ve Üçok tabirleri ilk önce Sultan Sencer'e isyan eden Oğuzların arasında ikinci defa olarak da burada somut bir yapıda yani oymak adlarıyla yeniden karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar bu iki oymak kısa bir süre bölgenin siyasi hayatında rol sahibi olup daha sonra sessiz sedasız tarihten çekildilerse de Bozok adı Orta Anadolu'da yer adı şeklinde varlığını sürdürdü. Burada şu soruya da cevap bulmak gerekiyor: Acaba Bozok ve Üçok adlarının Oğuz destanına girdiği dönemlerde aynı isimlerde iki büyük boy mu bulunuyordu? Daha açık bir ifadeyle Bozok ve Üçok Kaşgarlı Mahmut'un listesini hazırladıktan çok sonraları ortaya çıkan iki büyük boy mu idi? Kaşgarlı'nın naklettikleri mutlak Oğuz boy listesi olmadığına göre bu ihtimalin tartışılması gerekmektedir. Çünkü onun listesinden yaklaşık olarak 170 yıl sonra Memlük Sultanı'nın izniyle Gazze'den Diyarbekir'e kadar olan bir sahaya yayılan Avşar, Döğer, Beydili, Bayat gibi boyların yanında Özeroğulları, Gündüzlü, Köpekli, Kutbeyli gibi büyük oymakların da bulunması kabilelerin organik yapılarından ve yeni kabileler üretme özelliğinden başka bir şey değildir. Üstelik bunlardan Özer, İnallu, Harbendelü kabilelerinin 24 Oğuz boyundan hangisine mensup olduğu yolunda hiç bir kayıt da bulunmamaktadır.

Aynı şekilde XV. ve XVI. yüzyılda Anadolu, İran ve Azerbaycan'da da benzer yapılanmalar göze çarpmaktadır. Örneğin Karakoyunlu ve Akkoyunlu konfederasyonları içinde görülen Musullu, Alpavut vs. kabilelerinin hangi Oğuz boyuna mensup olduğunu çıkarmak neredeyse mümkün görünmemektedir. Anadolu'da da durum hemen hemen aynıdır. Oğuz boy adıyla anılan konargöçer grupların yanı sıra binlerce irili ufaklı cemaatin hangi boya sahip olduğunu çıkarmak imkânsızdır. Çünkü konargöçerlerin nüfusu arttıkça kendi içinde bölünmeler meydana geliyor; yeni oymaklar ya aile reislerinin adıyla ya da kendilerine başkaları tarafından verilen isimlerle anılıyorlardı. Onların büyümesi ve

kalabalıklaşması ise sadece zamana bağlı olarak gerçekleşmiyor, şartlara göre bazen kendileri gibi küçük yapılı oymaklarla birleşebiliyorlardı. Dolayısıyla Çöplü Avşarı, Köpekli Avşarı, Şam Bayatı gibi boy adı bir süre taşınsa da, zamanla düşüyor, kendi adları bir kabile adı hâline geliyordu. Sadece bu değil, bünyesinde bulundukları beylik veya oluşum da zamanla üst kimlik tanımlaması hâline gelebiliyordu. Örneğin Akkoyunlular, Karakoyunlular ya da Dulkadirliler bünyelerinde çok sayıda Oğuz boy adıyla veya kendi adlarıyla anılan Türkmen kabileleri barındırıyorlardı. Akkoyunlu ve Karakoyunlu kabileleri Osmanlı hâkimiyetine girince Bozulus diye isim almışlardı. Keza Dulkadirli Beyliği'nin Osmanlı Devleti'ne katılmasından sonra Dulkadir sahasındaki bütün konargöçerler Dulkadirli Türkmenleri diye kaydedilmişti. Orta Anadolu'daki Danişmendli Türkmenleri, önceleri Bozulus Türkmenleri içinde yer alan Danişmendli kabilesinin Orta Anadolu'ya gelmesinden sonra bünyesine Dulkadirli Türkmenlerini de almasıyla büyük bir konfederasyonun üst adı olmuştu. Kuzey Suriye'deki Türkmenler, Halep idari yapısına bağlı oldukları için Halep Türkmenleri diye anılıyorlardı. Orta Anadolu'da dolaşan Yeni İl Türkmenlerinin adını Maraş'ın kuzeyinde Yeni İl diye kayda geçirilen bölgeden aldığı ise artık bilinmektedir. Fakat Eskişehir'den Tokat'a kadar uzanan sahada dolaşan Ulu Yörük, etraftaki Türkmen gruplarına nazaran daha kalabalık olduğu için ulu sıfatıyla anılmıştı. Batı Anadolu'da ise yerleşik, yarı yerleşik ve nihayet konargöçerliği sürdüren çeşitlilikte varlığını devam ettiren Yörük grupları ise adını genellikle bulundukları veya yayıldıkları sahadan alıyorlardı. Kastamonu Yörükleri, Boyabat Yörükleri, Teke Yörükleri, Aydın Yörükleri, Saruhan Yörükleri, İçel Yörükleri gibi ya da Karacakoyunlu, Bozdoğan, Varsak gibi üst isimleri benimsemişlerdi. Bu üst isimlendirmeler çoğunlukla Osmanlı idaresi tarafından yapılmaktaydı ve daha çok onların hangi idarî birime ve muhasebe kalemine bağlı olduğunu ifade etmede kullanılıyordu.

Anadolu'da Yörük veya Türkmen adları etnik bir kimliği değil, sadece konargöçer hayat tarzını ifade ediyordu. Yörük kelimesi Anadolu'da meydana çıkan ve belki de ilk söyleniş yeri de yine Anadolu olan bir isimlendirmeydi. Yörüklerin dağıldığı sahalar daha çok Batı Anadolu ve Balkanlardı. Konargöçerlikteki en belirgin özellikleri ise yaylak-kışlak mesafelerinin kısa oluşu, başka bir deyimle dar alanda göçerlik ediyor olmalarıydı. Ziraat hayatına yakın durmaları, yaylak veya kışlaklarda küçük barınaklar, ağıllar ya da korunaklı alanlar meydana getirmeleri yerleşik hayata geçmelerini hızlandırıyordu. Çünkü küçük çaplı da olsa ziraatla meşgul olmaları köy hayatına eklemlenmelerine imkân tanıyordu. Hukukî açıdan onların yerleşik hayata geçmelerine yani Yörüklükten feragat etmelerine mâni bir durum yoktu. Ancak onların yerleşik sayılmaları merkezi hükümetin onayına bağlıydı. Çünkü bu defa onların Yörüklük statüsü değişiyor, hayvancılığa bağlı vergiler yerine yerleşik-ziraatçi reayanın ödediği vergileri vermeleri gerekiyordu. Kolayca tahmin edilebileceği gibi bu durum Yörük vergilerinin paylaşımında büyük aksaklıkların yolunu açıyordu. Örneğin Kayseri'deki bazı Yörük gruplarının izinsiz yerleşik hayata geçmeleri bölgedeki tımarlı sipahilerin gelirlerini kaybetmelerine ve tımarlarını bırakmalarına sebep olmuştu. Bununla birlikte Yörükler yerleşik hayata geçmiş olsalar bile hayvancılığı terk etmiyorlar; bu defa kışlak yeri olarak kendi köylerini kullanmak üzere kısa mesafeli yaylalara gidip dönüyorlardı. Bu yüzden merkezi hükümet onların Yörüklük statüsünü yıllar boyu değiştirmediğinden yerleşik olduğu hâlde Yörük olarak tanımlanan gruplara kolayca rastlanabiliyordu.

Orta ve Doğu Anadolu ile Kuzey Suriye, İran ve Azerbaycan'a kadar yayılmış bulunan Türkmenler içinse durum biraz farklıydı. Türkmen adını devam ettirmeleri, bulundukları bölgede güçlü siyasî otoriteler meydana getirmiş olmalarından kaynaklanıyordu. Akkoyunlu, Karakoyunlu, Dulkadir, Ramazanoğlu, Karamanoğlu gibi beylik veya devletler Türkmenler tarafından

kurulmuştu. Üstelik bunlarda güçlü bir Türkmenlik bilinci de bulunuyordu. Karakoyunlu-Akkoyunlu mücadelesi esnasında Karakoyunlu Kara Yusuf, Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'e: "*Biz her ikimiz Türkmeniz. Daha fazla bir birimize saldırmak için çaba harcamayalım. Bundan fazla birbirimizle dövüşmeyelim. Her birimiz Rum ve Çağatay gibi düşmanlarımızla meşgul olalım.*" demişti. Aslında bu Türkmenlik vurgusu Osmanlı kroniklerinde de görülmektedir. Âşıkpaşaoğlu Osmanlıları göçer evliler olarak tarif etmesinden başka Süleyman Şah'ın mezarı için "*Şimdilerde oraya mezar-ı Türk derler ve hem o kaleye yine o nesilden Döğerler hâkimdir.*" diyerek Osmanlılarla Döğerlerin kan akrabalığına da dikkat çeker. Bununla birlikte Osmanlıların Türkmenlerle meskûn bölgelere hâkim olması ancak XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde gerçekleşebildiğinden kayıtlara da doğrudan Türkmen olarak yazmışlar; yüzyıllar boyu da böyle anmaya devam etmişlerdi. İran sahasında Türkmen olmak ise öncelikle Akkoyunlu Devleti'ni meydana getiren ahali anlamına geliyordu. Akkoyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra Türkmenlerin önemli bir kesimi Safevî Devleti'nin hizmetine girmişlerdi ve orduda yer aldıkları için onlara Kızılbaş deniyordu. Kızılbaş en açık anlamı ile Safevî Devleti'nin askerî unsurunu meydana getiren insan gücü ve Safevîye tarikatının müridi demekti. Bu açıdan ele alındığında İran'ın kuzeydoğusunda bugün Türkmen Sahra diye anılan bölgedeki Sünnî Türkmenler etnik köken olarak aynı olsalar da inanç bakımından Kızılbaşlardan ayrılıyorlardı. Ama daha önemlisi kendilerini Safevî Devleti'nin kurucu unsuru saymıyorlardı. Zaten Safevîlere bağlanmaları da bu devletin Horasan ve Maveraünnehr'in güney kıyılarını ele geçirmesinden sonra olmuştu. Dilleri ise günümüzdeki Türkmen lehçesiydi. Oysa Kızılbaşlar Azerbaycan lehçesini konuşuyorlardı ve Anadolu Türkçesine daha yakındılar. Dil bakımından Anadolu'ya yakın olan bir başka grup İran'ın Güneybatı topraklarında göçerlik eden Kaşkaylardı. Kaşkay adı da tıpkı Anadolu'da olduğu gibi bir üst isimlendirmeydi ve Kaşkayların bünyesinde

çok sayıda Türkmen kabilesi barınıyordu. İran'ın karmaşık etnik yapısı içinde Türkmenlerin (Türkmen, Kızılbaş, Kaşkay ve burada sayılmayan diğerleri için de bu kelimeyi kullanıyorum) küçük adalar meydana getirmesi Safevî idari yapısından kaynaklanıyordu. Safevî Devleti'nde "Sultan" veya "Han" unvanıyla bir bölgenin idaresine gönderilen Kızılbaş reisler kendilerine askerî güç oluşturan ailelerini ve oymaklarını da yanlarında götürüyorlardı. Bu sayede gittikleri yerlerde daha güçlü bir idare tesis edebiliyorlardı. Uzun yıllara dayanan sorunsuz yönetim ise oymakların yavaş yavaş yerleşik hayata geçmesine imkân sağlıyordu. İran sahasında göçerliği devam ettiren Türkmenler de yaygın olarak koyun yetiştiriciliğiyle meşguldü. At, sığır gibi büyük baş hayvan yetiştiriciliği ise ihtiyaca binaen yetiştirilenler hariç tamamen terk edilmişti. İran'da Türkmenlerin yerleşik hayatı ise daha Selçuklular zamanında başlamıştı ve Azerbaycan başta olmak üzere geniş alanlar Türkmenler tarafından doldurulmuştu. Aslında İran kaynaklarında Türkmen, Kızılbaş, Şahseven, Kaşkay gibi topluluklar genel olarak Türk diye tanımlanıyordu. Yerleşik hayata geçenler tıpkı Anadolu'da olduğu gibi Türkmenlikten veya Kızılbaşlıktan çıkıyorlardı. Azerbaycan'ın kadim halkı anlamına gelen Azerî tabiri ise XX. yüzyılın başlarında yerleşik Türklere verilmek üzere siyasî maksatlarla üretilmiş ve kullanılır olmuştu. Buna göre güya İran sahasında kendilerine Azeri denilen kitle Türklerin İran'a hâkim olmasından sonra Türkleşmişti. Hiçbir bilimsel veriye dayanmayan bu yakıştırmanın bölgede yaşayan Türkler tarafından reddedilse de galat-ı meşhur olarak isim hâline gelmesi de ayrıca üzerinde düşünmeye değer bir konudur.

Anadolu'daki Türkmenlerin iktisadi faaliyeti içinde sığır ya da büyük baş hayvanlar önemli bir yer tutmuyordu. At yetiştiriciliği ise XVII. yüzyılın sonlarına kadar Orta Anadolu'daki Atçeken oymakları tarafından yapılıyordu. Diğer gruplarda yaygın olarak koyun, nadiren keçi yetiştiriliyordu. Ama Türkmenler,

Yörüklere nazaran daha uzun mesafeli yaylak ve kışlak sahalarına sahiptiler. Örneğin Bozulus Türkmenleri, Diyarbekir Mardin hattındaki Berriyecik'i kışlak sahası olarak kullanırken bahar ve yaz aylarında Çapakçur (Bingöl) üzerinden Erzurum-Kars yaylarına kadar çıkıyorlardı. Dulkadirliler için kışlak alanları Kuzey Suriye'ye; yaylak alanları ise Bozok, Yeni İl ve Erciyes Dağı eteklerine kadar ulaşabiliyordu. Halep Türkmenleri yaylak için Sivas hattına kadar yaklaşabiliyorlar; Varsaklar ise sahil ile Toroslar arasında gidip dönüyorlardı. Bu kadar uzun mesafeli alanlarda dolaşmaları onları yerleşik hayata geçmekte daha gönülsüz yapıyordu. Zaten yaylak ve kışlak sahalarında ziraat yapmak yasak olduğundan küçük çaplı tarıma bile çok yabancıydılar. Onların özellikle XVI. yüzyılın sonlarından itibaren İç ve Batı Anadolu'ya gelmeleri sosyal ve iktisadî krizlerin yolunu açtığından merkezî hükümet onları eski yaylak ve kışlak sahalarına döndürmeye çalışmış, başarılı olamayınca bu defa "zararlı" olanları mecburî iskâna tabi tutmuş; kendi hâlinde olup da iktisadî faaliyetlerini devam ettirenlere ise dokunmamış; onların yeni yaylak ve kışlak mahallerinde hayatlarını devam ettirmelerine izin vermiştir. Böylece XVI. yüzyıldan itibaren Batı Anadolu'da özellikle Yörük sahalarında Türkmenler de görülmeye başlandı. Ama genel olarak Osmanlıların konargöçerleri erken dönemlerden itibaren yerleşik hayata geçirmek gibi politikası bulunmuyordu. Çünkü Osmanlı iktisadî düzeni içinde Türkmen veya Yörükler başlı başına bir iktisadi faaliyeti temsil ediyorlardı ve bu faaliyetin ortadan kalkması şehirlerin hayvansal ürün temininde büyük sıkıntıya düşmesine sebep olmak demekti. Dahası göçerler sahip oldukları çok sayıda deve sayesinde sınırlı ulaşım imkânlarına sahip olan Anadolu'da transit ticaretin en önemli taşıyıcısı durumundaydılar.

Merkezî hükümet cephesinden Yörükler ve Türkmenler sadece muhasebe açısından bir anlam taşıyor ve bu isimlendirmelerle aynı hayat tarzını sürdüren iki grubun muhasebesini kolayca

ayırt edebiliyordu. Batı Anadolu bölgesi açısından ise Yörükler yerli (ve bazen yerleşik) ahaliyi; Türkmenler ise bölgeye sonradan gelen konargöçerleri ifade ediyordu. Bunların kendi aralarında dil bakımından bir fark bulunmuyordu. Ama burada şunu da ilave etmek gerekir ki, Yörük ve Türkmen tabiri aynı zamanda onların siyasî geçmişine de bir atıf anlamına geliyordu. Türkmenler Osmanlılara son katılan beyliklerin ve devletlerin ahalisini temsil ediyordu. Oysa Yörükler Osmanlıların kuruluşundan sonraki ilk yüz yıl içinde Osmanlı idaresine girmişlerdi. Bu ayrım siyasal olarak bir üstünlük anlamına gelmiyordu.

Konargöçer gelenekleri devam ettiren Türkmenler ile yerleşik otoriteyi temsil eden Osmanlılar arasında nazari de olsa bir rekabetten söz edilemez. Çünkü Türkmenlerin Osmanlı idaresini benimsemediği yolundaki kanıtlarımız oldukça zayıftır ya da doğrulanabilir nitelikte değildir. Aksine Akkoyunlu ve Dulkadirli örneklerinde görüldüğü üzere siyasal iktidara itaat edildiği; ünlü Akkoyunlu ümerasının kendilerine tahsis edilen tımarlara razı oldukları tespit olunabilmektedir. Bu cepheden bakıldığında Osmanlı Devleti'nin merkezileşmesinin Türkmenlerde derin rahatsızlık uyandırdığı yolundaki çağdaş Türk tarihçilerinin görüşlerine de katılmak mümkün görünmemektedir. Çünkü Osmanlılar daha kuruluş yıllarından itibaren Türkmen unsuru siyasal bir güç olarak kabul edip özerk idareler tayin etmemiştir. Türkmen reislerin de bu yolda taleplerine dair en küçük emareye sahip değiliz. Dahası vergi, askerlik, özel hukuk gibi merkezi yönetim ile iç içe geçen ya da merkezî idarenin koyduğu kurallara mutlak itaat gerektiren ilişkilerde bile herhangi bir itiraz, ya da ihkak-ı hak söz konusu bile değildir. Aksine onların devlet görevlilerinden kaynaklanan suistimallerde ellerindeki kanunnâmeyi esas aldıkları ve bu yoldaki şikâyetlerini derhâl merkeze ilettikleri tespit edilebilmektedir. Bir çatışma hâli yaşandığı ve bunun sonucu olarak Safevî Devleti'ne yöneldikleri, mevcut dinî

anlayışın dışına çıkıp Kızılbaş oldukları yolundaki yaklaşımlar ise meseleyi sathi ele almaktan başka bir şey değildir.

Yörük ve Türkmenlerin yerleşik hayata geçmeleri sadece vergi statülerini değiştirmeleri anlamına gelmiyordu; aynı zamanda kimlik tanımlaması olarak Türk oluyorlardı. Resmi kayıtlarda bu durum "Yörüklükten çıkma" veya "Türkmenlikten çıkma" olarak tanımlanıyordu. Böylece Anadolu'da yerleşik olan veya yerleşik hayata geçen bütün Oğuz/Türkmen gruplarının Türk diye isim almaları bu kimliğin yeniden inşasından değil, var ve kabul edilen bir üst kimliğin genel kabul görmesinden kaynaklanıyordu. Türk yerleşik hayatı ve yönetme gücünü temsil ediyordu. Bu yüzden Anadolu'ya gelişinden itibaren yerleşik hayata geçen Oğuz grupları, kurdukları yeni yerleşim yerlerinde Bayat, Avşar, Salur, Kayı, Dodurga gibi kendi adlarının hatırasını yaşatsalar bile kendilerini Türk diye tanımlıyorlardı. Bu çerçeveden Osmanlı yazılı ve sözlü kültüründe Türk kavramı yerleşik ahali anlamında kullanılıyordu. XX. yüzyılın başlarına kadar Anadolu'da Türk adının yanı sıra Türkmen ve Yörük adlarının kullanılmasının sebebi onların konargöçer hayatı devam ettirmesinden kaynaklanıyordu ve siyasal geçmişi ne olursa olsun tüm konargöçerler için kullanılan isimlerdi. Günümüzde Yörük ve Türkmen tabirlerinin canlı bir şekilde varlığını sürdürmesi ise Anadolu'daki konargöçer hayatın XX. yüzyılın başlarına kadar bütün canlılığıyla devam etmesinden; yerleşik hayata geçenler veya geçirilenler arasında göçer hayatın hatıralarının çok taze olmasından kaynaklanmaktadır.

KAYNAKLAR:

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, c. I-X,* İstanbul 1990-1996.

AKTEPE, Münir, "Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair", *Türkiyat Mecmuası,* X, İstanbul 1953.

al-ZAHİRİ, Gars al-Din Halil b. Şahin, *Zubdat Keşf al-Mamalik,* Paris 1894.

ANDREWS, Peter Alford, *Türkiye'de Etnik Gruplar,* Çeviren: M. Küpüşoğlu, İstanbul 1994.

AŞIKPAŞAOĞLU, *Aşıkpaşaoğlu Tarihi,* Yayınlayan: Atsız, Ankara 1985.

BARKAN, Ö. Lütfi, *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, I, Kanunlar,* İstanbul 1943.

BARTHOLD, V.V, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, çeviren D.Ahsen Batur, İstanbul 2010.

CELÂL-ZÂDE, Mustafa, *Selim-Nâme,* Hazırlayanlar: Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, Ankara 1990.

ÇABUK, Vahid, "Yörükler", *İslam Ansiklopedisi c. XIII,* İstanbul 1986.

ÇETİNTÜRK, Selaheddin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yörük Sınıfı ve Hukukî Statüleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, II/2,* Ankara 1943.

EBU BEKR-İ TİHRANÎ, *Kitab-ı Diyarbekriyye,* çeviren Mürsel Öztürk, Ankara 2001.

EBU'L-GAZİ Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime, Türkmenlerin Soy Kütüğü,* Hazırlayan: Zuhal Kargı Ölmez, İstanbul 1996.

ESTERÂBÂDİ, Aziz b. Erdeşir-i, *Bezm u Rezm,* Çeviren: Mürsel Öztürk, Ankara 1996.

GÖKBİLGİN, M. Tayip, "XVI. Asır Başlarında Osmanlı Devleti Hizmetindeki Akkoyunlu Ümerası", *Türkiyat Mecmuası, IX,* İstanbul 1951.

GÜNDÜZ, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri/Bozulus Türkmenleri 1540-1640*, Ankara 1996.

GÜNDÜZ, Tufan, *Bozkırın Efendileri –Türkmenler Üzerine Makaleler*, İstanbul 2009.

GÜNDÜZ, Tufan, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, İstanbul 2005.

GÜNGÖR, Kemal, *Cenûbi Anadolu Yörüklerinin Etno-Anropolojik Tetkiki*, Ankara 1993.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu", *Belleten, XXIII/92*, Ankara 1959.

KAFESOĞLU, İbrahim, Türkmen Adı, Mânâsı ve Mahiyeti, *Jean Deny Armağanı*, Ankara 1958.

KAŞGARLI MAHMUD, *Divanü Lügati't-Türk*, c. I-IV, Çeviren: Besim Atalay, Ankara 1985.

KOPRAMAN, K. Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi, Sultan al-Malik al-Muayyad Şeyh al-Mahmudî Devri* (1412-1421), Ankara 1989.

KÖYLERİMİZ, *Köylerimiz 1981-1982*, İçişleri Bakanlığı İller İdaresi Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1982.

NEŞRÎ, *Kitab-ı Cihan-nümâ, Neşrî Tarihi, c. I-II*, Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat, Mehmet Altay Köymen, Ankara 1949.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşrietlerin İskânı*, İstanbul 1987.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi, I*, Ankara 1971.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları, Ankara 1980.

ŞAHİN, İlhan, "Osmanlı Devrinde Konargöçer Aşiretlerin İsim Almalarına Dair Bazı Mülâhazalar", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, XIII*, (1983-1987), İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı, İstanbul 1987.

TEKİNDAĞ, Şehabeddin, "XV. Asrın Sonunda Memlûk Ordusu", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi XV*, İstanbul 1960.

TOGAN, A.Z. Velidi, *Umûmi Türk Tarihine Giriş, Cild I,* En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar, İstanbul 1981.

TOGAN, A.Z. Velidi, *Oğuz Kağan Destanı, Reşidüddin Oğuznâmesi, Terciime ve Tahlili*, İstanbul 1982.

WOODS, Jhon E., *300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular,* Türkçeye Çeviren: Sibel Özbudun, Ek Yazılar ve Açıklamalar. Necdet Sakaoğlu, İstanbul 1993.

YALMAN-YALGIN, Ali Rıza, *Cenupta Türkmen Oymakları, I-II,* Hazırlayan: Sabahat Emir, Ankara 1977.

YAZICIZADE Ali, *Tevarih-i Âl-i Selçuk*, Hazırlayan: Abdullah Bakır, İstanbul 2009.

KONARGÖÇERLİKTEN YERLEŞİKLİĞE GEÇİŞ SÜRECİ ÜZERİNE ELEŞTİREL DEĞERLENDİRME

Türklerin dip tarihlerinden itibaren konargöçer bir hayat tarzı yaşadığı ilim âlemi tarafından genel bir kabul görmüştür. Oysa bu hususun tarih malzemeleri ile bütünüyle doğrulanması imkânsız görünmektedir. Kaldı ki son yıllarda yapılan araştırmalarda Türklerin şehir hayatına dair pek çok hususiyet ortaya konulduğu gibi, bazı İslam coğrafyacıları Türkleri şehirli/medeni ve bedevi diye ayırmak durumunda kalmışlardır. Burada Türklerin en azından bir kısmının şehirli topluluklar olduğu bilgisini göz önünde bulundurarak bazı sorulara cevaplar bulmamız gerekmektedir.

Öncelikle cevaplanması gereken husus yazı meselesidir. Bugün tarihî geçmişi ve oluşumu M.Ö.2000 yıllarına kadar götürülebilen Runik alfabenin Türk fonetiğine uygun bir şekilde gelişmiş olması dikkatlerden hiçbir zaman kaçmamıştır. Türklerin kaya veya taşlar üzerine yazdıkları ve bugün Sibirya'dan Maveraünnehr'e kadar geniş bir alana serpilmiş olan ve hatta Anadolu'da bile benzer örneklerine rastlanan Runik yazının nasıl geliştiği bir tarafa, nasıl öğretildiği ve bu iş esnasında ne tür mekânların kullanıldığı sorusu da henüz cevaplanmamıştır. Üstelik Bilge Kağan, Tonyukuk ve Kültigin anıtlarının belli bir tören alanında insanların görmesi, okuması, öğüt alması ve öğrenmesi için çok amaçlı dikildiği göz önüne alınırsa cevap bulması

gereken bir soru ile daha karşı karşıya kalıyoruz. Acaba Türkler arasında okuma yazma durumu ne idi? Bu tür yazıtların anlamsızca dikilmediği belli olduğuna göre muhakkak ki Türklerin bir öğrenme biçimleri vardı. Bütünüyle hareketli bir hayatın içinde olan konargöçerlerin okuma imkânlarının sınırlılığı göz önüne alınırsa yerleşik hayat yaşayanların Türk alfabesini öğrenme mekânlarına sahip olduğu söylenebilir. Bu mekâna bağlı öğrenme biçimi, bugün hiç olmazsa okullara benzeyen yapıların bulunduğunu varsaymamıza neden oluyor. Bu önermeyi şimdilik doğru kabul edersek belli başlı yapıların varlığını da kabul etmiş olacağız ki, Türklerin dolaştığı sahalarda hiç olmazsa yarı göçebe ya da yarı yerleşik bir hayatın bulunduğuna kuvvetli deliller olduğunu savunabiliriz.

Burada dile getirmemiz gereken ikinci ve en önemli problem göçebelik sorunudur. İslam coğrafyacılarının Türklerin hayatına dair verdiği bilgilerin merkezinde bulunan kabileler hâlinde yaşıyor olmak, büyük koyun ve at sürülerine sahip olmak, belli mevsimlerde sağa sola akınlar yapmak gibi bilgiler hiç şüphesiz göçebe bir hayata işaret etmektedir. İbn-i Fadlan Oğuzların içine geldiğinde de onları çadırlarda oturan ahali olarak görmüş ve öyle tanımlamıştı. Fakat modern araştırmacılar tarafından açıklıkla söylendiği gibi Türkler mevsimleri ve hayvan sürülerini takip eden kuzey göçebeliği gibi bir hayattan ziyade yerleşik hayatın uydusu durumunda belli bir ekonomik potansiyeli olan bir hayatın içindeydiler. Yani onların ürettiği malların alıcıları yerleşik ahaliydi, hatta uzak mahallere ihracat yapmaktaydılar. Buna mukabil özellikle kış mevsiminde ihtiyaç duydukları başta buğday olmak üzere tahıl ürünlerini yerleşiklerden karşılamaktaydılar. Bu durum, alışverişin değiş tokuş ya da para karşılığı yapıldığı ve Türklerin parayı değişim aracı olarak kullandıklarını göstermektedir. İbn-i Fadlan, Türklerin arasında dolaşan tüccarlara dair haberler vermektedir. Buna göre

özellikle Arap veya İranlı tüccarlar Türklerin arasından dolaşıyor ve onlara kendi ürünlerini pazarlıyorlardı. Şu hâlde geniş Asya bozkırlarında tarım hayatının bir karşılığı ve tamamlayıcısı olarak hayvancılığın önemli bir yer tuttuğunu söylemek icap etmektedir. Tarihî gelişim içinde at önemli bir iktisadi gelir kaynağı iken gerek ekonomik değeri gerekse çevresel etkiler yüzünden at besiciliğinin yerini yavaş yavaş koyuna bıraktığını da ifade etmek gerekir. X. yüzyıla gelindiğinde koyun besiciliği bütünüyle Türk hayatının bir parçası durumuna gelmişti. At ise Peçenekler gibi birkaç boyda iktisadî değerini muhafazaya devam ediyordu. Bunların yanı sıra ok ve yay yapımı ve pazarlanması da yine göçebeler tarafından icra edilen meslekler arasındaydı.

Türk göçebelerle ilgili cevabını bulmamız gereken asıl mesele onların artan nüfuslarını beslemek için nasıl bir yol izlediğidir. Öncelikle belirtmek gerekir ki, nüfus artışı mevcut iktisadi kaynakların, yem ve yemeklerin nüfusu beslemeye yetmemesi durumudur. Bu durumda artan nüfus ya ana kütleden koparak başka bir mahalle veya mekâna geçiş yapar yahut yerleşik hayata geçer. Destanî mahiyetteki eserlerden anlaşıldığına göre Türkler arasında zaman zaman büyük kopmalar yaşanmaktaydı. Bu kopuşun siyasi nedenleri kolaylıkla anlaşılabilmektedir. Buna karşın iktisadi nedenler açık değildir. Geniş Asya bozkırlarında yaşanan şiddetli kuraklık bize, mevcut gıda maddelerinin nüfusu beslemekten uzak kaldığı fikrini öne çıkarıyor. Bu çerçevede ister istemez belirgin bir nüfus artışının yaşandığını ve artan nüfusun ana kütleden koparak başka bir mekâna taşındığını ileri sürebiliriz. Örneğin Oğuzların Asya'nın derinliklerinden Karadeniz'in kuzey bozkırlarına kadar yayılmaları, keza bazı Türk kabilelerinin sıklıkla yer değiştirmesi de bu cümledendir. Daha da ileri giderek, Ergenekon Destanı'nda ana temanın darlıktan kurtulmak ve feraha kavuşmak olduğunu, bu anlatının gerçekte siyasî veya ekonomik darlığa dair tarihî bir

olayı bünyesinde barındırdığını da savunabiliriz. Zaten destan temelde nüfus artışını ve bu artışın meydana getirdiği sıkışmışlığı hikâyenin merkezine oturtmaktadır.

Fazla nüfusun sadece yer değiştirmediği, temel iktisadi faaliyetinde değişiklikler meydana gelerek yerleşik hayata geçtiği de görülmektedir. Coğrafya eserlerinden anlaşıldığına göre Türklere ait çok sayıda şehir ve kasaba bulunuyordu ve bunlar erken dönemlerden itibaren iskân edilmişlerdi. Şu hâlde göçebelerdeki fazla nüfusun hızlı bir şekilde yerleşik hayata transfer olduğunu söylemek icap ediyor. Kaşgarlı Mahmud'un Oğuzlar arasında dolaştığı dönemlerde Farab, Karaçuk, Sütkent gibi Oğuz şehirleri bulunuyordu. Bununla birlikte Maveraünnehr'e inen Oğuzlar henüz yerleşik değillerdi. Onların yerleşik hayata geçişlerinin ise Selçuklularla başladığı; İran ve Anadolu'nun hâkimiyet altına alınmasıyla da hızlı bir yerleşik hayata geçiş sürecinin yaşandığı görülmektedir. Bu evrede Azerbaycan Türkmenler için önemli bir yerleşim alanı hâline gelmiş ve bölge hızlı bir şekilde Türk yurdu olmuştu.

Bu noktada bir hususa değinmek gerekiyor. Yerleşik hayata geçişin en önemli evresi göçebe grupların otlak ve kışlak sahaları arasındaki mesafelerin uzaklığı veya yakınlığıdır. Uzak mesafeli yaylak ve kışlak hayatı mevsim değişmesini takip eder ve kış ayları hariç bütün bahar ve yaz boyunca hareket hâlinde olmak zorundadır. Yani baharın yüzünü göstermesi ile birlikte asıl yaylak bölgesine doğru hareket başlar; yaylak sahalarında yaz ayları geçirilir ve kışlak sahalarına dönüş de yine aynı şekilde olur. Kışlak sahaları ise gerek insan gerekse hayvanların çok fazla zahmet çekmeden barınabilecekleri ılımanlıkta olmalıdır. Aksi hâlde Asya'nın çetin iklim şartlarında bahara ulaşmaları son derece zor olurdu.

Kısa mesafeli ya da dar alanda göçebeliğe gelince, bu tarz hayat tarzının yerleşik hayata geçiş eğilimini bulundurduğu

ortadadır. Çünkü kısa mesafede göç eden kabilelerin uzak mesafeler kat eden akrabalarına göre daha az sayıda insan gücüne ve keza daha az sayıda hayvana sahip oldukları biliniyor. Bundan dolayı bütün elemanlarının yaylaya çıkmadıkları ve kışlak sahasında kalarak küçük ziraat sahaları meydana getirdikleri hemen tahmin olunabilir. Yine bunlar uzak mesafelerde kışlak sahası aramak yerine hayvanlarını koruyabilecekleri ağıllar meydana getirerek ilk yerleşim yerlerinin de temelini atmış oluyorlardı. Böylece bazen bir tepenin kenarında yarı duvarlı bir ağıl, bazen doğal veya insan eliyle kazınmış bir mağara bir köyün esasını oluşturuyordu. Bu durumda göçebelerin fazla nüfusu yerleşik hayata geçip tarım ile meşgul olurken, ailenin diğer fertleri hayvancılığa devam ediyordu. Şu hâlde tam burada belirtmekte fayda vardır ki; göçebelik yerleşik hayatın ve otoritenin bir karşıtı değil, iktisadi bir tercih idi. Bundan dolayı münbit Asya topraklarında önemli bir nüfusun göçebeliği devam ettirmesi sadece iktisadi kaygılardan kaynaklanıyordu.

XI. yüzyılda İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasının göçebelerin yerleşik hayata geçişini hızlandırıp hızlandırmadığına dair hiçbir veriye sahip değiliz. Bununla birlikte özellikle Oğuzların batıya doğru kaymaları ve önce İran daha sonra Anadolu sahalarına girmeleri onların tarihi açısından dönüm noktası olmuştur. Şöyle ki, İran platosunda göçebelik birkaç kadim kabile dışında hemen hemen terk edilmiş ve bölge güçlü bir şehir medeniyetinin yaşandığı bir yer hâlini çoktan almıştı. Oğuzların İran sahasına hâkim olmaları onların güçlü bir yerleşik medeniyet ile birlikte yaşamalarını mecburi hâle getirmişti. Yeni hâkimler açısından İran platosundaki şehirleri, kasabaları ve köyleri idare etmek, karmaşık hukuki ve idari düzenlemeler yapmak ve bunları uygulamak tek başına mümkün olmadığı için yerel idarecilerden istifade yolu her zaman açık tutulmuştur. Göçebe geleneklerden ve idare yapısından, yerleşik düzene geçiş, hâliyle

devletin asli unsuru olan Türkmenleri rahatsız etmiş ve onları geri plana itmişti. Ama bunun bütünüyle var olduğunu söylemek de güç görünmektedir. Çünkü istikrarsız Türkmen grupları hızlı bir şekilde Anadolu'ya transfer edilirken, uyumlu ve sakin grupların İran'da devlet idaresinde görev almaktan başka yerleşik hayata da geçtiğini, özellikle Horasan ve Azerbaycan'da yeni yerleşim alanalrı oluşturduğunu ifade etmek gerekmektedir.

Şu hâlde iki tip grup ile karşı karşıya bulunuyoruz: Birincisi, göçebe gelenekleri devam ettiren ve Selçuklu idaresi ile çatışanlar; ikincisi yerleşik hayata geçenler, ziraat ve ticaretle uğraşıp şehirleşenler. Bu iki durum aslında bir kimlik altında iki tanımlamanın da doğmasına yol açmıştır. Konargöçer hayatı devam ettiren, savaşçı, akıncı, dinamik unsurlara Türkmen; yerleşik, ziraatçi, devleti ve otoriteyi temsil eden sakin gruplara ise Türk denilmeye başlanmıştır. Bu ayrımın yüzyıllar boyu devam ettiğini, XVII. yüzyılda Anadolu'da Türkmen adının konargöçerliği, Türk kavramının ise yerleşikliği ve otoriteyi tanımlamak için kullanıldığına şahit olmaktayız. İlginçtir ki Türk adı, Göktürkler devrindeki ilk anlamına doğru bir dönüş kazanmıştır ve bu husus Oğuzlar kanalı ile olmuştur.

İran ve Anadolu platolarında konargöçer hayatı devam ettiren Türkmenlerin 20. yüzyılın sonlarına kadar mevcut yaşam tarzlarını sürdürdükleri bilinmektedir. Bu yüzyılda konargöçerlik Anadolu'da bütünüyle terk edilirken, İran sahasında Kaşkaylar başta olmak üzere bazı Şahseven gruplarında devam etmektedir. Her iki coğrafyada da kendiliğinden yerleşik hayata geçen grupların yanı sıra merkezî yönetimlerin zoruyla ve zorlamasıyla iskân sahalarının meydana getirildiği ve konargöçer unsurların yerleştirildiği de bilinmektedir.

Buraya kadar yaptığımız izahlardan çıkaracağımız sonuç şudur: Türk göçebeliği veya konargöçerliği iktisadî bir yaşam biçimi olup yerleşik hayatın tamamlayıcısı durumundadır. Konargöçerlerin

yerleşik hayata geçiş sürecindeki birinci evre, nüfus artışına paralel olarak yerleşik hayata doğru bir nüfus ihracı şeklindedir. İkinci evre ise dar alanda gerçekleşen yaylak-kışlak hayatının yerleşik hayata geçişi hızlandırmasıdır. Yerleşik medeniyet sahalarına girişin konargöçerlerin yerleşik hayata geçişi üzerinde ciddi bir tesir uyandırdığını söylemek güçtür. Bununla birlikte Türkmenlerin en geniş iskân sahaları da İran ve Anadolu olmuştur. Bu husus onların yerleşikliğe özenmelerinden değil çağın şartlarının mecbur bırakmasından kaynaklanmıştır. Keza İslamiyet'e geçişin göçebelerin yerleşik hayata geçişi üzerinde bir etki yarattığını söylemek de bütünüyle imkânsızdır.

SAFEVÎ DÖNEMİ KAYNAKLARINA GİRİŞ

Türk tarihi ile ilgili kaynakların pek çoğunun Farsça olduğu hepimizin malumudur. Bu durum sadece, Türklerin İran coğrafyasında hâkimiyet kurmaları ve devletler meydana getirmelerinden değil aynı zamanda kalabalık bir nüfus kitlesi ile bin yıldan fazla varlıklarını sürdürmelerinden de kaynaklanmaktadır. İran'da Türk hâkimiyeti dönemi, çağdaş İranlı yazarlar tarafından dile getirildiği şekliyle[1] bir tahribat dönemi olmayıp aksine İran edebiyatı için de bir gelişme devri olmuş, pek çok şair, edip ve tarihçi yetişmiştir. Ancak, böylesine uzun bir hâkimiyet dönemi geçirilmesine ve Türk kökenli pek çok müellifin varlığına rağmen eserler kâmilen Farsça kaleme alınmıştır.

Safevî Dönemi tarihçiliği de bu geleneğin bir devamı olarak gelişmiştir. Ancak bu devre, İran-Türk tarihinin diğer devrelerinden farklı olarak İran'da Şia mezhebinin tesisi ve yaygınlaştırılması devresini ihtiva ettiğinden, tarihçiler de bu politikanın savunucuları olmuşlardır. Bu yüzden devrin kroniklerinde ilk göze çarpan husus On İki İmam Şiası'na dair meşruiyet yaklaşımlarıdır. Bu çerçeveden, Büveyhoğulları'nın İran'ı Şiîleştirme çabalarına dikkat çekilmekte, bu politikanın kesintiye uğramasından Şah İsmail'e kadar hiçbir devlet adamının İran'da On İki İmam Şiası'nı resmî mezhep yapamadığından söz edilmektedir.

1 Bu hususta, bir örnek olması bakımından bakınız: Zebiullah Safa, *İran Edebiyatı Tarihi*, c. I, Çeviren: Hasan Almaz, Ankara 2002.

Böylece Şah İsmail sadece Safevî Devleti'nin kurucusu değil, aynı zamanda On İki İmam Şiası'nın da İran'a hâkim olmasını sağlayan ilk kişidir. Bundan dolayı tarihçiler tarafından İslam tarihi içinde On İki İmam'ın biyografileri ve bu silsilenin devamı olarak da Şeyh Safiyüddin Erdebilî ve evladı ele alınır. Erdebilî Tekkesinin şeyhleri hakkında derin bir saygı ve onlara dair menkıbevî hikâyeler anlatılır. Şeyh Safiyüddin'in kerametlerini anlatan *Safvetü's Safa* adlı eser adı geçen şeyhe dair anlatılan tüm hikâyelerin temel kaynağı durumundadır[2]. Eser, 1370 yılında İbn-i Bezzaz tarafından kaleme alınmıştır. Şah İsmail ve halefleri döneminde birkaç kez istinsah edilmiştir. Ancak, muhtemelen Şah Tahmasb zamanında yapılan istinsahlarda eserin özellikle mezhep ile alakalı yerlerinde değişiklikler yapıldığı ve Şeyh Safiyüddin'in daha başlangıçtan itibaren Şia mezhebinden olduğu tezi kurulmaya çalışıldığı savunulmaktadır. Keza, şeyhin soyu hususu da karmaşık hâldedir. *Safvetü's-Safa*'ya göre Şeyh sadece seyyid olduğunu belirtmiş, bunda bile Hasanî mi yoksa Hüseynî mi olduğunu söylememiştir. Bununla birlikte, Safevî kaynakları ittifakla Şeyh'in soyunun Hüseynî olduğunu ve 7. İmam Musa Kâzım'dan Hz. Ali'nin nesline dâhil olduğunu kaydetmişlerdir.

Erdebil Tekkesinin şeyhleri arasında en dikkat çekenleri şüphesiz, Şeyh Cüneyd ve onun oğlu Şeyh Haydar'dır. Safevî kaynakları, Sufî hareketi siyasal bir harekete dönüştüren Şeyh Cüneyd ve oğlu Şeyh Haydar konusunda tatminkâr bilgi vermemektedirler. Hele Şeyh Cüneyd'in Anadolu'ya gelişi konusunda neredeyse hepsi susmaktadır. Buna karşılık Osmanlı tarihçisi Âşıkpaşaoğlu, eserinde hem Cüneyd'in II. Murad'a adamlar göndererek yer talep etmesi ve Sultan Murad'ın buna cevabı hem de Konya'da kendisinin de bizzat tanık olduğu Sadreddin Konevî

2 İbn-i Bezzaz-ı Erdebilî, *Safvetü's-Safa*, (neşr. Gulam Rıza Tabatabaî) Tahran 1376/1998.

dergâhı şeyhi Şeyh Abdüllatif ile Cüneyd'in hararetli tartışmaları hakkında çok değerli bilgiler verir. Üstelik Âşıkpaşaoğlu bununla da yetinmeyerek Cüneyd'in Varsak ve Halep Türkmenleri arasında yaşadıkları ile yeniden İran'a dönünceye kadarki faaliyetlerini de takip eder.[3] Elbette, Âşıkpaşaoğlu, Cüneyd'den uzaklaştıkça haberleri de etkin ve doyurucu olmaktan çıkmaktadır. Bundan sonra tekrar Safevî kaynaklarına müracaat etmek ve boşluğu doldurmak icap etmektedir.

Ne var ki, bu konu da genel ifadeler ile geçiştirilmiştir. Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın faaliyetleri konusunda onları çok ince bir çizgide de olsa "*Öbür dünyanın sultanı olmayı bırakıp bu dünyanın sultanı olmaya heves etmekle*" eleştirmektedirler.[4] Bu ifadeler aslında İran'da On İki İmam Şiası'nı tesis eden Şah İsmail'e yöneltilen övgüler ile çelişmekle birlikte bu ifadelerden hem Şeyh Cüneyd'in hem de oğlunun faaliyetlerinin tasvip edilmediği anlamı da çıkarılabilir. Her iki şeyhin Akkoyunlu sarayında bir müddet kalmaları ve Cüneyd'in Uzun Hasan'ın kızkardeşi Hatice Begüm ile ve Haydar'ın yine aynı padişahın kızı Halime Begüm (Alemşah Begüm) ile evlenmeleri bahsinde müelliflerin hepsi ittifakla Uzun Hasan'a övgüler yağdırdıkları gibi, Akkoyunlulular ile Safevîlerin ilk çatışma dönemleri anlatılırken bile Uzun Hasan her türlü yakıştırmalardan uzak tutulmaya dikkat edilmektedir.

Bütün bunlara karşılık, Şeyh Cüneyd ve Haydar'ın faaliyetleri konusunda en teferruatlı bilgiler, Safevîlere muhalif Sünnî bir tarihçiden gelmektedir. Fazlullah Ruzbihan Hunci İsfahanî, aslen İsfahanlı Sünnî bir aileden olup, Safevîlerin Akkoyunlu tahtını ele geçirdiği sıralarda onların korkusuyla Maveraünnehr'e Özbeklere sığınmıştır. Bu devrin olaylarını ağdalı bir dil

3 Aşıkpaşaoğlu, *Tevarih-i Al-i Osman*, Ali Bey Neşri, s. 264 vd.

4 Yahya b. Abdüllatif-i Kazvinî, *Lubbü't- Tevarih*, (neşr. Muhammed Bakır) Tahran 1363, s. 387,388.

ile anlattığı *Alem-ârâ-yı Eminî*[5] adlı eserinde, Erdebil şeyhlerinin emin ve müemmen kimseler olduklarını söyledikten sonra Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'dan kin ve nefretle bahseder. Hatta bunların zamanına kadar hiçbir sufi şeyhin sultanlık iddiasında bulunmadığını, onların geleneği bozduğunu ifade eder. Bütün bunların yanı sıra diğer tarihlerde görülmeyen tahlilî yaklaşımları da vardır. Mesela her iki şeyhin Gürcüler ve Çerkezler üzerine cihad yapma ve ganimet toplama iddiasıyla hareket etmelerini diğerlerinden farklı olarak "Onlar aslında güçlerinin neye yeteceğini öğrenmek istiyorlardı[6]" yaklaşımı ile izah etmeye gayret eder. Fazlullah Ruzbihan, Erdebil Tekkesinin müridlerini, sapık ve dinsiz hatta Şeyh Haydar'ı Tanrı olarak gören[7] ve onu kıblegâh yapan şeytanın askerleri diye tavsif eder. Ruzbihan Huncî, İran'dan ayrıldıktan sonra *Mihmannâme-i Buhara*[8] ve *Sülûkü'l-Mülûk*[9] adlı iki eser daha kaleme almıştır. *Alem-ârâ-yı Eminî*'nin muhalif yaklaşımının dışında kaynakların hemen hepsi Şah İsmail'i ve onun ahfadını övgü ile yad ederler. Hattâ Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı'na hazırlanışı ve savaşı kaybedişi bile sadece oğlu Tahmasb tarafından kendi devrinde meydana gelen hadiseleri anlattığı ve bir tür hatırat niteliğinde olan *Tezkire*[10] isimli eserinde sert bir şekilde eleştirilmiştir. "*Babasının Çaldıran'da Yavuz Sultan Selim ile savaşmasının büyük bir*

5 Fazlullah b. Ruzbihan-i Huncî-i İsfahanî, *Tarih-i Alem-ârâ-yı Eminî*, Neşr: Muhammed Ekber Aşık, Tahran 2003

6 Anonim, *Cihangüşa-yı Hakanî* (Tarih-i Şah İsmail), (Giriş ve notlarla neşreden, Dr. Allahdota Muzattar) İslamabad 1984.

7 Fazlullah-i Ruzbihan-i Huncî-i İsfahanî, *Alem-Ara-yı Eminî*, (neşr. Muhammed Ekber Aşık), Tahran 1381/2003, s. 267

8 Aynı müellif, *Mihmannâme-i Buhara*, Neşr. Menuçehr Sotude, Tahran 2535 Şehinşahi.

9 Aynı müellif, *Sülûkü'l-Mülûk*, Neşr: Muhammed Ali Muvahhid, Tahran 1362/1984.

10 Şah Tahmasb b. İsmail Safevî, *Tezkire-i Şah Tahmasb*, Tahran, 1363/1985. Bu eserin Türkçe Tercümesi için bkz. Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire* (trc. Hicabi Kırlangıç), İstanbul 2001.

hata olduğunu, çünkü Kızılbaş ordusunun sayıca az ve yeterli donanıma sahip bulunmadığını, hatta babasının vezirlerinin sözüne kanarak kendisine çok fazla güvendiğini ve savaş arefesinde avlanıp eğlendiğini" belirtmektedir. Safevî tarihçileri ise savaşı Kızılbaş reislerinin başlattığını, Şah'ı da ikna ettiklerini belirtirler[11].

Safevîlerin Çaldıran Savaşı'nı hazırlayan nedenleri sıralarken, Osmanlıların İran'da Şia mezhebinin kuruluşunu içine sindiremediklerini ve Şia'yı ortadan kaldırmak ve İran mülkünü el geçirmek için Tebriz'e kadar geldikleri temasını ortaya koyarlar. Bütün bu meseleler anlatılırken, Osmanlıların Çaldıran öncesi Anadolu'da bulunan Kızılbaşlara yönelik sert uygulamalarına dair bilgilere hiç yer verilmez. Hattâ Osmanlı tarihçilerinin naklettiği 40.000 Kızılbaş'ın defter edildiği ve sonra katledildiği şeklindeki haberlere yer verilmez. Bu husus bahsi geçen olayın gerçekten vuku bulmadığına dair kuvvetli bir delil gibi görünmektedir. Çünkü böyle bir hadisenin vukubulması halinde bunun İran'da duyulmamasının imkânsız olması gerekir. Çünkü kısa süre önce Teke bölgesinde ortaya çıkan ve bir Kızılbaş ayaklanması olan "Tekelü İsyanı"na dair haberler hemen İran'a ulaşmıştır[12].

Çaldıran Savaşı'nın cereyan edişi çoğu kez tafsilatlı bir şekilde yer alırken, mağlup Şah'ın savaşta gerçekten yiğitçe savaştığı, Osmanlıların ünlü beylerbeyilerinden Malkoçoğlu'nun başını bir kılıç darbesi ile neredeyse ikiye böldüğü[13], top arabalarına

11 "Bu savaş Durmuş Han ve diğer gazilerin gururundan kaynaklanmıştır". Abdi Beg-i Şirazî, *Tekmiletü'l-Ahbar*, (neşr. Abdülhüseyn Nevaî), Tahran 1369, s. 54

12 Şah Kulu Baba Tekeli isyanını çıkaranlar İran topraklarına girdiklerinde Şah Maverünnehr bölgesinde idi. Onların geldiği haber ulaşınca Şah adamlar göndererek asıl niyetlerini öğrenmek istedi. Şah'a bağlılık amacıyla geldikleri öğrenildikten sonra Erzincan yakınlarında bir kervanı soydukları gerekçesiyle reislerinin çoğu öldürüldü. Halk ise Kızılbaş reisleri arasında paylaştırıldı.

13 Çaldıran Savaşı İsfahan'da Bulunan Çehel Sütun Sarayı'nın duvarlarına XVIII. yüzyılda resmedilmiştir. Bu tabloda Şah İsmail'in Malkoçoğlu'nu öldürdüğü sahne de bulunmaktadır.

kadar ulaştığı ve kılıcıyla top arabalarını birbirine bağlayan zincirleri parçaladığı ancak, Kızılbaş askeri dağılınca meydandan çekilmek zorunda kaldığı anlatılır. Buradaki teferruatlı bilgiler Yavuz Sultan Selim'in Tebriz'e girişi ve burada bir hafta kalması konusuna gelince hemen hemen kaybolur. Hatta, Abdi Bey Şirazi'den başka hiçbir kaynak Osmanlı Sultanı'nın Tebriz'den âlim ve sanatkârları İstanbul'a getirdiğine dair herhangi bir haber vermez[14]. Ne var ki, Safevî tarihlerindeki bu anlatım modern İran tarihçilerini de etkilemiş ve Çaldıran Savaşı'nın İran ülkesini istilaya gelen Osmanlılara karşı İran halkının topyekün direnişi şeklinde anlatılması daha çok tercih edilmiştir. Oysa Osmanlı askerî-politiğinde İran'ı baştan başa istila etmek hiçbir zaman olmamış; Osmanlı-Safevî savaşları çoğunlukla sınır boylarındaki bir kaç şehrin sık sık el değiştirmesinden öteye geçememiştir.

Şah'a destek veren Kızılbaşların coşkulu ifadeler ile övüldüğü satırlar Çaldıran sonrası yerini yavaş yavaş tenkitlere bırakmaya başlar. Çünkü bu savaş Kızılbaş Türkmenler tarafından kırılma noktası olmuştur ve bu durum tarihlerde de hissedilmektedir. Bu hususun en açık delili savaşın bütün günahlarının Kızılbaş reislere yüklenmesidir. Hatta bu konuda Şah İsmail de aynı kanaatte olup, mesela Çaldıran Savaşı'ndan bir süre sonra Şiraz'da bir Dulkadir reisini Çaldıran Savaşı'ndaki suçundan dolayı öldürtmüştür. Kızılbaşlara yönelik tenkitler Şah Tahmasb dönemi olayları esnasında iyice artar. Çünkü bu dönem Türkmen aşiretlerinin birbirleri ile mücadelelere giriştikleri ve hükümdar üzerindeki etkinliklerinin arttıkları bir dönemdir.

14 Osmanlı Kaynaklarının hemen hepsi Yavuz'un İran seferinden dönerken Tebriz'den çok sayıda sanatkâr getirip İstanbul'a yerleştirdiğini nakleder. Bu bilgi sadece Abdi Bey Şirazî tarafından teyid edilmektedir. Onun naklettiğine göre Kızılbaşlardan Çaldıran Savaşı'na katılmamış olanlar ile kendisinin anne tarafından dedesi olan Hoca Nizameddin, Yavuz tarafından İstanbul'a götürülmüş, arkasından adamlar gönderilmişse de bir daha izine rastlanılmamıştır.

Safevîlerin ilk dönemleriyle ilgili eserlerin bazıları İslam devletleri tarihi veya umumî tarih olarak hazırlanmış olan eserlerdendir. Örneğin Handmir diye bilinen Gıyaseddin b. Himameddin el-Hüseynî'nin *Habibü's-Siyer*[15] adlı eserini zikretmek gerekir. Eser, aslında dünya tarihi olarak tanzim edilmiş ve son cildi Safevîlere, mahsusen Şah İsmail'e ve Tahmasb'ın ilk dönemlerine ayrılmıştır. *Habibü's-Siyer*'de diğer tarihlerden farklı olarak süslü ifadelere daha fazla ağırlık verildiği görülmektedir. Eserde zaman zaman devrin ulemasına ve füzelasına dair biyografilere de yer verilmiştir. Handmir'in oğlu Emir Mahmud tarafından kaleme alınan *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb Safevî*[16] adlı eserde *Habibü's-Siyer*'in zeyli durumunda olup, Şah İsmail'in özelliklerinden başlayarak onun soyu hakkında bilgiler verir. Bununla birlikte Şah Tahmasb devri olayları daha tafsilatlı bir şekilde ele alınır, eser 1550/51 yılı olayları ile sona erer.

Yahya b. Abdüllatif Kazvinî'nin *Lübbu't-Tevarih*[17] adlı eseri 1541/42 yılında telif edilmiş olup, aslında bir umumî tarih olarak tanzim edilmiştir. Hz. Muhammed'e ve On İki İmam'a ait biyografik bilgilerden sonra İslam öncesi ve İslamî dönemde İran'a hâkim olan devlet ve hanedanlardan bahsetmektedir. Bu eserin dördüncü kısmı Safevîlere ayrılmış olup, Şah İsmail dönemine ait son derece kısa ancak fevkalade değerli bilgiler vermektedir.

Budak Münşî-i Kazvinî'nin *Cevahirü'l-Ahbar*[18] adlı eseri de aslında umumî tarih niteliğinde olup insanlığın ortaya çıkışından 1576/77 yılına kadar geçen olayları anlatmaktadır. Bu eseri

15 Gıyaseddin b. Himameddin Handmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer ve fî Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, (neşr. Celaeddin Humaî,-Dr. Muhammed Debirsiyakî) c. I-IV, Tahran 1362/1984.

16 Emir Mahmud Handmir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb*-ı *Safevî -Zeyl-i Habibü's-Siyer*-(neşr. Dr.Muhammed Ali Cerrahi), Tahran 1370/1992.

17 Yahya b. Abdüllatif-i Kazvinî, *Lübbu't-Tevarih*, (neşr. Muhammed Bakır) Tahran 1363/1985.

18 Budak Münşi Kazvinî, *Cevahirü'l-Ahbar*, (Karakoyunlulardan 984 yılına kadar olan bölüm) Neşr. Muhsin Behram Nejad, Tahran 1378/2000.

değerli kılan nokta ise onun Safevî sarayında Münşilik görevini yerine getirmesi ve bu vesile ile devlete ait pek çok yazışmayı bizzat yürütmesi ve yine pek çok meseleyi izaha yarayacak evrakı görmüş olmasıdır[19]. Bu yüzden her ne kadar Şah İsmail'e dair verdiği bilgiler umumi bilgiler ise de Tahmasb dönemi hakkında bizzat kendisinin de tanık olduğu olaylara yer vermiştir. Keza, Abdi Bey Şirazî'nin *Tekmiletü'l-Ahbar'ı* da bu cümledendir[20]. Bu eser de Şah İsmail konusunda kısa fakat kıymetli bilgileri nakletmesinden başka Tahmasb döneminde kendisinin de tanığı olduğu olayları nakleder. Eserinde Safevîlere komşu olan devletleri anlatırken Osmanlıların tarihine de bazı eksiklikler veya kronoloji hataları ile birlikte yer verir.

Budak Münşi gibi Safevî sarayında Münşilik makamına yükselen ve yine onun gibi Türkmen kökenli olan Hasan Rumlu'nun *Ahsenü't-Tevarih*[21] adlı eseri de aslında umumi tarihler arasında yer almaktadır. On iki cilt olduğu söylenen bu eserin ne yazık ki sadece on birinci ve on ikinci ciltleri günümüze ulaşmış olup, sonuncu cilt Şah İsmail'in ilk dönemlerinde Şah Abbas'a kadar geçen olayları ihtiva etmektedir. Hasan Rumlu kendisi aslen bir Türk olduğu hâlde olayları naklederken bu özelliğini hissettirmez. *Ahsenü't-Tevarih*'te olaylar İran merkezli anlatıldıktan sonra o yıllarda İran'a komşu olan Özbeklerde ve Osmanlılarda meydana gelen olaylara da yer verilir. Zaman zaman da vefayat ekler. Eser Safevî araştırmaları için son derece kıymetli olup dili oldukça sadedir.

Umumi tarih niteliğinde kaleme alman eserlerden bir diğeri de Kadı Ahmed Gaffarî Kazvinî'nin *Tarih-i Cihan-ârâ*[22] adlı

19 Cihanbahş Sevakıb, *Tarih Nigari Asr-ı Safevî*, Tahran, 1380, s. 40.

20 Abdi Beg Şirazî, *Tekmiletü'l-Ahbar*, Yayına Hazırlayan Abdülhüseyn Nevaî, Tahran 1369/1991, s. 54

21 Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, Neşr: Abdülhüseyn Nevaî, Tahran 1357/1979.

22 Kadı Ahmed Gaffarî Kazvinî, *Tarih-i Cihan Ara*, Neşr. Hasan Nerakî, Tahran 1342/1966.

eseridir. Eser peygamberler tarihi olarak başlayıp İslam devletleri tarihi olarak devam etmekte ve nihayet Safevî Dönemi'ne dair bilgiler vermektedir. Gaffarî'nin *Tarih-i Nigaristan*[23] adlı eseri pek çok tarihi hikâyeyi ihtiva etmektedir.

Hurşah b. Kubad el-Hüseynî, Hindistan hükümdarı Nizamşah'ın elçisi olarak İran'a gelmiştir. *Tarih-i Elçi-yi Nizamşah*[24] da aslında umumi bir tarih olup, eserin son kısımları Şah Tahmasb'ın dönemi de dâhil olmak üzere Safevî tarihine ayrılmıştır. Osmanlılara ait olan kısımlar Kanunî Sultan Süleyman dönemine kadar olup son derece kısa tutulmuştur.

Bu neviden eserlerin en kayda değer olanlarından biri şüphesiz Hindistan'da hüküm süren Celaleddin Ekber'in emriyle 1585 tarihinde yazılmaya başlanan *Tarih-i Elfî* dir[25]. Eser, umumi tarih olarak hazırlanmasından başka, diğer kroniklere nazaran farklı bir üslup takip edilerek kronolojik bir sıra içinde Osmanlı, İran, Maveraünnehr, Türkistan ve Hindistan'da meydana gelen olaylar nakledilmiştir. Eser kalabalık bir tarihçiler grubu tarafından kaleme alınmıştır.

Müstakil olarak Şah İsmail dönemini anlatan ve 1541-1548 tarihleri arasında telif edildiği anlaşılan *Tarih-i Cihan-Güşa-yı Hakanî* adlı eserin müellifi bilinmemektedir. Şah Tahmasb döneminde kaleme alınmış olan eser Şah İsmail'in soyunun açıklanması ile başlamakta ve Şah Tahmasb'ın cülusuna kadar geçen olayları anlatmaktadır. Öte yandan müellifi belli olmayan *Alem Ara-yı Şah İsmail* ve *Tarih-i Alem-ârâ-yı Safevî* adlı eserler ile büyük benzerlikleri görülür. Kaldı ki bu iki eserin muhteva, konular, anlatım tarzı ve hatta vak'a tasvirleri bakımından

23 Kadı Ahmed Gaffarî Kazvinî, *Tarih-i Nigaristan*, Neşr. Aga Murteza, Tahran 1404 hicrî.

24 Hurşah b. Kubad el-Hüseynî, *Tarih-i Elçi-yi Nizamşah*, Neşr. Muhammed Rıza Nasırî-Koiçi Haneda, Tahran 1379/2001.

25 Kadı Ahmed Tetevî-Asaf Han Kazvinî, *Tarih-i Elfî*, Neşr. Seyyid Ali-i Al-i Davud, Tahran 1378/2000.

büyük benzerlikler göstermesi aynı eserin iki farklı nüshası olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir. Bu eserler pek çok rivayete ve olağanüstü hikâyelere yer vermesi bakımından güvenilir olmaktan uzak görünseler de olayları sıralayış, kronolojiye riayet etme, olayda geçen şahıslara dair bilgiler verme bakımından değerli olduklarına oldukları noktasında şüphe yoktur.

Tarih-i Kızılbaşan[26], yazarı belli olmayan eserler arasında hacim bakımından küçük fakat muhteva bakımından önemli bir yere sahiptir. Çünkü bu eser sadece Safevî Devleti'nin kuruluşunda rol oynayan Türkmen aşiretlerine ve bu devlette üst düzey görevler alan Kızılbaş beylere dair özet mahiyetinde bilgilere yer vermektedir. Eserin mahsusen Kızılbaşlara atfedilmiş olması müellifinin Türk olduğu kanaatini kuvvetlendirmektedir.

Alem-ârâ-yı Şah Tahmasb'da[27] yazarı belli olmayan eserler arasındadır. Eser, sadece Şah Tahmasb devrini anlatmakta olup, müellifinin, naklettiği olayların kıymetine bakarak, saray görevlisi olabileceğini düşündürmektedir.

Safevî tarihçiliği içinde şüphe yok ki en önemli evre Şah Abbas dönemidir. Çünkü bu dönem aynı zamanda bu devletin de en parlak dönemi olup, kurumların geniş ölçüde oturduğu, içeride ve dışarıda kuvvet kazanıldığı ve özellikle Avrupalı devletler ile temasın arttığı bir dönemdir. Bu parlak gelişmeler İran Edebiyatı'nı da geniş ölçüde etkilemiş ve önemli eserler verilmeye başlanmıştır. Bu devrin ilk eserlerinden biri Kadı Ahmed Kumî'nin *Hülasatü't-Tevarih'idir*.[28] Bu eser Şeyh Safiyüddin'den başlayarak Şah Abbas devrinin ilk yıllarına kadar geçen devreyi tafsilatlı bir şekilde ele almaktadır. İskender Münşi'nin *Tarih-i*

26 Anonim, *Tarih-i Kızılbaşan*, (Yayına Hazırlayan Mir Haşim Muhaddis), Tahran 1361/1983.

27 Anonim, *Alem Ara-yı Şah Tahmasb*, Neşr. İrec Afşar, Tahran 1370.

28 Kadı Ahmed b. Şerefeddin el-Hüseyn el-Hüseynî el-Kumî, *Hülasatü't-Tevarih*, c. I-II, (neşr. İhsan İşrakî) Tahran 1359/1971

Alem Ara-yı Abbasî[29] adlı eseri de müstakilen Safevî hanedanının tarihine ayrılmıştır. İskender Bey Türkmen'in sarayda münşîlik görevini yürütüyor olması tıpkı Budak Münşi ve Hasan Rumlu gibi olayların pek çoğuna tanık olması, pek çoğunun ise belgelerini görmesi bakımından fevkalade önem taşımaktadır. O da Türk kökenlidir ve Türkmen nisbesini taşımaktadır.

Şah Tahmasb ve Şah İsmail devrini de ihtiva etmesi bakımından Natanzî'nin *Nekavetü'l-Asar fî Zikri'l-Ahbar*[30] adlı eseri, yazarının tanık olduğu pek çok olayı aktarması bakımından ehemmiyeti haizdir.

Molla Celal'in *Tarih-i Abbasî*'si[31] Şah Tahmasb devrinin sonları ile Şah Abbas devrinin ilk dönemlerine kadar geçen süre içinde özellikle Kızılbaş beylerinin devlet üzerindeki etkilerini geniş bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu yönü ile İskender Bey Türkmen'in eseri ile yan yana getirildiğinde Türkmenlerin kurucusu oldukları devletten nasıl giderek uzaklaştıklarını, Mürşid-i Kamil'in yani Safevî sultanlarının yılmaz savunucularının zaman içinde nasıl bir hâkimiyet mücadelelerine giriştiklerini ortaya koyması bakımından ayrı bir değer taşımaktadır.

Şah Abbas devrini geniş bir şekilde ele alan eserlerden bir diğeri de Mirza Bey b. Hasan Hüseynî Conabedî'nin *Ravzatü's-Safa*[32] adlı eseridir. Eserde Şah İsmail'in tahta geçişinden Şah Abbas'ın oğlu Şah Safi'ye kadar geçen olaylar nakledilmektedir[33].

29 İskender Bey-i Türkmen, *Tarih-i Alem-ara-yı Abbasî*, c. I-III, (neşr. Muhammed İsmail Rızvanî) Tahran 1377/1999.

30 Muhammed b. Hidayetullah Afuşte-i Natanzî, *Nekavetü'l-Asar*, (neşr. İhsan İşrakî), Tahran 1373/1995.

31 Molla Celaleddin, *Tarih-i Abbasî*, neşr. Yusufullah Vahidniya, Tahran 1366/1988.

32 Mirza Bey Conabedi, *Ravzatü's-Safevîye* (neşr. Gulamrıza Tabatabaî-mecd), Tahran 1378/2000.

33 C. Sevakıb, a.g.e., s. 64.

Mahmud Masum b. Hacegi İsfahanî'nin *Hulasatü's-Siyer* adlı eseri, Şah Safî dönemini anlatan müstakil bir eserdir[34].

Safevîlerin son dönemlerini nakleden eserler arasında ise Veli Kulu Bey Şamlu'nun *Kısasü'l-Hakanî*[35], Seyyid Hasan b. Murteza'nın *Tarih-i Sultanî* ve Ebu'l-Hasan Kazvinî'nin *Fevaidü's-Safevîye*[36] adlı eserlerini saymak gerekir.

Görülüyor ki, Safevî tarihini doğuda Özbek ve Türkmen hanlıklarından, batıda ise Osmanlı tarihinden ayırmak mümkün değildir. Bu yönü ile Safevî dönemi kaynaklarının Türk tarihi açısından birinci dereceden önemi haiz olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir.

34 Muhammed Masum b. Hacegi-i İsfahanî, Hülasatü's-Siyer, neşr. İrec Afşar, Tahran 1368/1990.

35 Veli Kulu b. Davud Kulu Şamlu, *Kısasü'l-Hakanî*, c. I-II, (neşr. Seyyid Sadr Nasırî), Tahran 1374

36 Ebu'l-Hasan-ı Kazvinî, *Fevaid-i Safevîye*, nşr. Meryem Mir Ahmedî, Tahran 1368/1990.

ÂLÎ'NİN *KÜNHÜ'L-AHBAR*'INDA SAFEVÎLER

Künhü'l-ahbar[37], Osmanlı tarihine hasredilmiş hususi bir tarih kitabı olduğundan Osmanlıların çevre ülkelerle ilişkileri sadece yeri geldiğinde izah edilmiştir. Bu yüzden Safevîlere dair ilk bilgiler, Şah İsmail'in 1507 yılındaki Dulkadir Beyliği üzerine yaptığı seferi dolayısıyla görülmeye başlar. Güya Şah İsmail, Dulkadiroğlu Alaüddevle Bey'in kızını kendine ister, o rıza göstermeyince derhâl Dulkadir ülkesine asker sürer[38]. Osmanlı topraklarından geçerken II. Bayezid, Yahya Paşa'yı onu engellemesi için görevlendirince "Rum ülkesinin hünkârı benim büyük babamdır, onun hâkimiyetindeki topraklar benim fethetmeyi arzuladığım yerler değildir." diye haber gönderir. Durmaksızın Maraş'a saldırır. Orayı harabeye çevirdikten sonra Diyarbekir üzerinden Karabağ'a yönelir[39]. Hâlbuki Dulkadirli Beyliği ile Safevîlerin ilişkilerinin bozulmasının pek çok sebebi bulunmaktaydı. Akkoyunlu Sultanı Murat Bey, Şah İsmail'e yenildikten sonra önce Bağdat'a gitmiş, orada tutunamayınca Dulkadirlilere sığınmış ve Dulkadiroğlu Beyi Alaüddevle'nin kızı ile evlenmişti.

37 Bu çalışmada Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kitabü't-tarih-i Künhü'l-ahbar*, I. Cild, II. Kısım (nşr.: Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ahmet Gül, İbrahim Hakkı Çuhadar), Kayseri 1997 adlı çalışmadan istifade edilmiştir. Bu yayın *Künhü'l-ahbar*'ın Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesinde 901 ve 920 numaralı nüshalarına dayanmaktadır. Bu bildiri metninde verilen referanslar bu kitaptaki sayfa numaralarıdır.

38 Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*,s. 908.

39 Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*,s. 909.

Diğer taraftan Anadolu'nun doğusunda meydana gelen istikrarsızlıktan istifade etmek isteyen Dulkadirliler hâkimiyet sahalarını Kemah ve Diyarbakır'a kadar uzatmaya çalışıyorlardı[40].

Bu ilk bilgilerden anlaşılacağı üzere Âlî'nin, Hoca Sadettin Efendi'nin *Tacü't-Tevarih*'ini kaynak olarak kullandığı hâlde Osmanlı Devleti'nin doğusunda meydana gelen olaylar hakkındaki naklettiği bilgiler sathidir. Anlaşıldığına göre bu bahislerde Âlî, Hoca Sadeddin veya çağdaşı diğer müverrihlerden istifade etmek gereği duymamıştır.

Aynı sathilik, Safevî hanedanın ortaya çıkışına ve Şah İsmail'e dair naklettiklerinde de görülür. Osmanlı tarihçilerinden Âşıkpaşaoğlu büyük bir tesadüf eseri tanışma imkânı bulduğu Şeyh Cüneyd'e dair ciddi bilgiler naklettiği ve onu ölümüne kadar takip ettiği hâlde[41] Âlî, hanedan hakkında bilgi vermeksizin doğrudan Şah İsmail'in zuhuruna değinir. Âlî'ye göre Şah İsmail babasının yolundan giderek binlerce askeri ile birlikte Tebriz'de tahta oturmuş, askerlerine de kızıl başlık giydirip onların Kızılbaş diye şöhret bulmalarını sağlamıştır. Oysa çok iyi biliyoruz ki, kızılbaşlık giydirilmesi Şah İsmail'in babası zamanında gerçekleşmişti. Âlî'nin bu bahislerde Safevî kaynaklarından istifade etme yoluna gitmediği gibi, Osmanlı tarihçisi Âşıkpaşaoğlu'nun eserini de görmediği anlaşılmaktadır.

Künhü'l-ahbar'da Safevîlere dair ilk ifadelerden itibaren belirli bir önyargı ve düşman görme hâli derhâl fark edilmektedir. Kızılbaşlar "evbaş", "kallaş","güruh-ı mekruh","mülhid", "gayr-i muhterem" gibi ifadelerle anılmaya başlar. Bu durum Osmanlı tarihçilerinin neredeyse hepsinde görülür. Bu peşin reddiyenin kaynağı ise daha çok duyumlara dayanır ve örneğin Safevîlerin İran'a hâkimiyet kurmasına bizzat tanık olan Ruzbihan

40 Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989, s. 91; Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010, s. 95 vd.

41 Aşıkpaşazade, *Tevârih-i Al-i Osman*, (nşr.: Ali Bey), İstanbul 1332,s. 264 vd.

Hunci[42] gibi muhalif tarih yazarlarının naklettiklerine herhangi bir atıfta bulunulmaz.

Âlî'nin Kızılbaşları tezyif eden görüşleri Şah Kulu ayaklanmasının izah edildiği bahiste daha da ağırlaşır. Şeytan Kulu diye adlandırdığı Şah Kulu'nun, helal ile haramın artık ayrılmayacağını, nikâhın cahil sözü olduğunu, kadınların rızası alındıktan sonra mübah sayılacağını söylediğini bildirir[43].

Âlî'ye göre Müslümanlar "Allah! Allah!" diye savaşa girişirlerken Kızılbaşlar "Şah! Şah!" diye bağırmaktaydılar. Şah'a bağlılıkları o dereceye erişmişti ki, Şah İsmail bir kişiye gazap eyleyip, Kızılbaşlara bunu yiyin dediğinde Kızılbaşlar o kişiyi paramparça edip yerlerdi. Şah İsmail de bu tür emirler vermekten büyük haz alır, bunu kuvvetinin büyüklüğüne sayar ve iftihar ederdi[44].

Kızılbaşların Şah'ın emriyle insan yediklerine dair bilgi, o dönemde çok hızlı dolaşan dedikodulardan biriydi. Haddizatında Şah İsmail'in dehşet gösterilerinden birinde de bu tür vakıanın yaşandığı tespit olunuyor. Onun Firuzkuh bölgesini ele geçirmesi esnasında buraya sığınmış olan Musullu Türkmenlerinden Murat Bey Cihanşahlu'nun ateşte pişirildikten sonra Şah İsmail'in emriyle Kızılbaşların yediğine dair kuvvetli bir rivayet bulunmaktadır[45]. Anlaşılıyor ki bu rivayetler Osmanlı ülkesine

42 Ruzbihan Huncî İsfahanî Safevîlerin İran'a hâkim olması esnasında ülkesinden ayrılarak Buhara'ya gitmiştir. Onun Alem-ara-yı Eminî adlı eseri muhalif yönünü bütünüyle ortaya koymaktadır.

43 *Oldu ashab-ı fesadata imâm*
Didi hep bir durur helal ü harâm
Didi: Cahil kavlidir nikâh
Oldu her avret rıza ile mübâh (Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*,s. 927.)

44 Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*,s. 1086.

45 Bu husus, Şah İsmail'in Firuzkuh bölgesini fethi esnasında meydana gelen bazı olayların Osmanlı ülkesinde duyuluş biçimiyle ilgilidir. Safevî kaynaklarının naklettiğine göre Şah İsmail Firuzkuh bölgesini ele geçirdikten sonra sadık adamlarından Aykutoğlu İlyas Bey'in intikamını almak amacıyla kalenin sahi-

kadar ulaşmıştı. Bu çerçevede güya Sultan Hüseyin Mirza da onların bu fiillerini işitmiş, zararın kendisine kadar ulaşacağından korktuğundan hemen Şah İsmail'in cülusunu tebrik etmiş.

Âlî'nin en fazla içerlediği konulardan biri Şah İsmail'in, Özbek Hanı Şeybek Han'ın başını II. Bayezid'e göndermesiydi. O, bu davranışa karşı gereken cevabın verilmemesi bir yana Osmanlı sultanının Şah İsmail'e hayranlık duyduğunu utanç içinde anlatır. Bu hadisenin halk üzerinde büyük bir korku yarattığından bahisle ahalinin; *"Acaba Rum memleketine bugün mü gelir yoksa yarına mı kalır?"* diye korku içinde bekleştiğini nakleder[46]. Âlî'ye göre bu hareket II. Bayezid'in tahttan indirilmesi için geçerli bir sebep olduğu gibi, Selim'in İran ahvalini yakından takip etmesi dolayısıyla Selim tahtın da en önemli adayıydı. Bu çerçevede Âlî, Şehzade Ahmet ve Korkut'u Safevî hareketini anlamamakla suçlar ve sözü tahtı I. Selim'in hak ettiğine getirir. Keza, I. Selim'in sultan olduktan sonra Şehzade Ahmet'in öldürülmesini Şah Kulu ayaklanmasını ciddiye alıp bastırmamasına, bu yüzden Kütahya ve çevresinin tahrip edilmesine vesile olmasına bağlar[47].

---

bi olan Hüseyin Kiya Çelavî'yi öldürtmüş, kaleye sığınmış olan Musullu Türkmenlerine katliam yapmış ve Türkmenlerin beyi Murat Bey Cihanşahlu'yu ateşe attırmış ve yenilmesini emretmişti (Abdi Bey-i Şirazî, *Tekmiletü'l-Ahbar*, (nşr. Abdülhüseyn Nevaî), Tahran 1991, s. 42; Kadı Ahmed b. Şerefettin el-Hüseyn el-Hüseynî el-Kumî, *Hülasatü't-Tevarih*, c. I, (nşr. İhsan İşrakî) Tahran 1971, s. 83; İskender Bey-i Münşî-Türkmen, *Tarih-i Alem-ârâ-yı Abbasi*, c. I, (nşr. Muhammed İsmail Rızvanî), Tahran 1999, s. 49-51.

46 Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*,s. 935.

47 Âlî, Celalzade Mustafa'nın *Tabakatü'l-memalik*'inden aktardığı anlaşılan bilgilerde I. Selim'in Ahmet'e "Sen Karaman toprağında (taht-ı Yunan) kalabalık ve ağır silahlı askerlerle savaşa hazır hâlde oturuyor iken Şah Kulu adlı Haricî gelip yanından geçe ve Kütahya'ya girip asrın padişahının bir beğlerbeğisini öldüre, Müslümanların mallarını yağmalayıp Kızılbaş'a doğru gide, sen onun üzerine varmayasın ve memleketi o haricinin zararından kurtarmayasın. İşrette olup memleketin halini görmezden gelesin. Pekâlâ böyle mi saltanata talip olacaksın?" diye hitap ettiğini nakleder (Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*,s. 931.).

Yavuz Sultan Selim'in tahta geçer geçmez Şah İsmail meselesini çözmeye çalışması da *Künhü'l-ahbar*'da önemli bir yer tutar[48]. Âlî, Yavuz Sultan Selim'in bu konuyu doğrudan dinî bir mesele olarak gördüğünü bildirir. Yavuz Sultan Selim; "*O makulenin mezhebi batıl, meşrebi na-pak, atıl ve murdar levend, onun mazarratını izin vermek din ve devlete layık değildir.*" dedikten sonra İran üzerine sefer açacağını bildirmiş ve hazırlıklara başlanmasını emretmiştir[49].

Âlî'nin bundan sonra Çaldıran Savaşı'na kadar naklettiği bilgiler, Celalzade Mustafa, Hoca Sadeddin, İdris-i Bitlisî gibi *Selimnâme* yazarlarına ve Haydar Çelebi *Ruznamesi*'ne dayanmaktadır. Bu çerçevede İran kaynaklarına hiç bakmadığı ve Çaldıran'a kadar Şah İsmail'e dair hiçbir haber nakletmediği tespit olunmaktadır. Onun Farsça kaynakları ihmali bütün metin boyunca hissedilir derecede görülebilmektedir. Ne var ki, bu yaklaşım, sadece Âlî'de değil Hoca Sadeddin gibi bir kolu İran'da olan önemli Osmanlı tarihçileri için de geçerlidir. Dolayısıyla aslında bunun sadece Âlî'ye özgü bir eksiklik olmadığını da burada ifade etmek gerekir.

Âlî'nin, Anadolu'daki Kızılbaşların defter edilip 7 yaşından 70 yaşına kadar kırk bin kişinin öldürüldüğü yolundaki ifadeleri İdris-i Bitlisî'den aldığı açıktır. O da yine aynı kaynağı kullanan diğer Osmanlı tarihçileri gibi bu büyük iddiayı hiçbir mantık süzgecinden geçirmeden nakleder. Oysa bu bilgilerin sadece bir söylenceden ibaret olduğu, tımar ve vergi defterleri incelendiğinde bu iddiayı doğrulayacak verilere rastlanmadığını söylemek durumundayız[50].

48 Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*,s. 1073-1109.

49 Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*,s. 1073.

50 Bu hususta ki nihai tartışmalar ve değerlendirmeler için bkz. Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010, s. 95 ve devamı.

Âlî, savaş öncesi Osmanlı ordusunun ilerleyişine ve Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'e yolladığı mektuplarına geniş yer ayırmıştır. Ancak onun bu bilgileri daha çok İdris-i Bitlisî ve Hoca Sadettin'den naklettiği derhâl göze çarpıyor. Bununla birlikte o İdris-i Bitlisî'yi değil de Hoca Sadettin'i zikretmeyi tercih ediyor. Bu ayrım, Çaldıran Savaşı'nın sonuçlarına dair naklettiği bilgilerde daha da belirginleşiyor. Bu cümleden olarak Şah İsmail'in savaş meydanını terk etmesi ve eşi Taçlı Hanım'ın esaretine dair naklettiklerin de yine Hoca Sadettin'i esas almıştır.

Âlî'ye göre Çaldıran Savaşı'nda ölen Kızılbaş askerinin sayısı yirmi iki bin kadardır[51]. Buna mukabil *Ahsenü't-Tevarih* ölü sayısını beş bin (3000 Osmanlı); *Hülasatü't-Tevarih* ise biraz daha fazla gösterir[52]. Şah İsmail'in savaş meydanından çekilip Tebriz'e ulaşmasıyla ilgili olarak ise mevcut bilgileri değerlendirmek yerine mağlup Şah'ı küçümseyen alaycı ifadelere yer verir. Güya, Şah İsmail'i çok uzaktan görünce bile secdeye kapanıp başını kaldırmaya cesaret edemeyen Tebrizliler, onun perişan vaziyette savaştan kaçtığını görünce karşılayıp istihza ile hâl hatır sormuşlar, hatta hararetini almak için karpuz ikram etmişler. Ama Şah, onların edepsizliklerini unutmayıp ilk fırsatta kılıçtan geçirmiş. Safevî kaynaklarına göre Şah İsmail Tebriz'e uğramaksızın Dergezin'e çekilmişti. Hatta Tebriz'deki sarayında kalan ağırlıkları yenilginin ardından adamları tarafından kaçırılmıştı. Görülüyor ki Âlî'ye ulaşan bu rivayet -eğer Âlî'nin Şah İsmail'i ihtihza için kaydetmediyse- Tebriz halkının 1502 yılında

51 "Âkıbetü'l-emr Şah-ı gümrah on sekiz bin miktarı sipah ile kaldı."Gelibolulu Mustafa Âlî, *a.g.e.*,s. 1103.

52 "Beş bin kişi öldü, üç bini Sultan Selim'in askeri idi." Hasan-ı Rumlu, Ahsenü't-Tevârih, (neşr. Abdülhüseyn Nevaî), Tahran 1357/1979, s. 195; "Çaldıran'da öldürülenlerin sayısı çoktur, ama müverrih Hasan Bey (Rumlu) bu savaşta ölenlerin sayısını beş bin olarak yazmıştır. Üç bin Osmanlı, iki bin Kızılbaş, fazla yokmuş." İskender Bey Münşî-Türkmen, Tarih-i Alem-ârâ-yı Abbasî, (neşr. Muhammed İsmail Rızvanî), Tahran 1377/1999, c. I, s. 72

Şah İsmail tarafından katliama uğratılmasının başka bir hikâye içine sıkıştırılarak anlatılmasından ibarettir.

Âlî, savaşta esir düştüğü rivayet edilen Taçlı Hanım meselesinde de yine Osmanlı kaynaklarının izinden giderek onun hem esir düştüğü ve Tacizâde'ye nikâhlandığı; hem de esir düştükten hemen sonra kurtulup Şah İsmail'in yanına gittiği rivayetlerini anlatır. Burada da yine Hoca Sadeddin'e yaklaşarak onun dedesi Hoca Muhammed İsfahanî'den dinleyip eserine aldığı hikâyeyi ön plana çıkarır. Buna göre Taçlı Hanım savaştan sonra bir gün süreyle kaybolmuş, Hoy yakınlarında -yani Tebriz yolunda iken- bulunmuştur. Böylece kendisi de bu görüşe yaklaşmış olur. Bununla birlikte İran kaynakları Taçlı Hanım'ın esaretine dair hiçbir bilgi vermezler. Hatta pek çoğu onun savaşa katıldığından bile bahsetmez. Doğrusu, Taçlı Hanım'ın Osmanlı ülkesinde kalması ve Tacizâde Cafer Çelebi ile evlendirilmesi bütünüyle Osmanlı rivayetidir ve daha çok Şah İsmail'i tezyif etmek amacıyla anlatılır. Oysa o, hayatını İran'da tamamlamış bir hanımdır[53].

Görülüyor ki, Âlî'nin Safevîlere dair anlattıkları daha çok Hoca Sadeddin, İdris-i Bitlisî, Celalzâde Mustafa gibi devrin önemli kalemlerinin eserlerine dayanmaktadır. O, derlediği bilgilere zaman zaman halk arasında yaygın olarak dolaşan rivayetleri de eklemiştir. Buna mukabil Safevî kaynaklarının hiçbirini kullanmamıştır. Bu hususun dönemin kaynak eserlerinin İstanbul'a kadar henüz ulaşmamasından kaynaklanması galip ihtimaldir. Nitekim Hoca Sadettin de pek çok konuyu babası veya dedesinden dinlemek durumunda kalmıştır. Öte yandan Âlî'nin Kızılbaşlar hakkındaki genel kanaati de diğer Osmanlı entelektüelinden farklı değildir.

53 Tufan Gündüz, "Şah İsmail'in Eşi Taçlı Hanım", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S. 51, s. 223-233.

SAFEVÎLER

XVI. yüzyıl İslam dünyası güçlü bir Şiî hareket ile karşı karşıya kaldığında, hareketin mahiyeti, ne ortaya çıktığı İran'da; ne de bu yeni oluşumun güçlü bir şekilde ikiye böldüğü Doğu ve Batı İslâm devletlerince yani Osmanlılar ve Çağataylılarca tam olarak anlaşılabilmişti. Çağataylılar İran'da meydana gelen büyük kargaşa esnasında Horasan'a kadar yayılmayı; Osmanlılar ise İran'a doğru nüfus kaymasına mâni olmak için sınırlarını kapamayı hesaplayabilmişlerdi. Ancak bu yeni hareket o kadar hızlı bir gelişme gösterdi ki, her iki coğrafya için ciddi bir tehdit hâline gelmekle kalmadı; İran'ın mezhebî yapısını da kökten değiştirdi. Daha da önemlisi, bütün bunlar olurken Safevî hareketinin mensupları da öncelikle kendi içinde köklü bir değişim ve evrim yaşadı.

Hanedanın adını aldığı Şeyh Safiyüddin, Gilanlı Şey Zahid'in yanında yetişmişti. Türklerle meskûn olan Erdebil şehrine gelip yerleşmesi ve irşad ile meşgul olması etrafında hatırı sayılır bir kitlenin oluşmasına neden oldu. Bunlar, Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'da konargöçer hayat süren ve bulundukları coğrafyaya göre Karakoyunlu, Akkoyunlu, Dulkadirli gibi devlet veya beyliklerin askerî gücünü meydana getiren Türkmenlerdi. Bölgedeki Kürt ve Fars unsurlar tarafından hemen hemen hiç desteklenmedikleri hâlde tarikat kısa zaman içinde Azerbaycan ve İran'ı içine alan geniş bir hâkimiyet alanı tesis etti.

Rüyadan Gerçeğe

Habibü's-Siyer'e göre Şeyh Safiyüddin, bir gece rüyasında Erdebil Camisi'nin kubbesinin üzerine otururken aniden güneşin doğup bütün dünyayı aydınlattığını görür. Rüyasını annesine anlatıp bunu yorumlamasını ister. Annesi de onun nurunun -yani fikirlerinin- bütün dünyayı aydınlatacağını söyler. Bir başka gün yine rüyasında, belinde uzun ve geniş bir kılıç, başında samurdan bir tac, yüksek bir dağın tepesine oturur, Cibril'in oğluna kılıç ve tacın ne anlamı vardır, diye kendi kendine söylenir; başındaki tacı kaldırınca birden arkasından güneş doğar, başını kapatınca güneş batar; bu durum üç defa tekrarlanır[54]. Benzer bir rüya da *Alem-ârâ-yı Şah İsmail* adlı eserde nakledilir: Şeyh Safiyüddin bir gün rüyasında başına bir tac giydirildiğini ve beline de kırmızı kılıflı bir kılıç kuşandırıldığını görür. Ertesi gün bu rüyayı Şeyh Zahid-i Gilanî'ye anlatır. Şeyh de: "*Ey oğul, mübarek olsun talihin döndü, müjdeler olsun, oğullarının oğullarından biri padişah olacak, hak dinini yüceltecek*" diye yorumlar[55].

Sonradan kurgulandığı çok belli olan bu üç rüyanın ortak noktası Safevîlerin İran tahtına geçişinin mistik kökenlerine atıf yapmasıdır. Rüya motifinde kullanılan kılıç ve ışık sembolleri, dinî ve siyasî anlamlar ifade eder. Işık geleneksel İslam inancında dinin yayılması, aydınlanma, Tanrı'nın kendisini göstermesi gibi anlamlara gelir. Şeyh Safiyüddin'in annesinin yorumu da bunun üzerine kurgulanmıştır. Kılıç ise siyasî gücü ve cihangirliği sembolize eder. Onun soyundan gelen biri kılıç zoruyla, daha açık ifade ile kan dökücülükle iktidarı ele geçirecektir[56]. Za-

54 Emir Mahmud Handmir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî -Zeyl-i Habibü's-Siyer*-(neşr. Dr.Muhammed Ali Cerrahi), Tahran 1370/1992, s. 12, 13; Mirzabek Conabedî, *Ravzatü's-Safevîyye*, Tahran 1378/2000, s. 71, 72.

55 Anonim, *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, (neşr. Asgar Muntazer Sahib) Tahran 1349/1971, s. 13.

56 *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 13.

hid-i Gilanî'ye atfedilen yorum temelde Safiyüddin'in annesinin yaptığı yorumdan farklı olmasa da, siyasî geleceği bildirmesi bakımdan daha önemli addedilebilir. Güya Şeyh Zahid bu rüyadan sonra Safiyüddin'i damadı olarak alıp, kızı Fatıma'yı onunla evlendirmiştir[57]. Böylece Safevî hanedanının soyu Kuzey İran'ın şöhretli bir mutasavvıfı ile irtibatlandırılır, bu vesile ile onların sufi çevrelerle olan bağlarının kökleri ortaya konulmaya çalışılır.

Şeyh Safiyüddin'in hayatı hakkındaki bilgilerimizin efsaneler ile gerçekler arasında sıkıştırılmasının ve mistik hikâyelerle örülmesinin temelinde onun menkıbevî hayatını anlatan *Safvetü's-Safa* adlı eser yer almaktadır. Şeyh Safiyüddin'in oğlu Sadreddin Musa zamanında kaleme alınan bu eserin özellikle Şah Tahmasb zamanında bazı değişikliklere uğramış olması ve tahmin edileceği üzere Şeyh Safiyüddin'in nesebi ile ilgili olarak etnik tanımlardan çok dinî kökenlere atıf yapılması Safevîlerin soyunun izahını büsbütün karmaşık bir hâle sokmuştur. *Safvetü's-Safa*'da yer alan şecereye göre[58] Safevîlerin soyu 7. İmam Musa Kazım'a ve nihayet Hz. Ali'ye ulaştırılarak hanedana seyyidlik payesi de kazandırılmış olur. Böylece hanedanın dip dededen itibaren Şia mezhebinden olduğu ve On İki İmam'ın yolunu takip ettikleri iddiası cilalanır. Her ne kadar Safiyüddin'e atfedilen hikâyelerde onun Hasanî mi yoksa Hüseynî mi olduğu konusunda açıklama yapmadığından bahsedilirse de Safevî sultanları Hüseynî payesini kullanmışlardır[59].

Şeyh Safiyüddin'in mezhebi gibi etnik kökeni de karmaşık bir hâldedir. *Safvetü's-Safa*, onun atalarından Firuzşah Zerrin Külah'ın el-Kürdî nisbesi taşıdığını belirtilip bunu şöyle izah

57 *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, s. 10-11; *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 20.

58 İbn-i Bezzaz-ı Erdebilî, *Safvetü's-Safa*, (neşr. Gulamrıza Tabatabaî-mecd) Tahran 1376/1998, s. 70; Anonim, *Cihangüşa-yı Hakanî -Tarih-i Şah İsmail-*, (neşr. Dr. Allahdota Muzattar) İslamabad 1984, s. 4; Yahya b. Abdüllatif-i Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, (neşr. Muhammed Bakır), Tahran 1363/1985, s. 387.

59 *Safvetü's-Safa*, s. 71.

etmektedir: *"Pirûz'un Kürt nisbesine gelince, bu durum şöyleydi: Kürd askerleri tarikat erbabı Şeyh İbrahim Edhem'in –rahmetullahi aleyh- evladından olan padişah ile birlik olup Sincar tarafından hurûc ettiler. Azerbaycan'ı bütünüyle fethedip ele geçirdiler. Mugan bölgesinin ahalisinin hepsi Zerdüşt idi. Erran, Alivan ve memleket ahalisinin hepsi kâfirdi. İslam askeri buraları istila edince, bu beldeleri İslam'a döndürdüler ve Müslümanlaştırdılar. Bu beldelerin ele geçirilmesi tamamlanınca Erdebil vilayeti ve mülhakatı Piruz'a verildi <bu Pirûz, Zerrin Külah diye şöhret bulmuştu> Bu Pirûz güçlü, varlıklı ve servet sahibi biriydi.*[60]" Bu rivayet benzer olaylarla ama Firuzşah'ın el-Kürdî nisbesine yer verilmeksizin pek çok eserde tekrar edilmektedir[61]. Bu rivayetdeki en önemli problem, Azerbaycan'ın İslamlaşması konusunda bütünüyle gerçekle bağdaşmayan bir hikâye anlatmasıdır[62]. Çünkü bahsi geçen dönemden çok önceleri Azerbaycan bölgesi Selçuklular tarafından zaten İslamlaştırılmış ve Türkleştirilmişti. *Silsiletü'l-Neseb-i Safevîye*'de ise Firuzşah'ın sadece zengin ve dindar bir kişi olduğundan, Gilan'ın Rengin adı verilen beldesinde yaşadığından ve İbrahim Edhem'in soyundan gelen devrin hükümdarının Erdebil ve çevresini ona bıraktığından söz eder[63]. Buna mukabil müellifi belli olmayan *Alem-ârâ-yı Şah İsmail* adlı eserde ise Şeyh Safiyüddin ve ailesi Türk olarak anılmaktadır. Şeyh'in babası Seyyid Cibril'in Şiraz'a yaptığı yolculuk anlatılırken onun bir Türk dervişi olduğuna vurgu yapılır[64]. Keza Şeyh Safiyüddin'den

60 *Safvetü's-Safa*, s. 72.

61 *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, s. 3, 4; Mirza Muhammed Tahir Vahid-i Kazvinî, *Tarih-i Cihan-ârâ-yı Abbasî*, (neşr. Mir Muhamed Said), Tahran 1383/2005, s. 22-26.

62 Reşat Öngören, "İbrahim b. Edhem" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (DİA)*, XXI/293-295. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, I/91-118.

63 Şeyh Hüseyin, *Silsiletü'n-Neseb-i Safevîyye*, Berlin 1343/1965, s. 11.

64 *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, s. 6.

bahsederken "Türk oğlu" ve "Türk genci" ifadelerine yer verir[65]. I. Abbas döneminin ünlü tarihçisi İskender Bey Türkmen de bu eseri kaynak olarak kullanır ve "Türk genci" ifadesini tekrarlar.

Her ne olursa olsun, Safiyüddin'in soyu ile ilgili anlatılar, menkıbevî hikâyelerin içine karıştığından gerçeği ortaya koymak oldukça zordur. Bununla birlikte tarihî kaynaklarda karşımıza çıkan en önemli gerçek, devletin birinci unsur olarak Türklere dayanması, ordu ve saray dilinin Türkçe olmasıdır. Bunlar hiç değilse Safevî Devleti'nin Türklüğünü görmezden gelmemizi engellemektedir.

Siyasal Hareketin Başlaması

Şeyh Safiyüddin'den sonra tarikatın başına sırayla Sadreddin Musa (1343), Şeyh Hoca Ali (1391), Şeyh Şah diye bilinen Şeyh İbrahim (1427) geçti. Şeyh Safiyüddin ve halefleri etraflarına o kadar derin tesirler bırakmışlardır ki, Safevîlerin düşmanı ve onlar yüzünden ülkesini terk ederek Maveraünnehr'de Özbeklere sığınmış olan Ruzbihan Huncî İsfahanî bile Şeyh Safiyüddin'den ve oğullarından bahsederken saygıyı elinden bırakmaz[66]. Sadece dinî endişelerle faaliyet göstermekte olan Safevîye tarikatının ilk zamanlarında tam bir sessizlik içinde bulunduğu ve herhangi bir siyasal güç elde etme niyetinde olmadığı görülmektedir. Bu sessiz gelişme tarikatın siyasal dönüşümüne kadar da devam etmiştir. Ancak kabul etmek gerekir ki bu sürece katkı sağlayan Şiîleşme veya daha açık bir ifade ile Kızılbaş hareketinin nasıl ve hangi dönemde tarikatı etkisi altına aldığı hususu her türlü tartışmaya açıktır.

Erdebil tekkesinin veya daha çok bilinen adıyla Safevîye tarikatının şeyhlerinin *"öbür dünyanın sultanlığını bırakıp bu*

65 *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, s. 8, 9, 10.

66 Fazlullah b. Ruzbihan-i Huncî-i İsfahanî, *Tarih-i Alem-Ara-yı Eminî*, Neşr: Muhammed Ekber Aşık, Tahran 2003, s. 256.

dünyanın sultanlığına" heves etmeleri Şeyh İbrahim'in oğlu Şeyh Cüneyd ile başlar[67]. Aslında daha önceleri Şeyh Sadreddin'in (şeyhliği 1343) Azerbaycan bölgesinin hâkimi olan Melik Eşref tarafından artan nüfuzunun iktidarı tehdit ettiği gerekçesiyle üç ay hapse atıldığına dair bir rivayet bulunmaktaysa da bunun Safevî tarihlerine sonradan girmiş olması ihtimali bulunmaktadır.

Şeyh İbrahim veya Şeyh Şah vefat ettiğinde, Erdebil tekkesinin başına kardeşi Şeyh Cafer geçmişti. Şeyh İbrahim'in oğlu Cüneyd'in tarikatın başına geçme isteği ise amcası tarafından sadece reddedilmekle kalmamış aynı zamanda ülkenin hâkimi olan Karakoyunlu Şah Cihan'a yeğeninin müstakbel niyeti hususunda şikâyetlerde bulunmuştu. Amcasına göre Cüneyd'in asıl gayesi şeyhlik değil, tarikat geleneklerini bozarak saltanata erişmekti[68]. Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah bu durumdan epey rahatsız olduğu için ondan müritlerinin Erdebil'e gelmesini engellemesi veya kendisinin Erdebil'i terk ederek başka bir yere gitmesini emretmiştir.

Bu macera ile ilgili olarak Safevî kaynaklarının neredeyse tamamı susmaktadır. Sadece bir anonim Safevî kroniği Şeyh Cüneyd'in Erdebil'den ayrılmadan önce Cihan Şah'a mektuplar göndererek niyetinin tac ve taht ele geçirmek olmadığını, sadece irşad ile meşgul olduğunu bildirdiğini, ancak yine de onu ikna edemediğini ve Erdebil'i terk etmek zorunda kaldığını kaydediyor[69].

Keza, Safevî kaynakları Şeyh Cüneyd'in Anadolu'ya gelişi hususunda oldukça yetersiz bilgiler vermekte; hattâ onun Osmanlı

67 Yahya b. Abdüllatif Kazvinî, *Lubbü't- Tevarih*, (Neşr: Muhammed Bakır) Tahran 1363, s. 387, 388.

68 Eminî, s.259

69 Bu hususta en teferruatlı bilgiler iki anonim kronikte bulunmaktadır. Bkz. *Tarih-i Alem-Ara-yı Safevî*, neşr. Yedullah Şükrî, Tahran 1363/1985, s. 16-29; *Alem-Ara-yı Şah İsmail*, neşr. A. Montazer Sahib, Tahran 1349/1971, s. 21-25.

Sultanı II. Murad ile haberleşmesi ve Konya'da Saddreddin Konevî dergâhında Şeyh Abdüllatif ile mülakatı hususunda tamamen susmaktadırlar. Buna mukabil, o tarihlerde Konya'da ikamet etmekte olan Âşıkpaşaoğlu büyük bir tesadüf eseri olarak Şeyh Cüneyd ile tanışmış, onun Konya'da Şeyh Abdüllatif ile tartışmasına tanık olmuştur. Buna göre Cüneyd Osmanlı ülkesine geldiğinde II. Murad'a adamlarını göndererek Kurt Beli mevkiinde ikametine ve burada irşad ile meşgul olmasına izin verilmesini istemiş; Sultan Murad bu talebi "*Bir tahta iki sultan sığmaz*" diye geri çevirmiş, ama Cüneyd'in masrafları için bir miktar para göndermiştir[70]. Anlaşılıyor ki, Safevî tekkesinin faaliyetleri ve en azından Şeyh Cüneyd'in Karakoyunlu ülkesinden neden sürüldüğü hususu Osmanlı sarayı tarafından dikkatle takip edilmiş, onun Karakoyunlu ülkesinde açtığı gailelerin Osmanlı ülkesine taşınmasına imkân tanınmamıştır. Cüneyd'in bu esnada tam olarak nerede bulunduğu hususu belli değilse de Osmanlıların yeni sınırı olan Sivas yakınlarında olması gerekir. Oradan Karaman ülkesine gelen Cüneyd, Sadreddin Konevî dergâhında bir müddet ikamet etmekle birlikte dergâhın şeyhi Abdüllatif ona hiç itibar göstermemiştir. Şurası bir gerçek ki, sufî çevreler her şekilde birbirlerinin görüşlerinden, durumlarından ve faaliyetlerinden haberdar olabilmekteydi. Şeyh Abdüllatif'in Cüneyd'e karşı tutumu rahatsız edici bir boyuta gelmiş olmalı ki, iki şeyh fikirlerini tartışmaya karar verdiler. Bir süre hazırlık yaptıktan sonra camide karşılıklı oturup tartışmaya başladılar. Nihayet tartışma Cüneyd'in Şeyh Abdüllatif'e yönelttiği "*Ashaba mı bağlılık evladır evlada mı?*" sorusunda düğümlenir. Bu noktada Cüneyd'in tarikat yolunu Hz. Ali'ye mi (yani Evlad) yoksa Hz. Ebubekir'e mi (yani Ashab) dayandırmak gerektiği hususunda tuzak bir soru sorduğu anlaşılıyor. Şeyh Abdüllatif: "*Senin bahsettiğin hususta ashabadır.*"

70 Aşıkpaşaoğlu, *Tevarih-i Al-i Osman*, (Ali Bey neşri) s. 264 vd.

cevabını verir ve ayetler ile delil getirir. Cüneyd *"O ayetler indiğinde sen orada mıydın?"* diye çıkışır. Bunun üzerine hem Kur'an'ı tezyif ve hem de inkâr yolunu seçtiği gerekçesiyle kâfirlikle suçlanır. Tartışma o kadar ileri gider ki, her iki şeyh tartışmayı izleyenler tarafından kollarına girilerek dışarı çıkarılırlar.

Cüneyd bundan sonra Karaman ülkesinden ayrılıp İçel-Çukurova hattında yer alan Varsak Türkmenlerinin içine girmiş, bir müddet sonra da Halep Türkmenleri ile Dulkadirli Türkmenlerinin yaylak-kışlak sahaları olan Halep tarafına geçmiş, ondan haberdar olan Bedreddinî zümreler de onu takip ederek yanına gitmişlerdir. Bu süre zarfında irşad faaliyetlerine devam eden Cüneyd'in bu defa da bölgedeki Sünnî çevreleri rahatsız ettiği ve Memlük hükümdarına şikâyet edildiği görülmektedir[71]. Buradan büyük bir meşakkatle kaçan Cüneyd, Canik tarafına gidip, faaliyetlerine burada devam etmiştir. Safevî Devleti'nin kuruluşunda yer alan Çepni Türkmenleri ile de burada temas ettiği, onların bir bölümünü kendisine bağladığı anlaşılmaktadır.

Cüneyd'in Canik'te iken strateji değişikliğine giderek ilk defa fiilî olarak gaza hareketini başlattığı ve bölgedeki tek gayrimüslim topluluk olan Trabzon Rum İmparatorluğu'na saldırdığı görülmektedir. Her ne kadar Cüneyd'in saldırıları Trabzon Rumlarını epey korkuttuysa da, gerçekte orayı ele geçirecek güce sahip değildi. Burada iki hususa dikkat çekmek gerekiyor. Birincisi Türklerin bölgedeki hâkimiyetleri büyük ölçüde gerçekleştiğinden Osmanlı Devleti'nde yaşayan Türkler hariç, diğerleri uzunca sayılabilecek bir süreden beri gaza ve cihad faaliyetlerinde bulunmuyorlardı. Çünkü "Darü'l-Harb" sayılacak bölge kalmamış, Trabzon Rum Devleti ile Hıristiyan Gürcüler ve Çerkesler ise vergi vermek suretiyle Müslüman komşuları ile barış sağlamışlardı. Cüneyd'in yeniden başlattığı cihad hareketi müridleri için heyecan verici bir durum yaratabilirdi. İkinci ve en

71 Aşıkpaşaoğlu, gösterilen yer.

önemlisi bu savaşların neticesi olarak Cüneyd gücünün neye yettiğini öğrenmek istiyordu. Nitekim daha Trabzon surları önünde iken Osmanlıların baskısı gelince bölgeden uzaklaşarak Akkoyunlu ülkesine geçmiş ve Uzun Hasan Bey'e sığınmıştır. Bundan dolayı onun henüz "çıkış" yapacak güce erişmediği ve kısa süreli de olsa bu fikrini ertelediği savunulabilir.

Cüneyd'in Diyarbekir'de kaldığı müddet zarfında Türkmenler ile irtibatı devam etmiştir. Bu süre içinde daha çok Akkoyunlu devletini meydana getiren konfedere aşiretler ile temas hâlinde olan Cüneyd'in Avşar, Musullu, Döğer, Harbendeli, İnallu, Karamanlı gibi cemaatler üzerinde tesiri olmuştur. Onun Uzun Hasan'ın kız kardeşi ile yaptığı evlilik ise itibarının artmasına ve karizmasının güçlenmesine imkân sağlamıştır[72].

Bundan sonra tekrar Erdebil'e dönen Şeyh, bir müddet sonra yine cihad amacıyla Kafkaslara yönelmiş, henüz İslamiyete girmemiş olan Çerkeslere saldırarak ganimetler elde etmiştir. Kalabalık sayılmayacak ölçüdeki müridleri ile yaptığı bu sefer, Şirvanşah Halil'i ciddi bir şekilde rahatsız etmiş ve ona bir mektup göndererek "*Şeyhliği niçin bıraktığı ve hangi amaçla memleketler ele geçirme niyetinde olduğunu*" sormuştu.[73] Onun gerçek niyeti aşikâr olunca ikinci defa olarak Çerkeslere saldırmasına müsaade etmemiş, nihayet Cüneyd ve müridleri ile yaptığı savaşta onu öldürmüştür (1460). Bu olaydan kısa bir süre sonra 1468'de Uzun Hasan Bey, Karakoyunlu Cihanşah'ı yenerek bütün Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına almıştır.

Bu sıralarda henüz bebek olan oğlu Şeyh Haydar, dayısı Uzun Hasan Bey tarafından yetiştirilmiş, tarikatın müritleri ise onu Şeyh olarak benimsemiştir. Bununla birlikte Sünnî akidelere sadık olan Uzun Hasan'ın yanında yetişen Şeyh Haydar'ın nasıl Kızılbaş olduğu, dinî ve tasavvufî terbiyeyi kimlerden aldığı

72 Eminî, s. 261.

73 Eminî, s. 262

konusu belirsizdir. Uzun Hasan'ın kızı Alemşah Begüm ile evlenen Şeyh Haydar, bu evlilikten kısa süre sonra, Uzun Hasan Bey'in de izin vermesiyle Erdebil'e dönerek tarikatın başına geçmiştir. Böylece Şeyh Cüneyd'in öldürülmesini takip eden yaklaşık yirmi yıllık sessizlikten sonra Safevî müridleri arasında yeniden bir hareketlenme başlamıştır.

Kaynaklar Şeyh Haydar'ın tekkenin başına geçtikten sonra, günlerini ok ve mızrak uçları, kılıç ve zırh yapmakla geçirdiğini, özellikle Rum'dan yani Anadolu'dan gelen müridlerini devamlı suretle savaşa hazırladığını kaydediyorlar. Haydar da tıpkı babası gibi cihad amacıyla kuzeydeki Çerkesler üzerine yürümüş, Şirvanşahlar ülkesini tepeleyerek Çerkeslere akınlar yapmış, çok sayıda köle ve bol ganimet ile Erdebil'e dönmüştür. Bu gelişme Akkoyunlu Sultanı ve aynı zamanda kayınatası olan Uzun Hasan Bey'i rahatsız ettiğinden onu, "*Sağa sola asker sevk etmekten murad nedir? Dervişlikten niçin yüz çeviriyor?*"[74] diye Tebriz'e çağırmıştır (1478). Şeyh Haydar bu davete uymuş, eski bir hırka, çirkin bir takye ile Tebriz'e gelerek Şah Hüseyin dergâhına konmuştur. Ona sağa sola asker çekmemesi, eğer bunu yaparsa vatanından dışarı çıkarılacağı ve Rum'daki halifelerinin de onu ziyaret etmesinin engelleneceği söylenmiş, kendisine de bu hususta yemin ettirilmiştir[75]. Bu gelişmeler sırasında Şeyh Haydar'ın müritlerine on iki dilimli ve kırmızı renkli bir başlık giydirdiği, bu suretle kendinden olanlar ile olmayanları sembolik olarak ayırdığını da biliyoruz. Bundan dolayı Safevî tarikatının müritlerine Kızılbaş denilmeye başlandığı da vakıadır.

Uzun Hasan Bey'in 1478 yılında vefat etmesinin ardından Akkoyunlu Devleti'nde ortaya çıkan taht mücadeleleri ve dâhili buhranlar Şeyh Haydar'ı yeniden yarım bıraktığı faaliyetlerine döndürdü. Hem babasının intikamını almak hem de ülkeler ele

74 Eminî, s. 271.

75 Eminî, s. 270, 271.

geçirmeye Azerbaycan tarafından başlamak üzere Şirvanşahlar üzerine yürüdü. Şamahı'yı ele geçirip katliam yaptı. Demirkapı'yı (Derbend) kuşattı. Gülistan kalesine kaçmış olan Şirvanşah Ferruh Yesar damadı Akkoyunlu Sultanı Yakup Bey'den yardım istedi. Akkoyunlular, Şeyh Haydar'ın bu faaliyeti ile memleketler ele geçirme niyetinin iyice açığa çıktığı kanaatiyle Şirvanşahlara yardım etmeye karar verdiler. Süleyman Bey Biçen kalabalık bir ordu ile Azerbaycan'a yollandı. Tabersaran'da yapılan savaşta Şeyh Haydar öldürüldü. Başı kesilerek Tebriz'e getirildi. Sokaklarda teşhir edildikten sonra Tebriz meydanında köpeklerin önüne atıldı (1488)[76].

Şah İsmail

Şeyh Haydar'ın öldürülmesiyle Kızılbaşlar yine liderlerini kaybettiler. Bu ikinci darbe o kadar şiddetli olmuştu ki, Şeyh Haydar ile birlikte Akkoyunlulara karşı savaşan Kızılbaşlardan sağ kalanlar bir süreliğine kendilerini gizlemek zorunda kalmışlardı. Kızılbaşlar yedikleri iki sert darbeye rağmen dağılmak yerine Haydar'ın henüz küçük yaştaki oğlu Sultan Ali'ye bağlanmışlardı. Onlar, Hz. Ali'den neşet eden İmamet'in, Safevî ailesinden birinde yeniden zuhur edeceğine inanıyorlardı. Bu yüzden bir yandan Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın ölmüş olabileceğini asla kabul etmiyorlar, diğer yandan henüz çocukluk çağındaki Sultan Ali'ye bağlanmaktan geri durmuyorlardı. Böylece her hâlükârda birbirlerine olan bağlılıklarını devam ettiriyorlardı. Akkoyunlu Yakup Bey kız kardeşi Alemşah Begüm ile birlikte yeğenleri Sultan Ali, İbrahim ve İsmail'i Şiraz

76 *Sefernameha-ye Veniziyan Der İran*, yayınlayan: Menuçehr Emirî, Tahran 1349/1971, s. 401-403. Bu eserin Türkçe tercümesi için bkz. *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, Giovanni Maria Angiolello, Venedikli Bir Tüccar, Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, çeviri ve notlar: Tufan Gündüz, İstanbul 2007.

yakınlarındaki İstahr kalesine hapsettirdi. Bu sıralarda İsmail henüz bir yaşlarındaydı. Burada yaklaşık olarak dört yıl kaldılar.

Sultan Yakub'un ölümü (1491)[77] Akkoyunlu ülkesini uzun yıllar sürecek olan iktidar kavgasının içine sürükledi. Böylece Türkmen aşiretlerinin etkin rol oynadığı kuvvetli iç çatışmaların yolu açıldı. Akkoyunlu hanedanını meydana getiren Bayındırlılar hızla erirken, Musullu ve Pürnek aşiretleri tahta geçecek kişiyi belirleyecek güce kavuştular. Bu karmaşa içinde önce Yakup Bey'in oğlu Baysungur; daha sonra Maksud Mirza'nın oğlu Rüstem Bey Tebriz'de tahta oturdu (1492)[78]. Baysungur ise Şirvanşah Ferruh Yesar'a sığınıp[79] bir yıl sonra onlardan aldığı destekle Tebriz'e yürüdü. Rüstem Bey, ordusunu güçlendirmek gayesiyle Şirvanşahların düşmanı olan Kızılbaşlardan istifade etme yolunu seçip[80], Şeyh Haydar'ın çocuklarını hapsedildikleri İstahr kalesinden serbest bıraktırıp Erdebil'e dönmelerine izin verdi[81]. Kızılbaşlar çocukların en büyüğü Sultan Ali'yi kendilerine şeyh olarak benimsemişlerdi. Onun etrafında meydana getirdikleri ordu ile Akkoyunlu Rüstem Bey'e katılıp Baysungur'un Kür Irmağı yakınlarında mağlup edilmesinde ve Baysungur'un öldürülmesinde rol oynadılar[82].

Bu gelişme başlangıçta Rüstem Bey'in kuvvetinin artmasına imkân sağlamışsa da bilinmez bir nedenle aynı derecede düşmanlıklarını da yüz üstüne çıkarmıştı. Çünkü Şeyh Haydar'ın

77 *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 41; *Lubbü't-Tevârih*, s. 391; *Cihan-ârâ*, s. 262.

78 Emir Sadreddin İbrahim Eminî-i Herevî, *Fütûhat-ı Şahî*, (neşr. Muhammed Rıza Nasırî), Tahran 1383/2005, s. 62; *Cihangüşa-yı Hakan*, s. 49, 50; Gıyaseddin b. Himameddin Handmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer ve fî Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, (neşr. Celaeddin Humaî,-Dr.Muhammed Debirsiyakî) Tahran 1362/1984, c. IV, s. 438.

79 *Cihan-ârâ*, s. 255; *Fütûhat-ı Şahî*, s. 63.

80 *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 42; *Cihangüşa-yı Hakan*, s. 51; *Fütûhat-ı Şahî*, s. 64; *Ravzatü's-Safevîyye*, s.107; Budak Münşî-i Kazvinî, *Cevâhirü'l-Ahbar*, (neşr. Muhsin Behram Nejad), Tahran 1378/2000, s. 94.

81 *Cihangüşa-yı Hakan*, s. 51; *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, s. 31 vd.

82 *Cihangüşa-yı Hakan*, s. 52-53.

çocuklarının Erdebil'e dönmeleri Kızılbaşlar arasında birden bire büyük bir coşku meydana getirmiş, Kızılbaşlar Erdebil'e akmaya başlamışlardı[83]. Üstelik Baysungur'a karşı kazanılan zafer, Sultan Ali'nin Erdebil'e muzaffer bir kumandan olarak dönmesine neden olmuş; kalabalık bir Kızılbaş topluluğu görkemli bir şekilde onu karşılamıştı. Bu güç gösterisi Akkoyunlu Sultanı'nın derin bir kaygıya sürüklediğinden yeğenlerini yeniden Tebriz'e getirtip göz hapsine aldı[84]. Ancak bu tedbir bile Kızılbaşların onlara karşı teveccühünün önüne geçemeyince bu defa Sultan Ali'yi öldürttü (1493)[85]. Çünkü artık Kızılbaşların askerî gücünün çok iyi bir şekilde ortaya çıktığı görülüyordu.

Böylece Kızılbaşlar, iktidar yolunda üçüncü defa şeyhlerini (=liderlerini) kaybetmiş oldular. Bu durumda onların dağılmaları beklenirken tam aksine küçük yaştaki İsmail'e biat ettiler ve şeyhleri olarak benimseyip, daha önce Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'da olduğu gibi onun vücudunu da kutsal kabul ettiler. Bu durum onlardaki, Ehl-i Beyt'ten gelen imametin Safevî şeyhlerinin çocuklarından çıkacağı inancından kaynaklanıyordu[86]. Artık iyice tecrübe kazanmış ve tam bir savaş makinesi hâline gelmiş olarak yeni şeyhlerinin hurûcunu beklemeye başladılar. Kızılbaşlar Safevî hanedanına karşı o kadar derin bir saygı ve sevgiyle bağlanmışlardı ki, kısa aralıklarla şeyhlerini kaybetmiş olmalarına rağmen yine toparlanabiliyorlar, talep edildiğinde güçlü bir ordu hâline gelebiliyorlardı. Üstelik şeyhlerinin genç

83 *Fütûhat-ı Şahî*, s. 67; *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 110.

84 *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 43.

85 Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, (neşr. Abdülhüseyn Nevaî), Tahran 1357/1979, s. 11; *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 43; *Fütûhat-ı Şahî*, s. 67; *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 110; *Cihan-ârâ*, s 263; Hurşah B. Kubad el-Hüseynî, *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, (neşr. Muhammed Rıza Nasırî-Koiçi Haneda), Tahran 1379/2001, s. 4; Muhammed Yusuf Vale-i İsfahanî, *Holdeberin, (neşr. Mir Haşim Muhaddis), Tahran 1372/1994*, s.63-65; Rızakulu Han Hidayet, *Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasırî*, c. XII, (neşr. Cemşid Kiyanfer), Tahran 1380/2002, s. 6348.

86 İdris-i Bitlisî, *Selimşahnâme*, (çev. Hicabi Kırlangıç), Ankara, 2001, s. 121.

ya da yaşlı olmasının bir önemi yoktu ve Şeyh Cüneyd'in öldürülmesinden sonra biat ettikleri Haydar, Sultan Ali ve son olarak İsmail hep küçük yaştaydılar. Anlaşılıyor ki, şeyhin yaşından çok vücudunun varlığı önemliydi ve Kızılbaşlar şeyhlerinde ilahî tecelliyi görüyorlardı. Fazlullah Ruzbihan Huncî'nin "Bunlar şeyhlerini ilah gibi görüyorlardı" ifadesi de bunun doğruluğunu kanıtlamaktadır. Bu yönüyle artık sayıca ciddî bir tehdit hâline gelmiş olan Kızılbaşların toparlanmalarına fırsat vermemek için ailenin bütün fertlerini ortadan kaldırma fikri Rüstem Bey'e hâkim duruma geldiğinden henüz 5-6 yaşlarında olan İsmail'in yakalanıp öldürülmesi için geniş bir takibat başlattı.

Akkoyunluların Erdebil'de sıkı takibine rağmen Kızılbaşlar İsmail'i gizlemeyi başardılar. Ne var ki çember iyice daralınca bu defa Lahican'a kaçırdılar ve Karkiya Mirza'ya emanet ettiler. Bir müddet sonra kardeşi İbrahim gizlice Erdebil'e dönüp annesi Alemşah Begüm'ün yanında saklanmaya devam etti.

İsmail, Lahican'daki 6 yıllık ikameti esnasında Karkiya Mirza Ali ve onun kardeşinden büyük destek gördü. Adeta onun dizinin dibinde büyüdü[87]. Şemseddin Lahicî'den Kur'an öğrendi[88]. Öte yandan Anadolu'dan, Karacadağ'dan, Tuman Mişkin'den ve başka yerlerden gelen Kızılbaşların, İsmail'i gizli gizli ziyaretleri devam etti.

Öte yandan Akkoyunlu tahtındaki sarsıntılar gittikçe şiddetini arttırmaya ve devleti hızla inkıraza doğru sürüklemeye devam etti. 1497 yılında Uzun Hasan'ın torunu ve Osmanlı Sultanı II. Bayezid'in damadı Göde Ahmed Bey'in son bir gayretle Akkoyunlu Devleti'ni toparlamaya çalışması, merkeziyetçi düşüncelere sahip olduğu için geniş bir muhalefet ile karşılandı. Nihayet onun aşiretlerle giriştiği mücadelede öldürülmesi[89] artık

87 *Cevâhirü'l-Ahbâr,* s. 111.

88 İskender Bey-i Münşî-Türkmen, *Tarih-i Alem-ârâ-yı Abbasî*, c. I-III, (neşr. Muhammed İsmail Rızvanî), Tahran 1377/1999, c. I, s. 43; *Ahsenü't-Tevârih*, s. 20

89 *Ahsenü't-Tevârih,* s. 28-29.

geri dönülmez bir çöküşün kapısını açtı. Akkoyunlu şehzadeleri arasındaki mücadeleler devleti bölünmeye kadar götürdü. 1499 yılında Kızılözen Irmağı sınır olmak üzere Azerbaycan, Erran ve Diyarbekir vilayetleri Elvend'in; Irak, Fars ve Kirman memleketleri de Murad'ın hâkimiyetine bırakıldı. Böylece Göde Ahmet Bey'in Azerbaycan'a gelmesiyle başlayan çatışmalar devlet otoritesinin bütünüyle sarsılması, ordunun neredeyse ortadan kalkması ve nihayet ülkenin ikiye bölünmesiyle sonuçlanmış oldu.

Bu mücadeleler esnasında fırsattan istifade eden Bayındırlı Murad Bey Yezd'de; Reis Muhammed Kere Eberkuh'da; Hüseyin Kiya Çelavî Semnan, Har ve Firuzkuh'da; Pürnekli Barik Bey Irak-ı Arab'da; Pürnekli Kasım Bey Diyarbekir'de; Kadı Muhammed ve Mevlana Mesud Bidikli Kaşan'da; Sultan Hüseyin Mirza Horasan'da; Emir Zünnun Kandahar'da; Bediüzzaman Mirza Belh'te; Bayındırlı Ebulfeth Bey Kirman'da otoritelerini güçlendirmeye ve bağımsız hareket etmeye başladılar[90].

Akkoyunlu ülkesinin kısa zaman içinde büyük bir karmaşaya sürüklenmesi ve devlet otoritesinin neredeyse her yerde ortadan kalkması Kızılbaşlar için önemli bir fırsat yaratmıştı. Şimdi Şeyh Cüneyd ile başlayan ancak büyük darbelerle Şeyh İsmail'e kadar ulaşan hareketin yeniden canlanma zamanı gelmişti. Kızılbaş ileri gelenleri Gilan'a giderek Şeyh İsmail'in hurûcu yolunda aralarında müzakere ettiler. Fırsatın doğduğuna ve harekete geçme zamanının geldiğine karar verdiler (1497)[91].

Böylece, ergenlik çağındaki Şeyh İsmail, kendisine gönülden bağlı Kızılbaş reisleriyle birlikte şah olmak amacıyla yola çıktı[92]. Başka bir söyleşiyle Kızılbaş reisler, ortamın gerçek anlamda müsait olmasından istifade ederek şeyhlerini "şah" yapmak

90 *Ahsenü't-Tevârih*, s. 87; *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 112.

91 *Ahsenü't-Tevârih*, s. 40, 41; *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 5; Abdi Bey-i Şirazî, *Tekmiletü'l-Ahbar*, (neşr. Hazırlayan Abdülhüseyn Nevaî), Tahran 1369/1991, s. 36.

92 *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 47.

amacıyla harekete geçtiler[93]. Gerçi Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın da gayesi aynıydı, fakat onlar hiçbir zaman bu düşüncelerini açığa vurmamışlar sadece bunu başarıp başaramayacaklarını denemişlerdi. Onların başarısızlığının temelinde Azerbaycan, Kafkaslar ve İran'a hâkim olan devletlerin kuvvetlerinin zirvesinde olması; Erdebil sufilerinin ise yeterli askerî güce sahip olmamaları en önemli etkendi. Bu yüzden onlar "çıkış"larının bedelini hayatlarıyla ödediler, pek çok Kızılbaş da şeyhlerinin yolunda can verdiler. Ancak bu iki denemenin en önemli sonucu daha deneyimli, sabırlı ve intikam duygularıyla bilenmiş bir kitle meydana çıkarmasıydı.

Savaş Makinesi

Şeyh İsmail, Kızılbaş reislerle birlikte Gilan'dan (Lahican'dan) ayrıldığında yanında sadece yedi kişi bulunuyordu[94]. Tarım'a geldiklerinde İsmail'in hurûcunu haber alan Türkmenlerden 1500 kişi onlara katıldı[95]. O kışı Astara vilayetindeki Ercivan'da geçirdikten sonra ecdadının mezarlarını ziyaret etme bahanesiyle[96] Erdebil'e geldiler. Ancak buradaki ikametleri esnasında bölgenin hâkimi Cakirli Ali Bey'in muhalefeti ile karşılaşınca şehirden ayrılıp Anadolu'ya yöneldiler.[97] Bu arada etrafa haberler göndererek İsmail'in hurucunu bildirip Kızılbaşları onun etrafında toplanmaya çağırdılar[98]. Kızılbaşlar yeni katılanlarla birlikte Çukursa'd'a, oradan da Dokuz Ulam'a geldiler. Burada iken Bayburtlu aşiretinden Karaca İlyas kendisine bağlı Rumlu sufilerle

93 *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 112.

94 *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 49; *Alem-ârâ-yı Safevî*, s. 47; *Cihan-ârâ*, s. 264; Menuçehr Parsadost, *Şah İsmail-i Evvel*, Tahran1375/1999, s. 245. *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, s. 44; *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 112

95 *Alem-ârâ-yı Abbasî*, c. I, s. 44; *Ahsenü't-Tevârih*, s. 42 vd.

96 *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 6; *Alem-ârâ-yı Abbasî*, c. I, s. 44

97 *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 49; *Fütûhat-ı Şahî*, s. 86; *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 113

98 *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 49; *Fütûhat-ı Şahî*, s. 86-88.

İsmail'e bağlılığını bildirmek üzere geldi (1498/99)[99]. Bu büyük katılımın etkisi etrafta hemen yankılandı, Kızılbaşlar kafile kafile İsmail'in hizmetine girmeye başladılar[100]. Bundan sonra Kağızman üzerinden Tercan'a, oradan da Sarıkaya'ya geldiler[101]. Burada iki ay kaldıktan sonra Erzincan'a geldiler. Oradan Bingöl yaylalarındaki Ustaclu Türkmenlerinin içine gittiler[102]. Burada gördükleri coşkulu karşılama haberi yayılır yayılmaz bir anda Kızılbaşlar kalabalık gruplar hâlinde toplanmaya başladılar. Ustaclulardan başka, Şamlu, Avşar, Tekelü, Varsak, Dulkadir[103], Kaçar ve Karacadağ sufilerinden 7000 kişi toplandı[104]. Böylece bir yıl önce yedi kişi ile çıkılan yolda en az yedi bin kişilik güçlü orduya ulaşıldı. Ayrıca Osmanlı Sultanı II. Bayezid'e elçiler gönderilip, Anadolu'daki müritlerinin Erdebil Ocağı'nı ziyaret etmesine izin verilmesini istendi[105]. Bu suretle hurûc harekâtına giriştiğinden ve niyetinin devlet kurmak olduğundan Osmanlı Sultanı'm da haberdar etmiş oldu.

Bu tebliğin gayesi daha önce sırf nezir veya adak için Erdebil Tekkesini ziyaret edenlerin amacının değiştiğini, artık onların sadece bir tarikatın müritleri değil aynı zamanda kurulmakta olan yeni bir devletin askerleri olduğuna işaret etmekti. Aslında bu mesele Osmanlı idaresi tarafından çoktan anlaşılmış, Anadolu'dan Şah İsmail'in hizmetine girmek üzere yola

99 *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 53; *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 113; *Ahsenü't-Tevârih*, s. 53; *Fütûhat-ı Şahî*, s. 96, 97; *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 49.

100 *Fütûhat-ı Şahî*, s. 97; "Her köşeden her taraftan, her yerden birer, ikişer, üçer şahın etrafına toplanmaya başladılar." *Tekmiletü'l-Ahbâr*, s. 37.

101 *Ahsenü't-Tevârih*, s. 54; *Fütûhat-ı Şahî*, s. 101.

102 *Tekmiletü'l-Ahbâr*, s. 37.

103 *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 114.

104 *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 49-50, 55; *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 7; *Lubbü't-Tevârih*, s. 392; *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 113-114; *Ahsenü't-Tevârih*, s. 61.

105 Feridun Bey, *Münşeatü's- Selâtin*, c. I, İstanbul 1264, c. I, s. 345; *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 49; *Tekmiletü'l-Ahbâr*, s. 38; "Şeyh Haydar oğlu elçi gönderdiğin ilâm idüp..." şeklinde kısa bir cümle ile geçen kayda nazaran bu elçinin 1501 yılında gönderildiği anlaşılıyor. İlhan Şahin-Feridun Emecen, *II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul 1994, s. 3.

çıkanlar engellenmeye başlanmıştı. Şurasını da ilave etmek gerekir ki, bu sıralarda Osmanlı Devleti'nin doğudaki en uç sınırı Trabzon'dan başlıyor, güneybatıya doğru bir eğri çizerek, Şebinkarahisar, Sivas, Kayseri ve İçel'i içeri alacak şekilde Akdeniz'e ulaşıyordu. Bu cümleden İsmail'in ilk huruc harekâtı sırasında geldiği Erzincan, Osmanlı sınırına yakın bir bölgedeydi ve Sivas'a bir karayolu ile bağlanıyordu.

Şu hâlde, Kızılbaş hareketine katılan Türkmenlerin ezici çoğunluğu Azerbaycan, Doğu Anadolu, Maraş ve çevresi ile Kuzey Suriye'den gelen Türkmen aşiretleriydi. Kızılbaş ordusu içinde yer alan Dulkadirliler adından da açıkça belli olduğu gibi Dulkadir Beyliği topraklarından yani Maraş ve çevresinden gitmişlerdi. Avşarlar, Akkoyunlu konfedere aşiretleri içinde önemli bir konuma sahiptiler ve bunların bir kısmı daha Cüneyd döneminden itibaren Safevîlerin sadık takipçileri olmuşlardı. Şamlular, Osmanlı hâkimiyetinin henüz uzanmadığı Halep bölgesi Türkmenleriydiler. Oldukça kalabalık bir nüfus gücüne sahip olan Ustaclular da Şamluların yani Halep Türkmenlerinin koluydular. Bunlar gibi henüz Osmanlı hâkimiyetine girmemiş olan ve muhtemelen şeyh Cüneyd'in Anadolu seyahati sırasında ona bağlanmış olan Varsak Türkmenleri[106] de sayıca oldukça az olmak üzere Şah İsmail'in hizmetine girmişlerdi.

Rumlulara ve Tekelülere gelince; bunların Anadolu'dan yani Osmanlı hâkimiyet sahalarından gittikleri kesin olarak bellidir. Teke ili Şeyh Haydar zamanında Safevîyye halifelerinin etki sahasındaydı. Şeyh Haydar'ın gönderdiği Hasan Halife bölgede irşad ile meşguldü. Şah İsmail'in hurûc ettiği ve müridlerini kendisine katılmaya davet ettiği haberi ulaşınca, çağrıya hemen uydular. Rumluların ise Safevîye tarikatına ne zaman bağlandıkları bilinmemektedir. Onların Emir Timur tarafından Anadolu'dan götürülüp Erdebil'de tekkeye bağışlandıkları yolundaki

106 Ali Sinan Bilgili, *Tarsus Kazası ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara 2001.

rivayet bütünüyle asılsızdır. Anonim bir kaynak onların Sivas, Tokat, Amasya gibi sınıra yakın bölgelerden toplandıklarını[107] söylüyorsa da Bayburtlu aşiretinden Karaca İlyas'ın Rumluların reisi olduğu yolundaki kayda nazaran bunların Karaman bölgesindeki konargöçer gruplardan olabileceği kuvvetli ihtimaldir. Çünkü Anadolu'da Karaman bölgesi Turgut, Bayburt ve Eski İl diye ayrılıyordu[108].

Öte yandan gerek Osmanlı, gerekse Dulkadir ve Akkoyunlu hâkimiyetinde bulunan Türkmenlerin Şah İsmail'e destek vermelerinin nedenini siyasî ve iktisadî sebeplerden çok dinî sebeplerde aramak daha doğru olacaktır. Çünkü Şeyh İsmail'in hurûc ettiği yolundaki haberlerin yayılması sırasında onun etrafında toplanan Türkmenlerin birinci düşüncesi makam ve mansıp elde etmekten çok şeyhlerinin yani İsmail'in başarmasını sağlamak, en azından bu yolda ölmekti. Tamamen dinî coşkuyla yola çıkılıyor ve onunla beraber savaşmaktan başka bir şey düşünülmüyordu. Venedikli bir tüccarın anlattığına göre Kızılbaşlar şahlarının yanında savaşmaktan ve ölmekten büyük haz duyuyorlardı. Öylesine büyük bir sevgi ile bağlanmışlardı ki, birinin başına bir bela gelse Allah yerine Şah'a dua ediyor, savaşta zırhsız ve belden yukarısı çıplak olarak savaşıyor ve "*Şah! Şah!*" diye bağırıyor, canlarını onun yolunda vermeyi kendileri için şans addediyorlardı. Hattâ bazıları onu Tanrı gibi görüyor ve asla ölmeyeceğini düşünüyordu[109]. Bu durum Şah'ın varlığında yücelen bir bağlılıktı ve Şah'ın emrinin dışına asla çıkılmıyordu. Savaşlarda galip gelinmesinden veya bir şehrin ele geçirilmesinden sonra elde edilen ganimetlerin Türkmenlerin nazarında gerçekte hiçbir değeri yoktu[110].

107 Anonim, *Tarih-i Kızılbaşan*, (neşr. Mir Haşim Muhaddis), Tahran 1361/1983, s. 11.

108 Hasan Basri Karadeniz, *Atçekenlik ve Atçeken Oymakları (1476-1716)*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Kayseri 1995.

109 *Sultanlar ve Savaşlar*, s. 214.

110 *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 115.

Bu görkemli hurûc hareketi hızlı bir şekilde fetihlere ve zaferlere dönüştü. Kızılbaşlar öncelikle Şirvan'ı ele geçirdiler. Böylece hem Şeyh Cüneyt ve Şeyh Haydar'ın intikamı alınmış, hem de Azerbaycan'ın zaptına kuzeyden başlanılmış oluyordu. Kızılbaşlar, Şirvanşahların merkezi olan Şamahı'yı ele geçirmekle kalmayıp Şirvanşah Ferruh Yesar'ı da öldürdüler[111]. Çok geçmeden Bakü ele geçirildi[112]. Akkoyunlu hükümdarı Elvend'in Şurur'da ağır bir mağlubiyete uğratılması ise Kızılbaşlara Tebriz yolunu açtı.[113] İsmail ve Kızılbaşlar birkaç gün bölgede kaldıktan ve Elvend'in Diyarbekir'e gittiğinden emin olduktan sonra Tebriz'e yöneldiler. Yaklaşık 12000 Kızılbaş görkemli bir şekilde şehre girdi[114]. Tebriz'in ileri gelenleri İsmail'i karşılayıp ona bağlılıklarını bildirdiler[115].

Tebriz'de de büyük bir katliama girişildi. Akkoyunlu hanedanına mensup kişilerin ve Şeyh Haydar ile savaşanların mezarları sökülüp kemikleri yakıldı. Elvend'in hassa askerlerinden sekiz yüzden fazlası kılıçtan geçirildi. Hattâ Şeyh Haydar'ın başının Tebriz sokaklarında dolaştırılması ve köpeklere atılmasının intikamını alırken bütün sokak köpekleri öldürüldü[116].

Kızılbaşlıktan Şiîliğe

İsmail Heşt Beheşt sarayında tahta oturdu ve şahlığını ilan etti (1501 yılının ortaları). Adına üzerinde On İki İmam'ın adı ve

111 *Ahsenü't-Tevârih*, s. 64; *Habibü's-Siyer*, c. IV, s. 459; *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 54 vd; *Cihangüşa-yı Hakan*, s. 119; Veli Kulu b. Davud Kulu-yı Şamlu, *Kısasü'l-Hakanî*, c. I, (neşr. S. Hasan Sadat Nasırî), Tahran 1371/1993, s. 35.

112 *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 13; *Ahsenü'-Tevârih*, s. 66; *Fütûhat-ı Şahî*, s. 145 vd; *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 58-59.

113 *Ahsenü't-Tevârih*, s. 80-83; *Hulasatü't-Tevârih*, s. 71-72; *Tekmiletü'l-Ahbâr*, s. 39; *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 14-15; *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 118; *Fütûhat-ı Şahî*, s. 172; *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 63 vd; *Cihangüşa-yı Hakan*, s. 134; *Sultanlar ve Savaşlar*, s. 184-185.

114 *Hülasatü't-Tevârih*, s. I, s. 75.

115 *Ahsenü't-Tevârih*, s. 84.

116 *Sultanlar ve Savaşlar*, s. 185;

"*La ilahe İllâ Allah Ali Veliyullah*" yazılı sikke kesildi[117]. Ezan'a "*Eşhedü enne Aliyye veliyullah*" ve "*Hayyi alâ hayrü'l-amel*" "*Muhammed ve Ali hayrü'l-beşer*"[118] sözleri ilave edildi[119]. Tebriz Cuma Camii'nde On İki İmam adına hutbe okunduktan sonra Şiîlik resmî mezhep olarak ilan edilip herkesin bu mezhebe girmesi zorunlu hâle getirildi. Hutbeden sonra Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Emevîler ve Abbasîlere lanet okundu. Bundan sonra her yerde ilk üç halifeye lanet okunması[120], okumayanların katledilmesi[121], Sünnîler gibi namaz kılanların başlarının kesilmesi, Şah'ın zuhurundan önce Safevîlere ve Şiîlere sevgi duyanlara zulmeden Sünnîlerin intikam ateşinde yakılmaları emredildi. Bundan sonra Azerbaycan, Kazrun, Yezd, Tabes, Karşi, Bağdat ve Horasan'da büyük katliamlar yapıldı. Netice olarak Sünnîlik azalmaya başladı ve kimse Sünnî olduğunu gösteremez oldu. Artık İran coğrafyasının kaderi değişmiş, bu defa Şiîlik revaç bulurken Sünnîlik için gizlenme dönemi başlamıştı.

Safevî kaynakları Şah İsmail'in kan dökücülüğü konusunda ona hiçbir eleştiri getirmezler. Sadece Hurşah b. Kubad, İsmail'in dünyaya gelişi bahsinde, Orta Asya kökenli bir inanca atıf yaparak, onun avucunda kan pıhtısıyla doğduğunu[122], bunun da ileride büyük ve kan dökücü bir hükümdar olacağına delalet ettiğini yazdıktan sonra, "*Kan dökücülüğü o hale hâle gelmişti ki, kan içici Behram (Savaş Tanrısı) bile onun korkusundan*

117 *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 65.

118 *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 66; *Ravzatü's-Safevîyye*, s. 154; *Kısasü'l-Hakanî*, c. I, s. 36.

119 "Tuğrul Bey'in Besasirî'yi bölgeden çıkarmasından yaklaşık 528 yıl sonra yeniden tesis edildi." *Ahsenü't-Tevârih*, s. 86.

120 *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 16; *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 64, 73.

121 *Hülasatü't-Tevârih*, s. 72-74; *Ahsenü't-Tevârih*, s. 85-86; *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 119; *Lubbü't-Tevârih*, s. 394; *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 16-17; *Tekmiletü'l-Ahbâr*, s. 40-41; *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 65; *Alem-ârâ-yı Abbasî*, c. I, s. 47.

122 Bkz. Naciye Yıldız, *Manas Destanı ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara 1995, s. 341 vd.

Nahid yıldızının (Çoban Yıldızı/Savaş Tanrıçası) çarşafının altına saklanırdı." diyerek dolaylı bir eleştiri yapar[123].

Öte yandan Şiîlik hususundaki bu kadar yoğun vurguya rağmen Şah İsmail, yola çıkmasından bütün İran'da hâkimiyetini tesis edinceye kadar geçen süre zarfında İran'ın diğer Şiî zümreleri tarafından desteklenmemişti. Bu yüzden aslında Safevîyye hareketini ve Şah İsmail'in hurûcunu başlı başına Kızılbaş hareketi olarak ele almak icap etmektedir. Bu yönüyle İran'da Şiîliğin tesisi ve Şiîleştirme, dolaylı olarak, Kızılbaşların da eş zamanlı Şiîleşmesi anlamına geliyordu. Öte yandan Şah İsmail, etrafa haberler göndererek Şiî ulemayı İran'a çağırdı. Cebel-i Amul[124] ve Bahreyn'den gelen Şiî-Arap ulema yerel ulema ile birlikte Şiîliğin temel dinamiklerini ortaya koymuşlar, pek çok eser telif etmişler ve İran'ın fikrî anlamda Şiîleşmesinde gerçek rolü oynamışlardır[125]. Ayrıca devlet kademelerine yapılan tayinlerde göreve atanacak kişinin Şiîliğe duyduğu samimiyeti esas ölçü haline geldi, Şiîliğe sadakatinden şüphe duyulan kişiler her zaman gizlice takip edildi[126].

Şah İsmail'in Şiîliği resmî mezhep yapması ve devlet gücünü her yönüyle Şiîliğin hizmetine vermesi, eski İran'da var olan, *"Din ve devlet iki kardeştir ve biri diğeri olmaksızın olmaz, din padişahlığın temelidir, padişah dinin koruyucusudur.*[127]"

123 *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 3.

124 Cebel-i Amul'dan gelen ulemanın İran'daki faaliyetleri ve Şiîliğin tesisisndeki rolleri hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. Mehdi Ferhanî Münferd, *Muhaceret-i Ulema-yı Şia ez Cebel-i Amul be İran der Asr-ı Safevî*, Tahran 1377/1999.

125 Resul Caferyan, *Safevîyye der Arsa-i Din, Ferheng, Siyaset*, c. II, Tahran 1379/2001, s. 807-824.

126 *Tekmiletü'l-Ahbâr*, s. 55; *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 66.

127 Bu söz Eşkanilerin hükümdarı Erdeşir'in oğlu Şapur'a vasiyetir. "Biliniz ki din ve padişahlık birbirine yapışık iki kardeştir. Biri diğer kardeşi olmadan ayakta duramaz. Din, şahlığın temeli ve direkleri olduğundan Şah da dinin bekçisidir. Bu yüzden şah mecburen kendi binasını din de bekçisini beklemelidir. Çünkü bekçisi olmayan şey kaybolur, temeli olmayan şey ise viran olur." Gulam

anlayışının yeniden canlandırılması anlamına geliyordu. Böylelikle "*Zıllullahu fi'l-arz*" yani Allah'ın yeryüzündeki gölgesi anlayışı yeniden tesis ediliyordu. Şah, "*Mürşid-i Kâmil*" sıfatıyla en yüksek dinî otoriteyi temsil ediyordu. Ama aynı zamanda Şah sıfatıyla da dinin en önemli koruyucusu durumundaydı[128].

Toparlanma ve Yükseliş

Şah İsmail'in Tebriz'i ele geçirmesi ve şahlığını ilan etmesine rağmen Akkoyunlular arasındaki çekişmeler devam ediyordu. Akkoyunluların eski merkezi Diyarbekir'e sığınmış olan Elvend'in toparlanmaya çalışması netice vermediği gibi o, Musullu Emir Han tarafında yakalanıp Şah İsmail'e teslim edildikten kısa süre sonra öldürüldü (1504/5).[129] Diğer Akkoyunlu Sultanı Murad ise Alma Bulak'da ağır bir yenilgiye uğradıktan sonra bir süre kendisine yer aradıysa da bizzat kendi emirlerinden yüz bulamadığından Dulkadirlilere sığınmak zorunda kaldı.

Bundan sonra İran'ın iç kesimlerine yönelen Şah İsmail, kendisi de bir Şiî olan Hüseyin Kiya Çelavî'yi bertaraf edip Firuzkuh bölgesini ele geçirdi (1504)[130]. 1505'te Şiraz, Yezd ve Tabes'in zaptı tamamlanarak Fars bölgesi hâkimiyet altına alındı[131]. 1507'de batıya yönelip Akkoyunlu topraklarını ele geçirmeye çalışan Dulkadirli Beyliği'nin üzerine yürüdü. Ancak buraya Diyarbekir yolundan gitmek yerine Erzincan-Sivas yolunu takip ederek Osmanlı topraklarına girip Kayseri üzerinden saldırmayı tercih etti. Bu durum dolaylı olarak Osmanlılara da bir meydan

---

Hüseyin Sadıkî, *Cenbeşha-ye Dinî-i İran*, Tahran 1375/1997. s. 18, 19; Mesudî, *Müruc ez-Zeheb*, (çev. Ahsen Turan), İstanbul 2004, s. 142.

128 R. Savory'nin, Şah'ın aynı zamanda kayıp imam Mehdî'nin temsilcisi olduğu yolundaki görüşlerin tenkidi için bkz. M. Sefatgol, *a.g.e.*, s. 78.

129 *Ahsenü't-Tevârih*, s. 117; *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 18; *Sultanlar ve Savaşlar*, s, 198.

130 *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 24-27; *Tarih-i Elfî*, s. 322; *Ahsenü't-Tevârih*, s. 101, 108-109.

131 *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 87; *Tekmiletü'l-Ahbâr*, s. 44.

okumaydı. Gariptir ki, Osmanlılar sınırlarına yapılan bu tecavüzü görmezden gelip ses çıkarmadılar. Şah İsmail, Maraş'a ulaştığında Dulkadirliler çoktan dağlara çekildiklerinden Maraş ve Elbistan'ı tahrip etmekten başka onlara karşı belirgin bir üstünlük kuramadı. Dönüş yolunda Harput'u, Dulkadirlilerden aldı[132]. Ayrıca Akkoyunluların Diyarbekir Valisi Musullu Emir Han[133] emrindeki kalabalık bir Türkmen grubuyla gelip[134], Diyarbekir şehrinin anahtarını ve Akkoyunlu sarayından intikal eden pek çok kıymetli mücevheri[135] takdim edip Şah'a itaatini bildirdi. O aynı zamanda Şah İsmail'in eşi Taçlı Begüm'ün de akrabasıydı. Şah bu bağlılıktan memnuniyet duyup Emir Han'ı Mühürdar yaptı[136]. Diyarbekir eyaletini ise Ustaclu Muhammed Han'a verdi[137]. 1508'de Bağdat'ı aldı. [138] Böylece On İki İmam Şiası'nın en önemli merkezlerini de hükümetine dâhil etmiş oldu.

Akkoyunluların inkırazı ve Safevîlerin İran'da hâkimiyet tesis etmeye başladıkları dönemde doğuda Özbekler Maveraünnehr'e girmişler ve Safevîlerle komşu olmuşlardı. Onların Horasan'a hâkimiyet kurma niyeti açıkça belli olmakla beraber İran'daki gelişmeleri de yakından takip ediyorlardı. Üstelik Şeybek Han, Şah İsmail'e gönderdiği mektubunda niyetinin İran'ı ele geçirmek olduğunu açık bir şekilde ifade etmişti. Bu savaş daveti hemen yankı buldu. Şah İsmail ordusunu bu defa Horasan'a sürdü. Damgan, Hezarcerib, Nesa, Abiverd ve Esterabad'ı

132 *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 91; *Fütûhat-ı Şahî*, s. 280.

133 *Ahsenü't-Tevârih*, s. 124.

134 Akkoyunlu Türkmenleri bütünüyle Şah İsmail'in hizmetine girmediler. Osmanlıların Doğu Anadolu'ya hâkim olmasından sonra konar-göçerlik yaptıkları sahada Bozulus Türkmenleri adıyla Osmanlı Devleti'ne tabi oldular. Bkz. Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, İstanbul 2008.

135 "*Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 123; *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 90.

136 *Sultanlar ve Savaşlar*, s, 197.

137 *Lubbü't-Tevârih*, s. 405; *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 34; *Tekmiletü'l-Ahbâr*, s. 45-46; *Ahsenü't-Tevârih*, s. 124, 125; *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 123; *Tarih-i Cihan-ârâ*, s. 270.

138 "*Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 35; *Ahsenü't-Tevârih*, s. 136-137.

kendisine bağladıktan sonra Merv'e yürüdü. Merv yakınlarında cereyan eden büyük savaşta Özbek Şeybek Han öldürüldü[139]. Böylece Horasan bölgesi bütünüyle Safevîlerin eline geçti.

Bu zaferle beraber Safevîler Azerbaycan'da ortaya çıkan mahallî bir hareket olmaktan çıkıp doğuda ve batıda güçlü devletlerin komşusu durumuna geldiler. Bundan sonra taht kavgaları ve aşiret çekişmeleri ile dağılmaya yüz tutmuş Akkoyunluların ve İran'daki mahallî idarelerin zayıf ordularının yerini yeni bir güç alıyordu. Bunun yanı sıra bütünüyle Türkmenlere dayanan, askerî eğitimden ve modern silahlardan mahrum, gönüllü Kızılbaşlardan oluşan Safevî ordusu on yıldır giriştikleri mücadeleler yüzünden gittikçe yorulmaya ve güçlerini kaybetmeye başlamıştı. Safevîler nazarî olarak geniş bir coğrafyaya hâkim olmalarına rağmen askerî güç bakımından ülkenin her yerinden beslenemiyorlardı. Bu hususun temel nedeni Kızılbaş Türkmenlerin ordunun çekirdeğini oluşturmalarıydı. Ne var ki, Şah İsmail'in hurucundan beri sürekli savaşlara girişilmesi askerî gücün yavaş yavaş erimesine ve kendini yenileyememesine sebep olmuştu. Üstelik kuvvetlerini hem mahallî istikrarsızlıkları bertaraf etmek ve yeni nizamı tesis etmek, hem de doğudan ve batıdan gelebilecek saldırılara karşı kullanmak üzere bölmek durumunda kalıyorlardı. Bu yüzden 1507 yazında güneyde Portekizlilerin, Salgurluları yenerek kıyı şeridine yerleşmeye çalışmalarına müdahale edilememişti.[140]. Batı sınırında meydana gelen olayları ise sadece takip etmekle yetinildiğinden Şahkulu ayaklanması, Osmanlı Devleti'nin iç sorunu olmaktan öteye geçemedi ve Türkmenler, uğruna ayaklanma çıkardıkları Şah İsmail'den hiçbir yardım alamadılar.

139 *Tekmiletü'l-Ahbâr*, s. 49, 50; ***Tarih-i İlçi-yi Nizamşah***, 46-53; *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 127, 128; *Holdeberin*, s. 196, 197; ***Tarih-i Reşidî***, s. 365.

140 *Ahsenü't-Tevârih*, s. 133.

Bütün bunların arasında Şah İsmail'in Şeybek Han'ın başını Osmanlı Sultanı II. Bayezid'e göndermesi[141] ve onun bu tehdide sessiz kalması Anadolu'da taht kavgalarının çıkmasının fitilini ateşledi. Bayezid'in üç oğlu, Selim, Korkut ve Ahmet yaşlı babalarının yerini almak için hızlı bir uğraşa girdiler. Selim bu kavgadan galip çıkıp Osmanlıların yeni sultanı oldu. Bu gelişme, Şah İsmail'in Osmanlı politikası açısından önemli bir değişiklik idi. Çünkü Yavuz, Trabzon'da sancak beyliği yaptığı dönemlerden itibaren İran'da meydana gelen değişimi yakından takip etme imkânı bulmuş; Şah İsmail'in babası II. Bayezid'le olan ilişkilerini asla tasvip etmemişti. Bu yüzden tahta geçer geçmez Doğu sorunu ile ilgilenmeye başladı. Safevîler üzerine sefer hazırlıklarına girişti.

Safevîler bu esnada Horasan işleri ile meşguldüler. Çünkü yeniden toparlanan Özbekler, Horasan üzerindeki baskıyı arttırdıkları gibi Babür Padişah ile de savaş hâlindeydiler. Şah İsmail'in yolladığı ordu Gucduvan'da Özbekler tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı (1512). Herat kısa bir süre Özbeklerin eline geçti. Ancak daha önemlisi Kızılbaşların verdiği ağır kayıplar idi. Şah İsmail bu kayıpları telafi edebilmek için Nur Ali Halife'yi Osmanlı sınırına göndererek çeşitli sebeplerden dolayı hizmetine gelememiş olan Kızılbaşları hareketlendirip, asker toplamasını istedi. Ancak bu faaliyet bile kayıpları telafi edemedi. Nur Ali Halife üç bin-dört bin civarında sipahi toplayabildi[142]. Dahası kendisini takip eden Osmanlı veziri Sinan Paşa ile savaşıp onu öldürdü[143].

141 *Cevâhirü'l-Ahbâr*, s. 128; *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 54-55; *Ahsenü'-Tevârih*, s. 161, 163; *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 113.

142 *Holdeberin*, s. 223; *Ahsenü't-Tevârih*, s. 175; İdris-i Bitlisî, yirmi bin kişinin toplandığını kaydediyor. *Selimşahnâme*, s. 95; Hoca Sadeddin de buradan alarak yirmi bin sayısını veriyor. Ancak bu rakamın gerçekçi olmadığı ortadadır. *Hoca Sadeddin*, s. IV/84.

143 *Ahsenü't-Tevârih*, s. 175 vd; *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 124.

Çaldıran'a Doğru

Safevîlerdeki askerî krize rağmen Osmanlılara karşı meydan okuyucu bir tavır içinde olmaları iki devlet arasındaki savaşı kaçınılmaz hâle getirmişti. Her ne kadar iki tarafın da söylemlerinde savaşın dinî saiklerle çıktığı görünüyorsa da gerçekte ciddî bir güvenlik meselesi bulunuyordu. Çünkü Akkoyunlular ortadan kaldırılmış olmasına rağmen Doğu Anadolu'da tam bir otorite kurulmamıştı. Bu yüzden Osmanlı sınırları kolaylıkla gelip geçilen yer hâline gelmişti. Dahası Şah Kulu ayaklanmasında da tecrübe edildiği üzere ticaret kervanları açık hedef durumundaydı ve ipek yolundan mal akışı neredeyse kesilmiş durumdaydı.

Osmanlıların güçlü ordusu karşısında Şah İsmail'in başlangıçta tereddüt yaşadığı savaşa mütemayil olmadığı anlaşılıyor. Bununla birlikte I. Selim'in kışkırtıcı mektupları ve Kızılbaş reislerin coşkun tavırları yüzünden savaşa girmek zorunda kaldı. Kızılbaşlar sayıca üstün olan Osmanlı ordusu karşısında başarısız oldular, pek çok Kızılbaş kumandan öldürüldü. Şah İsmail savaş meydanını terk etmek zorunda kaldı (23 Ağustos 1514). Onun eşi Taçlı Begüm'ün savaşta esir edildiği yolunda pek çok tevatür var ise de bunların savaşın etkisini süslemek ve Şah İsmail'i küçük düşürmek amacıyla sonradan uydurulduğu bellidir[144]. Çünkü artık, Taçlı Begüm'ün Osmanlıların elinde sadece bir kaç saat kaldığını, mücevheratını vermek suretiyle kurtulduğunu ve hayatını Safevî sarayında tamamladığını biliyoruz.

Yavuz Sultan Selim Tebriz'e girdi. 8 Eylül 1514'te Hasan Padişah Camii'ne (Nasıriye Camii) gidilerek namaz kılındı[145]. Hutbede Dört Halife'nin adı okunup Sünnîlik yeniden ikame edildi[146]. Safevî ordusu dağıldığı hâlde Osmanlı Sultanı'nın İran mülkünü

144 Tufan Gündüz, Şah İsmail'in Eşi Taçlı Begüm, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, (Ankara 2009) sayı 51, s. 223-233.

145 *Ahsenü't-Tevârih*, s. 195; *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, s. 132; Ebu'l-Hasan-ı Kazvinî, Fevaid-i Safevîyye, (neşr. Meryem Mir Ahmedî), Tahran 1368/1990, s. 12.

146 *Künhü'l-Ahbâr*, c. II, s. 1108.

ele geçirmek gibi bir politikasının olmadığı anlaşılıyor. Çünkü İran genişliği ve derinliği bakımından Osmanlı askerî stratejisine uygun bir yer değildi. Bu yüzden burada bir hafta kaldıktan sonra Amasya'ya çekildi. Bundan sonra Kemah, Erzincan, Kiğı, Hani, Bitlis, Siirt, Hizan, Hısn-ı Keyfa, Palu gibi pek çok merkez Osmanlıların eline geçti. Kısa zaman sonra ise Diyarbekir kaybedildi. Şah İsmail, Osmanlılarla barış yapmayı denediyse kabul görmedi.

Çaldıran yenilgisi Kızılbaş Türkmenlerin zihin dünyasını da alt üst etti. Şah'ın hurucundan Çaldıran'a kadar giriştikleri dört büyük savaşı belirgin bir üstünlükle kazanmış olmalarına rağmen, kalabalık ve ateşli silahlara sahip Osmanlı ordusu karşısında hiçbir varlık gösterememişler, üstelik mağlup edilemez olduğuna inandıkları şahlarının yenilgisini görme talihsizliğine de ermişlerdi[147].

Çaldıran yenilgisinden sonra Safevî devleti ciddi bir sarsıntı geçirmiş olmasına rağmen Durmuş Han, Zeynel Han, Çayan Sultan, İbrahim Han, Emir Han, Div Sultan gibi sadık Kızılbaşların gayreti ile daha büyük bir dağılma yaşanmadı. Diğer taraftan Şah İsmail, Osmanlılara karşı Avrupalı devletlerden müttefik aradı. Macaristan Kralı II. Lodovik ve Avusturya İmparatoru Şarlken ile ittifak kurmaya çalıştı. Ancak onun 1524'te ölümüyle[148] bu gayretleri akîm kaldı.

Yeni Dönem Yeni Devlet

Şah Tahmasb hükümdar olduğunda henüz on yaşındaydı. Kızılbaşlar Şah İsmail'e olan kayıtsız şartsız bağlılıklarını ona da göstermekte cömert davranmadılar. Bu gelişme aslında Kızılbaşlar için de önemli bir değişim ve dönüşüm sürecini başlatmıştı.

147 *Alem-ârâ-yı Abbasî*, c. I, s. 73.

148 *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 119 vd; *Cevahirü'l-Ahbar*, s. 139; *Hülasatü't-Tevarih*, c. I, s. 154; *Ahsenü't-Tevarih*, s. 237 vd; *Tekmiletü'l-Ahbar*, s. 59, 60.

Çünkü Şah İsmail döneminde makam ve mansıba karşı kayıtsız duruş sergileyen Kızılbaş reisler, onun ölümünden sonra siyasî iktidar mücadelelerinin merkezinde yer almaya başladılar. Bu sürecin getirdiği en önemli değişim ise Şah'ın dinî otoriteyi en yüksek mertebede temsil eden bir güç olmaktan hızla uzaklaşmasıydı. Her ne kadar halk nazarında -özellikle Türkmenler- Şah Tahmasb "Mürşid-i Kâmil" olarak görülmeye devam ettiyse de gerçekte İran Şahı dinî lider olma vasfını hızla kaybetmiş, sadece siyasal iktidarı elinde bulunduran bir hanedan yapısına dönmüştü.

Tahmasb'ı bekleyen birinci tehlike, Kızılbaşların Şah İsmail'e karşı gösterdikleri sadakatin yerini birbirleriyle ve dolaylı olarak Tahmasb'ın kendisiyle çekişmeye girişmiş olmalarının almasıydı. Div Sultan-ı Rumlu Emirülümera sıfatıyla iktidarı tam anlamıyla el geçirdiğinden Kızılbaşlar arasında oymakçılık çekişmeleri su üzerine çıkmıştı. Safevî Devleti'ndeki büyük Türkmen kabilelerinden biri olan Ustacluların reisi Köpek Sultan, Div Sultan-ı Rumlu'ya karşı açıkça muhalefete başladığı sıralarda Özbekler de Herat'a saldırmışlardı. Div Sultan, Şah Tahmasb'ın da desteğini aldıktan sonra Tekelü, Şamlu, Dulkadirlü, Varsak gibi oymakların yardımıyla Ustacluların üzerine yürüdü[149]. 1526'da Şah Tahmasb'ın da bizzat katıldığı savaşta Ustaclu Köpek Sultan ağır bir yenilgiye uğratıldı. Ustacluların gücü kırılırken bu defa Tekelülerin siyasî etkinliği artmaya başladı. 1527'de Div Sultan'ın öldürülmesiyle iktidar Tekelü Çuha Sultan'a geçti. Ancak bu hızlı değişim Türkmenler arasındaki çekişmeleri durdurmaya yetmedi. Tahmasb'ın geniş desteğini alan Şamlular 1530'da Tekelüleri ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra onlar iktidardan bütünüyle uzaklaştılar[150]. Emirülümeralık makamı Hüseyin Han Şamlu'nun eline geçti. Öte yandan,

149 *Tekmiletü'l-Ahbar, s.61.*

150 *Ahsenü't-Tevarih, s. 308-310.*

Çuha Sultan'ın sadık adamlarından olan ve Azerbaycan beylerbeyliği görevini yürüten Ulama Sultan Tekelü, Tebriz'i yağmaladıktan sonra Osmanlı Devleti'ne sığındı.[151] Tahmasb ise Hüseyin Han Şamlu'nun 1533'te öldürülmesinden sonra iktidarı bütünüyle eline aldı.

Bütün bu gelişmeler esnasında Özbekler doğudan saldırıya geçmişler ve Merv, Meşhed ve Esterabad'ı ele geçirmişlerdi (1526-28).

Tahmasb 1528'de büyük bir ordu toplayarak Horasan'a hareket etti. Özbek Hükümdarı Ubeydullah Han ile Rud-ı Cam'da yapılan savaşı[152] kazandıysa da kesin bir netice alamadı. Onun çekilmesinden sonra Özbekler yeniden saldırıya geçip Herat'ı zapt ettiler. Ancak Tahmasb'ın yeniden Horasan'a yürüdüğü haberi yayılınca şehri boşaltmak durumunda kaldılar. (1529). Horasan'daki çekişmeler şehirlerin sürekli el değiştirmesi şeklinde 1536 yılına kadar devam etti. O yıl Tahmasb'ın Kandehar'ı ele geçirmesinden memnuniyet duyan Ubeydullah Han'ın tebrik elçilerinin gelmesiyle iki devlet arasında barış sürecine girildi. Ubeydullah Han'ın 1540'ta ölümünden sonra ise uzun süre Özbeklerle savaş yapılmadı.

Batı'da Osmanlılarla mücadeleler ise dâhilî buhranların bir parçası olarak gelişmekteydi. Tekelülerin iktidardan uzaklaştırılmasından sonra Osmanlılara sığınmış olan eski Azerbaycan Beylerbeyi Ulama Han'ın kışkırtmasıyla Osmanlılar Azerbaycan'a saldırıp Tebriz'i ele geçirdiler. (1533). Bu esnada Horasan'da Özbeklere karşı savaşmakta olan Tahmasb, Osmanlıları karşılamak amacıyla hızla Rey'e döndüyse de ordusu geniş ölçüde dağılmış ve neredeyse 7000 kişiye kadar düşmüştü. Üstelik Dulkadirli Muhammed Bey ile Tekelülerden Hüseyin Han kendi ordularıyla birlikte Osmanlıların tarafına geçmişti. Tahmasb'ın

151 *Ahsenü't-Tevarih, s. 311, 312; Cevahirü'l-Ahbar, s. 162.*

152 *Ahsenü't-Tevarih, s. 274, 279.*

tam bir ümitsizlik içinde düştüğü sırada mevsimsiz kar yağışı olması Safevî Devleti'ni büyük bir felaketten kurtardı. Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman ordusunu geri çekmek zorunda kaldı. Osmanlı ordularının Bağdat'a yürüdüğü haberi gelince Tahmasb'ın isteği ile şehir herhangi bir savunma yapılmaksızın teslim edildi (1534).

Dâhilî buhranlar sırasında itaatten uzaklaşmış olan Şirvan bölgesi 1538'de yeniden hâkimiyet altına alındıktan sonra Şah Tahmasb buranın idaresini kardeşi Elkas Mirza'ya bırakmıştı. Ne var ki onun 1546'da isyanı ve Osmanlılara sığınması Osmanlılarla Safevîleri yeniden karşı karşıya getirdi. Çünkü Elkas Mirza, İran'a sefer yapılması hâlinde ordunun ve halkın kendisine destek vereceğini söyleyerek Kanuni Sultan Süleyman'ı İran üzerine sefer yapmaya ikna etti. 1548'de Osmanlılar İran üzerine yürüdü. Tahmasb, Osmanlı ordusunun geçebileceği veya konaklayabileceği yerlerdeki bütün mahsulatı yaktırıp, su kanallarını kapattırdı. Kendisi de Merend'e çekildi. Şah Tahmasb'ı böyle bir savunmaya sürükleyen temel faktör yeterince ordu toplayamayışı idi. Gerek dâhilî çekişmeler ve ayaklanmalar, gerekse Kızılbaşların eskisi gibi savaşmaya yanaşmamaları yüzünden güçlü Osmanlı orduları karşısına çıkacak sayıda asker toplamakta zorlanmaktaydı. Osmanlı askerî-politiği ise kara derinliği çok fazla olan ülkelerin fethine –Mısır hariç- girişmemek üzerine kurulmuştu. Bu çerçeveden Osmanlılar için Tebriz'in zaptından çok elde tutulması önemli bir mesele teşkil ediyordu. Çünkü Osmanlı büyük kuvvetlerinin çekilmesinden kısa zaman sonra Safevî orduları geliyordu ve Osmanlılar geride bıraktıkları garnizonlarını süratli bir şekilde takviye edemiyorlardı. Bu durum tıpkı akarsuyun şiddetine göre durumunu belirleyen nehir bitkilerine benziyordu. Safevîler de suyun akış şiddetine direnmeyen bitkilerin eğilerek suyun geçmesine izin vermeleri ve akıntının gücü zayıflayınca yeniden başlarını

kaldırarak nehre hâkim olmaları gibi, Osmanlıların güçlü ve kalabalık orduları karşısında kendilerini göstermiyorlar, onlar çekildikten sonra yeniden ortaya çıkarak Osmanlıların eline geçmiş olan arazilerini geri alıyorlardı. Bu süreç içinde Osmanlılar karşılarında savaşacak bir ordu bulmadıklarından seferlerinin neredeyse hepsi neticesiz kalmaktaydı.

Tahmasb'ın aldığı tedbirler sayesinde vaatlerinin gerçekleşmemesi ve Osmanlıların Azerbaycan'da mutlak bir başarı sağlayamaması üzerine gözden düşen Elkas Mirza ise Hemedan'a girip kardeşi Behram Mirza'nın ailesini rehin aldı. Kum ve Kaşan'a ele geçirdikten sonra İsfehan'a yöneldi; Şiraz havalisini ele geçirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı. Nihayet yakalanıp Kahkaha kalesine hapsedildi. Bir müddet sonra da öldürüldü (1550). Böylece Safevî hanedanının içine kardeş kanı düşmüş oldu.

1554 yılında Erzurum Valisi İskender Paşa'nın da tesiri ile Osmanlılar yine İran üzerine yürüdülerse de küçük çatışmalardan ve bazı şehirlerin kısa süreli el değiştirmesinden başka bir netice elde edemediler. Bu defa daha büyük bir ordu ile İran üzerine yürüneceği haberi gelince Tahmasb sulh isteyen mektuplar ve elçiler göndermek suretiyle savaşı önlemeye çalıştı. Kanunî'nin de barışa eğilimli olması sayesinde Amasya'da karşılıklı elçiler gelmesi ve mektup teatisiyle antlaşma sağlandı (1 Haziran 1555). Böylece uzun süreli barış dönemine girildi. Kanunî'nin oğlu Şehzade Bayezid'in babasına asî olarak Safevîlere sığınması iki devlet arasındaki ilişkileri gerginleştirmişse de onun Osmanlılara teslim edilmesiyle yeniden barış dönemine dönüldü (1559) ve bu süreç II. Selim ve III. Murad dönemlerinde de devam ettirildi.

Öte yandan Tahmasb'ın Kafkasya politikası da Osmanlılar ile olan ilişkilere bağlı olarak gelişmekteydi. Osmanlıların, Avrupa ile meşgul olmasından istifade eden Tahmasb 1540'ta

Tiflis'i ele geçirdi; 1546'da Kaht Valisi Levend Han'ı itaate aldı. 1551'de ise Şeki Safevîlerin eline geçti. Bu sayede Gürcistan üzerindeki Safevî baskısı arttırılmış oldu. 1554'te Osmanlılarla yapılan barış antlaşmasıyla Osmanlı sınırının güvenliği sağlandıktan sonra yine Gürcistan üzerine yürüyüp çok sayıda esir ve ganimet elde etti. Bu esirler zamanla devlet hizmetine alınmaya başladı ve Şah Abbas zamanında teşekkül ettirilecek olan Şahseven birliklerinin ilk nüvesini oluşturdu. Öte yandan Osmanlılarla yapılan siyasî temaslar neticesinde Gürcistan Osmanlılarla Safevîler arasında bir nevî taksim edilmiş oldu.

Safevîlerin Osmanlılarla uzun süreli mücadelelerine rağmen Şah Tahmasb'ın Avrupalı devletler ile ittifak kurmaya hiçbir zaman yanaşmadığı görülüyor. Örneğin V. Karl tarafından Şah İsmail'e gönderilen elçiler onun ölümünden sonra İran'a ulaşabilmişler, ancak Tahmasb tarafından cevapsız bırakılmışlardı. Keza Papa Pius'un 1571'de Osmanlılara karşı birlikte hareket etme teklifini de geri çevirmişti. Hind denizinde Osmanlılarla mücadele halinde hâlinde olan Portekizlilerin 1551 ve 1574'teki girişimleri de sonuçsuz kalmıştı.

İlginçtir ki Tahmasb'ın saltanatının son yılları da tıpkı ilk dönemlerde olduğu gibi dâhilî çekişmelere ve Kızılbaş reislerinin birbiri ile olan mücadelelerinin yeniden ortaya çıkmasına sahne oldu. 1574 yılında Şah Tahmasb'ın hastalığı meydana çıkınca şehzadeler ve Kızılbaş Türkmenler arasında iktidar mücadelesi başladı. Onun 15 Mayıs 1576 yılında zehirlenerek öldürülmesinden sonra Ustacluların desteğiyle oğlu Haydar Mirza tahta geçtiyse de Avşar, Rumlu ve Türkmen beylerinin şiddetli muhalefeti üzerine tahttan indirildi ve yerine İsmail Mirza Safevî tahtına oturtuldu.

II. İsmail'in kısa saltanatı esnasında tahtını korumak gayesiyle kardeşlerini öldürtmeye başlaması Safevî ailesini ciddi bir buhrana sürükledi. Hanedanının neredeyse sonunu getirecek

olan karardan Muhammed Mirza (Hüdabende) gözlerinin iyi görmemesi, Abbas Mirza ise onu öldürmeye gelen Ali Kulu Han-ı Şamlu'nun görevini yapmaması sayesinde kurtuldular. Bütün bunlara ilave olarak II. İsmail'in, Şah İsmail zamanında başlayan ilk üç halifeye (Hz. Ebubekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman), ashâbdan bazı kişilere ve özellikle Hz. Aişe'ye lanet edilmesini yasaklaması onun Şiîliği konusunda tereddütlerin oluşmasına neden oldu. Bu yüzdendir ki, onun 23 Kasım 1577'de zehirlenerek öldürülmesi hiçbir tepki yaratmadı[153]. Aksine memnuniyetle karşılandı. Bu sıralarda Şiraz'da bulunan Muhammed Hüdabende, acele ile Kazvin'e gelerek tahta geçti.

Bütün bu karışıklıklardan istifade eden Özbekler doğudan saldırıya geçmişler ve Meşhed'e kadar ilerlemişlerdi. Keza Osmanlılar da Şirvanşahların ve Kürtlerin teşvikiyle Azerbaycan'a girmişlerdi. Muhammed Hüdabende'nin gözlerinin iyi görmediğinden hükümet işlerini eline almış olan oğlu Hamza Mirza, Osmanlılara karşı kısmî başarılar elde ettiyse de Tebriz, Güney Kafkaslar, Azerbaycan, Luristan gibi batı toprakları Osmanlıların eline geçti. Osmanlıların çekilmesinden sonra Tebriz kalesi uzun kuşatmalara sahne oldu. Ancak onun 1586'da Kazvin'de ordugâhta iken bir suikast sonucu öldürülmesi üzerine[154] Abbas Mirza hemen Kazvin'e gelerek tahta oturdu. Muhammed Hüdabende ise Abbas'ın saltanatının onuncu yılında Kazvin'de öldü (1596).

Zirve

Devleti yeniden toparlamaya çalışan Şah I. Abbas, aynı anda Özbekler ve Osmanlılara karşı savaşacak durumda değildi. Bundan dolayı Osmanlılarla 1598'de Ferhat Paşa Antlaşması'nı imzalayarak Azerbaycan, Dağıstan, Şirvan, Karabağ,

153 *Alem-ârâ-yı Abbasî*, c. I, s. 296-341.

154 Oruç Bey-i Bayat, Don Juan-ı İrani, Farsça trc. Mesud Recebniya, Tahran 1338/1960, s. 238 vd.

Gence, Bağdat, Luristan, Kürdistan bölgelerini Osmanlı hâkimiyetine terk etti[155]. Aslında bu geçici bir terk edişti; daha doğrusu düşmanlarının sayısını teke indirme taktiğinden ibaretti. Çünkü batı sınırını antlaşma ile güvenlik altına alır almaz, aynı yıl içinde (1598) hemen doğuya yönelip neredeyse on yıldır Horasan'ı ellerinde tutmakta olan Özbeklerin elinden Herat ve Meşhed'i geri alıp hâkimiyetini Belh, Merv ve Esterabad'a kadar genişletti. Bir süre sonra Belh'i kaybettiyse de Merv, Herat, Nesa, Ferah ve Sebzevar şehirleri Safevî topraklarına dâhil oldu. Bundan sonra Özbekler ile uzun süreli bir barış dönemine girildi. Öte yandan 1601'de Bahreyn, 1608'de Şirvan ve Gürcistan, Safevîlerin hâkimiyetine girdi. 1622'de ise Portekizliler, İngilizlerin desteği ile Hürmüz'den uzaklaştırıldılar.

Bundan sonra yönünü yeniden batı sınırına çeviren Şah I. Abbas, Azerbaycan, Nahcivan ve Revan'ı geri aldı. Osmanlılarla 1612'de Nasuh Paşa Antlaşması'nı imzaladıysa da sözünde durmayarak Kerkük, Şehrizor, Kerbela, Necef ve Bağdat'ı ele geçirdi (1624). Böylece 1598'de imzaladığı ağır antlaşmayı kısa zaman içinde telafi etmiş oldu. İçerde ise yerel hanedan ve hâkimlere son vererek ülkenin mutlak hâkimi durumuna geldi.

Bütün bu gelişmeler esnasında İngiliz ve Hollandalı tüccarın İsfahan'da temsilcilikler açmasına izin verdiği gibi onlara kapitülasyonlar da tanıdı. Hatta İpek Yolu'nun güzergâhını değiştirerek İsfahan'dan geçmesini sağlayacak uzun yollar yaptırdı. Savaş esiri olarak İran'a getirilmiş olan Ermeni ve Gürcüler için İsfahan'a yerleştirilip ticaretle uğraşmalarına izin verdi.

Şah İsmail'in vefatından II. İsmail'in saltanatının sonuna kadar geçen zaman içinde ortaya çıkan temel sorun Kızılbaşlar meselesiydi. Kızılbaş reislerin Şah İsmail'in ölümünden sonra makam ve mansıp uğruna birbirleriyle sonu gelmez savaşlara girişmeleri; tahta geçecek olan şehzadeyi kendileri belirlemeleri

155 *Alem-ârâ-yı Abbasî*, c. II, s. 632 vd.

ve nihayet orduya katılım hususunda zaman zaman gönülsüz davranmaları Şah Abbas'ı yeni bir ordu meydana getirmeye mecbur bırakmıştı.

Safevî ordusu temelde Akkoyunlu ordu geleneğinin bir devamı olarak Türkmen aşiretlerine dayanıyordu. Bunlar reislerinin emri altında bulunuyorlar ve onların tayin edildiği bölgelere birlikte gidiyorlardı. Mesela Şiraz bölgesi uzun zaman Dulkadirlilerin, Kuh Giluye Avşarların, Azerbaycan Tekelülerin idaresinde kalmıştı. Han veya Sultan unvanı taşıyan Kızılbaş Türkmen reisleri idarelerindeki bölgelerin gelirlerine sahip oluyorlar; ihtiyaç hâlinde emri altındaki aşiret mensuplarıyla orduya katılıyorlardı. Silahları daha çok kılıç, ok, yay ve mızraktan ibaretti. İran'da az çok bilinen ateşli silahlara karşı ise hiçbir ilgileri yoktu ve örneğin tüfek kullanmayı yiğitlik saymıyorlardı. Ne var ki bu sistemin Osmanlı orduları gibi ileri düzeyde ateşli silahlara sahip ordular karşısında hiçbir başarı şansı bulunmuyordu.

Diğer taraftan, İran askeri politiği yeni ülkeler fethetmekten ziyade mevcut sınırlarını muhafaza etmek üzerine kurulmuştu. Safevîler İran platosundan başka Azerbaycan, Horasan ve Maverünnehr topraklarının kendilerine tevarüs ettiğine inanıyorlardı. Şah İsmail zamanındaki ilk fetihlerin bu yönlerde gelişmesi ile devlet tabii sınırlarına kavuşmuş ve doğuda Özbekler, batıda ise Osmanlılara karşı savunma durumuna geçmişti. Bu durumda ordu uzun sefer yürüyüşlerini kendi toprakları içinde güvenle yapabiliyor; lojistik imkânlarını da yine kendi kendine hızlı bir şekilde temin edebiliyordu. Bununla birlikte kara derinliğinin fazla olması sebebiyle İsfahan'dan Horasan'a veya Azerbaycan'a yapılacak askeri yolculuklar ordunun toparlanmasından çok dağılmasına imkân veriyordu. Bundan dolayı devletin tıpkı Osmanlılarda olduğu gibi öncelikle merkezî bir orduya ihtiyacı vardı.

Şah Abbas gerek yukarıda sayılan sebeplerden gerekse Kızılbaşların devlet üzerindeki etkisini kırmak amacıyla kendisine sadık bazı Kızılbaş Türkmenlerin yanı sıra, Gürcü, Çerkes, Ermeni ve diğer Kafkas halklarından küçük yaşta İran'a gelenler ile savaşlarda esir düşüp İslamiyeti seçenlerden Şahseven adıyla yeni askeri birlikler meydana getirdi. Şahsevenlerin idaresini de yine bir dönme olan Allahverdi Han'a bıraktı. Tüfekçi ve Topçu sınıflarını meydana getirip ateşli silahları tedavüle koydu. Kızılbaşların bir kısmını Horasan ve Afganistan'a sürdü. Hatta Tekelülerin gücünü bütünüyle sildi[156]. Böylece Safevî Devleti'nde ordunun yapısını temelden değiştirmiş oldu. Bununla birlikte Kızılbaşlar doğrudan veya dolaylı olarak devlet içindeki etkinliklerini devam ettirdiler. Haddizatında bir yönüyle Şahsevenlik aslında Kızılbaşların yeni adından başka bir şey değildi.

Sona Doğru

I. Abbas'ın en parlak dönemine kavuşturduğu Safevî Devleti onun ölümünden sonra hızlı bir çöküş evresine girdi. O 1629'da vefat ettiğinde tahta geçecek oğlu veya kardeşi bulunmuyordu. Çünkü o da ağabeyi II. İsmail gibi tahtını koruma kaygısıyla şehzadeleri ya öldürtmüş ya da gözlerine mil çektirmişti. Bu yüzden torunu Sam Mirza, Şah Safi adıyla tahta oturdu. Gariptir ki Şah Safi de selefleri gibi devlet adamlarına ve şehzadelere karşı katı bir tutum takınıp pek çoğunu ortadan kaldırttı. Bu arada Osmanlılar ve Özbeklere İran'a saldırıya geçtiler. Osmanlı Sultanı IV. Murat Revan (1635) ve Bağdat'ı ele geçirdi (1638). Osmanlılarla imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile uzun bir barış dönemine girildi. Özbeklerin saldırıları ise neticesiz kaldı.

Şah Safi'nin 1642'deki ani ölümü üzerine henüz on yaşında olan oğlu Muhammed Mirza, II. Abbas adıyla Safevî tahtına oturdu. Ülke bu defa güneydoğudan Babürlüler tarafından

156 *Alem-ârâ-yı Abbasî*, c. II, s. 844.

sıkıştırılmaya başlanmıştı. Hollanda ve Fransa ise kapitülasyon elde etmek için Safevî Şahı'nı baskı altına almaya başlamıştı. Babürlülerin 1653'e kadar aralıklarla süren saldırıları neticesiz bırakıldı. Hollanda ve Fransa'nın kapitülasyon talepleri ise kısmen karşılandı. 1666'da Şah Süleyman tahta geçtiğinde özellikle Hollanda Kişm adasını işgal etmek suretiyle Basra körfezindeki etkinliğini arttırmaya çalışıyordu. Bu saldırıya karşı barışçı bir politika takip ettiği gibi, saltanatı esnasında Osmanlıların Viyana önünde başlayan bozgununu (1683-1699) da bir fırsata çevirmeye hiçbir zaman yanaşmadı. Bununla birlikte Safevî Devleti'nin, Şah Safi döneminde başlayan çöküşü Şah Süleyman zamanında daha da hızlandı. Onun 1694 yılında vefatından sonra yerine oğlu Sultan Hüseyin tahta geçti.

Sultan Hüseyin, saltanatının ilk yıllarında ortaya çıkan Beluci ayaklanmasını (1698) Gürcü Kralı II. Giorgi'nin desteği ile güçlükle bastırabildi. Şah'ın 1706'da Kum ve Meşhed'i ziyaret amacıyla başkentten ayrılmasından sonra kardeşi Abbas Mirza isyan ettiyse de yine Gürcü beylerinden Keyhüsrev tarafından bastırıldı. Böylece Safevî sarayında Gürcülerin etkisi gözle görülür bir artış gösterdi. Bu durum 1709'da Kandehar'ı işgal eden Galzay Afganlılarına karşı mücadelede Gürcü-Kızılbaş çekişmesi olarak su yüzüne çıktı. Kandehar alınamadığı gibi 1715'de Abdali Afganlılar, Herat'ta ayaklanmalar çıkarıp, Meşhed'i kuşattılar. Şah bunları bastırmakta da başarılı olamadı. Bu arada 1715'te Afganlıların başına geçen Mahmud, Abdalî Afganlılarını yendi. Şah onu Hüseyin Kulu unvanı ile Kandehar valisi olarak tayin etti. Ne var ki Mahmud, Şah'a sadık kalmayıp 1721'de Kirman'a büyük bir saldırı düzenledi. 1722 yılında İsfahan yakınlarında Safevî ordusunu ağır bir yenilgiye uğratıp, başkent İsfahan'ı kuşattı. Şah Sultan Hüseyin, 12 Ekim 1722'de kayıtsız şartsız teslim olmak zorunda kaldı. Böylece Afganlılar İran'ın

resmî hâkimi durumuna geldiler. Öte yandan Kazvin'e kaçmış olan Şehzade Tahmasb, II. Tahmasb unvanı ile şahlığını ilan etti.

İran'daki Afgan hâkimiyeti sathî idi. Tebriz, Kazvin, Yezd gibi şehirler direnmeye devam ediyorlardı. Mahmud, 1725'te yeğeni Eşref tarafından devrildi. Öte yandan Osmanlılar İran'da meydana gelen gelişmelere kayıtsız kalmayarak, Safevî hükümdarını yeniden tahta geçirmek amacıyla Afganlıların üzerine yürüdü. Eşref, savaşa yanaşmayarak İran'ın batı ve kuzeybatı topraklarının bir kısmını Osmanlılara terk edip barış imzaladı.

Avşarların Kırıklı kabilesine mensup olan Nadir'in, 1726'da Esterabad bölgesine yerleşmiş olan II. Tahmasb'a katılması Safevîler için yeni bir diriliş olarak görünüyordu. O öncelikle kabileler arasındaki çatışmalara son verip Herat'ta Abdalî Afganlılarıyla mücadelelere girişti. Daha sonra İsfahan'a yürüyüp 1729'da şehre girdi. Aralık 1729'da Eşref'i Şiraz yakınlarında yenilgiye uğratıp İran'dan çıkardı. Böylece İran'daki Afgan hâkimiyeti sona erdi. Nadir Han Avşar, 1732'da II. Tahmasb'ı tahttan indirerek onun oğlu III. Abbas'ı tahta geçirdi. Ancak, onun çocuk yaşta olmasından istifade ederek 1736'da Nadir Şah unvanı ile tahta geçti. Böylece 1722'den beri zaten fiilen sona ermiş olan Safevî Devleti tamamen ortadan kalktı.

KAYNAKLAR

ABDİ BEY ŞİRAZÎ, *Tekmiletü'l-Ahbar*, (neşr. Hazırlayan Abdülhüseyn Nevaî), Tahran 1369/1991.

ÂLİ, *Künhü'l-Ahbâr*, c. I-II, (neşr. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Kayseri 1997.

ALİ b. ŞEMSEDDİN b. Hacı Hüseyin Lahicî, *Tarih-i Hanî*, (neşr. Menuçehr Sotude), Tahran 1352/1974.

ANONİM, *Tarih-i Kızılbaşan*, (neşr. Mir Haşim Muhaddis), Tahran 1361/1983.

ANONİM, *Cihangüşa-yı Hakanî -Tarih-i Şah İsmail-*, (neşr. Dr. Allahdota Muzattar) İslamabad 1984.

ANONİM, *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, (neşr. Asgar Muntazer Sahib) Tahran 1349/1971.

ANONİM, *Alem-ârâ-yı Şah Tahmasb*, (neşr. İrec Afşar), Tahran 1370/1992

ANONİM, *Tezkiretü'l-Mülûk*, (neşr. Seyyid Muhammed Debirsiyakî), Tahran 1378/2000.

ANONİM Tevârih-i Al-i Osman-Giese Neşri (neşr. Nihat Azamat), İSTANBUL 1992.

ANONİM Osmanlı Kroniği, (neşr. Necdet Öztürk), İstanbul 2000.

AŞIKPAŞAZÂDE, *Tevârih-i Al-i Osman*, (neşr. Ali Bey), İstanbul 1332.

BUDAK MÜNŞÎ KAZVİNÎ, *Cevâhirü'l-Ahbar*, (neşr. Muhsin Behram Nejad), Tahran 1378/2000.

CELALZÂDE Mustafa, *Selim Nâme*, (neşr. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara 1990.

EBU'L-HASAN KAZVİNÎ, Fevaid-i Safevîyye, (neşr. Meryem Mir Ahmedî), Tahran 1368/1990

EMİR MAHMUD HANDMİR, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî -Zeyl-i Habibü's-Siyer*-(neşr. Dr.Muhammed Ali Cerrahi), Tahran 1370/1992.

EMİR SADREDDİN İbrahim Eminî-i Herevî, *Fütûhat-ı Şahî*, (neşr. Muhammed Rıza Nasırî), Tahran 1383/2005.

FAZLULLAH RUZBİHAN-i Huncî-i İsfahanî, *Alem-ârâ-yı Eminî*, (neşr. Muhammed Ekber Aşık), Tahran 1381/2003.

FERİDUN BEY, *Münşeatü's- Selâtin*, c. I, İstanbul 1264.

GIYASEDDİN B. HİMAMEDDİN Handmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer ve fi Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, (neşr. Celaeddin Humaî,-Dr. Muhammed Debirsiyakî) c. I-IV, Tahran 1362/1984.

HAMDULLAH MUSTEVFÎ-i Kazvinî, *Nuzhetü'l-Kulûb*, (neşr. Muhammed Debirsiyakî) Tahran 1381/2003.

HASAN-I RUMLU, *Ahsenü't-Tevârih*, (neşr. Abdülhüseyn Nevaî), Tahran 1357/1979

HATAÎ Şah İsmail, *Külliyat-ı Divan, Nasihatnâme, Dehnâme, Koşmalar, Farsça Şiirler*, (neşr. Resul İsmailzâde), Tahran 1380/2002.

HOCA SADDEDDİN EFENDİ, *Tacü't-Tevarih*, (neşr. İsmet Parmaksızoğlu), c. I-V, Eskişehir 1992.

HURŞAH B. KUBAD el-Hüseynî, *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, (neşr. Muhammed Rıza Nasırî-Koiçi Haneda), Tahran 1379/2001.

İBN-İ BEZZAZ ERDEBİLÎ, *Safvetü's-Safa*, (neşr. Gulamrıza Tabatabaî-mecd) Tahran 1376/1998.

İDRİS-İ BİTLİSÎ, *Selimşahnâme*, (çev. Hicabi Kırlangıç), Ankara, 2001.

İSKENDER BEY MÜNŞÎ-TÜRKMEN, *Tarih-i Alem-ârâ-yı Abbasî*, c. I-III, (neşr. Muhammed İsmail Rızvanî), Tahran 1377/1999.

KADI AHMED GAFFARÎ Kazvinî, *Tarih-i Cihan-ârâ*, (neşr. Hasan Nerakî), Tahran 1342/1966.

KADI AHMED B. ŞEREFEDDİN el-Hüseyn el-Hüseynî el-Kumî, *Hülasatü't-Tevârih*, c. I-II, (neşr. İhsan İşrakî) Tahran 1359/1971.

KADI AHMED TETEVÎ-ASAF HAN KAZVİNÎ, *Tarih-i Elfî*, (neşr. Seyyid Ali-i Al-i Davud), Tahran 1378/2000.

MESUDÎ, *Müruc ez-Zeheb*,(çev. Ahsen Turan), İstanbul 2004.

MİRZABEK CONABEDÎ, *Ravzatü's-Safevîyye*, (neşr. Gulamrıza Tabatabî-mecd), Tahran 1378/2000.

MİRZA MUHAMMED Tahir Vahid-i Kazvinî, *Tarih-i Cihan-ârâ-yı Abbasî*, (neşr. Mir Muhamed Said), Tahran 1383/2005

MİRZA MUHAMMED HAYDAR DOGLAT, *Tarih-i Reşidî*, (neşr. Abbaskulu Gaffari-ferd), Tahran 1383/2005.

MUHAMMED YUSUF VALE-İ İSFAHANÎ, Holdeberin, (neşr. Mir Haşim Muhaddis), Tahran 1372/1994.

RIZA KULU HAN HİDAYET, T*arih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasırî*, c. XII, (neşr. Cemşid Kiyanfer) Tahran 1380/2002.

SEYYİD HASAN B. MURTAZA Hüseynî-i Esterabadî, *ez-Şeyh Safî ta Şah Safî*, (neşr. İhsan İşrakî) Tahran 1358/1980.

ŞAH İSMAİL Hataî Külliyatı (neşr. Babek Cevanşir, Ekber N. Necef) İstanbul 2006.

ŞAH TAHMASB b. İsmail Safevî, *Tezkire-i Şah Tahmasb*, Tahran, 1363/1985.

ŞEREF HAN b. Şemseddin Bidlisî, *Şerefnâme*, neşr. V. Veliainof Zernof, Tahran 1377/1999

ŞEYH HÜSEYİN, *Silsiletü'n-Neseb-i Safevîye*, Berlin 1343/1965.

ŞÜKRÎ-İ BİTLİSÎ, *Heşt-i Beheşt*, (neşr. Mustafa Argunşah), Kayseri 1997

TAHMASB-I SAFEVÎ, *Tezkire* (trc. Hicabi Kırlangıç), İstanbul 2001.

TAŞKÖPRÜZÂDE, *Osmanlı Bilginleri, Şakaik-i Numaniyye Fî Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, (çev. Muharrem Tan), İstanbul 2007.

VELİ KULU B. DAVUD Kulu Şamlu, Kısasü'l-Hakanî, c. I-II, (neşr. S. Hasan Sadat Nasırî), Tahran 1371/1993.

YAHYA B. ABDÜLLATİF Kazvinî, *Lübbu't-Tevârih*, (neşr. Muhammed Bakır), Tahran 1363/1985.

ZEYNEDDİN MAHMUD VASIFÎ, *Bedayiü'l-Vekâyi*, c. II, (neşr. Aleksandr Belderof), Tahran 1350/1972.

AHMEDÎ, Meryem Mir, *Din ve Devlet der Asr-ı Safevî*, Tahran 1369/1991.

EMECEN, Feridun-ŞAHİN, İlhan, *II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul 1994.

EMECEN, Feridun, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul 2009.

HİNZ, Walter, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Yükselişi*,(çev. Tevfik Bıyılıoğlu) Ankara 1992.

GÜNDÜZ, Tufan, "Şah İsmail'in Eşi Taçlı Begüm", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, (Ankara 2009) sayı 51, s. 223-233.

GÜNDÜZ, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, İstanbul 2010.

KESREVÎ, Ahmed, *Şeyh Safi ve Tebareş*, Tahran 1379/2001.

MUVAHHİD, Samed, *Safiyüddin Erdebilî*, Tahran 1381/2003.

MÜNFERD, Mehdi Ferhanî, *Muhaceret-i Ulema-yı Şia ez Cebel-i Amul be İran der Asr-ı Safevî*, Tahran 1377/1999.

NEVAÎ, Abdülhüseyin, *Revabıt-ı İran ve Avrupa der asr-ı Safevî*, Tahran 1372/1994.

NOVİDÎ, Daryuş, *Tağyirat-ı İctimaî-İktisadî der-İran Asr-ı Safevî*, (terc. Haşim Akaçeri) Tahran 1386/2008.

OCAK, Ahmet Yaşar, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul 2004.

PARSADOST, Menuçehr, *Şah İsmail-i Evvel*, Tahran1375/1999.

PETROŞEVSKİ, İlya Pavloviç, *İslam der İran*, (çev. Kerim Keşaverz), Tahran 1354/1976.

PİTCHER, Donald Edgar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, İstanbul 1999.

ROEMER, H., "Kızılbaş Türkmenler Safevî Teokrasisinin Kurucuları ve Kurbanları, (çev. Harun Yıldız)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, sayı 38 (2006).

SADIKÎ, Gulam Hüseyin, *Cenbeşha-yi Dinî-i İran*, Tahran 1375/1997.

SAVORY, R., *Tahkikî der Tarih-i İran Asr-ı Safevî*, (Farsça trc. A. Gaffariferd- M. Aram), Tahran, s. 1382/2004

SEFATGOL, Mansour, *Sakhtar-i Nehad ve Endişe-i Dinî Der Asr-ı Safevî*, Tahran 1381/2003.

SERVER, Gulam, *Tarih-i Şah İsmail* (Farsça'ya tercüme M.B. Aram-A.Gaffariferd) Tahran 1374/1996.

SÜMER, Faruk, *Safevî Devleti'nin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1976.

TANSEL, Selahattin *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969.

OSMANLI-SAFEVÎ İLİŞKİLERİ PERSPEKTİFİNDE TÜRKMEN AŞİRETLERİ

İsmail'in (sonraları Şah) Akkoyunlulara karşı mücadelesi başladığında Osmanlı tahtında II. Bayezid hüküm sürüyordu. Bu sıralarda Osmanlı Devleti'nin doğudaki en uç sınırı Trabzon'dan başlıyordu. Trabzon'un güney batısındaki Şebinkarahisar Otlukbeli Savaşı'ndan sonra Osmanlılara geçmişti. Şeyh İsmail'in Kızılbaşları toplamak için geldiği Erzincan Şebinkarahisar'ın doğusunda yer almakta ve gerçekte Akkoyunlu hâkimiyetinde idi; ama ortaya çıkmış olan otorite boşluğu yüzünden bölgede onun hareketlerini engelleyecek kimse yoktu. Erzincan'a kara yoluyla bağlanan Sivas Osmanlıların elindeydi. Dolayısıyla Akkoyunlu sınırı bu iki şehri birbirinden ayırmaktaydı. Buradan güneybatıya doğru Kayseri ve Niğde de Osmanlı sınır şehirleriydi ve Dulkadir Beyliği ile ortak sınırı paylaşıyorlardı. Çukurova'ya doğru inilirken Toroslar üzerinde batıya doğru yay çizen sınır Tarsus'u Ramazanoğulları idaresine bırakarak Akdeniz'e ulaşıyordu[157].

Buna göre, XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyasının en kalabalık konargöçer gruplarından Dulkadir, Bozulus, Yeni İl, Varsak, Şam, Halep Türkmenleri ile Çukurova ve Bozok bölgelerindeki Türkmenler henüz Osmanlı hâkimiyetine alınmamışlardı. Orta Anadolu'daki Atçekenler ile Eskişehir'den Tokat'a

157 Donald Edgar Pitcher, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası*, İstanbul 1999, s. 118-125.

kadar uzanan sahada bulunan Uluyörük, Osmanlı Anadolu'sunun en kalabalık Türkmen teşekkülüydüler. Batı Anadolu'da hemen her sancağa dağılmış durumdaki Yörükler daha çok dar alanda yaylak-kışlak hayatı sürdürdüklerinden yerleşik hayata mütemayil duruyorlardı.

Şu halde, İsmail (Şah) ile yeni bir devlet kurma yoluna giren Kızılbaş Türkmenlerden Dulkadirliler, adından da açıkça belli olduğu gibi Dulkadir Beyliği topraklarından yani Maraş ve çevresinden gitmişlerdi. Avşarlar, Akkoyunlu konfedere aşiretleri içinde önemli bir konuma sahiptiler ve bunların bir kısmı daha Cüneyd döneminden itibaren Safevîlerin sadık takipçileri olmuşlardı. Keza Şamlular da Osmanlı hâkimiyetinin henüz uzanmadığı Halep bölgesi Türkmenleriydiler. Oldukça kalabalık bir nüfus gücüne sahip olan Ustaclular da Şamluların yani Halep Türkmenlerinin koluydular. XVI. yüzyıla ait vergi kayıtlarından anlaşıldığına göre Halep bölgesinden Şah İsmail'in hizmetine giden ve Safevî Devleti'nde oldukça etkin roller oynayan Şamlular, Halep Türkmenlerinin tamamını temsil etmiyordu. Onların gidişinden sonra sayıca oldukça kalabalık bir konargöçer grup geride kalmış ve bunlar daha sonra Yeni İl diye anılan Sivas bölgesi Türkmenlerinin de çekirdeğini oluşturmuştu. Bunlar gibi Osmanlı hâkimiyetinden uzakta olan Varsak Türkmenleri[158] de -geride kalanlara ve Safevî Devleti'ndeki etkinliklerine oranla- sayıca oldukça az olmak üzere Şah İsmail'in hizmetine girmişlerdi. Bunlar büyük ihtimalle Şeyh Cüneyd'in Anadolu seyahati sırasında Safevîyye tarikatına bağlanmışlardı.

Rumlulara ve Tekelülere gelince; bunların Anadolu'dan yani Osmanlı hâkimiyet sahalarından gittikleri kesin olarak bellidir. Teke ili Şeyh Haydar zamanında Safevîyye halifelerinin etki sahasındaydı. Şeyh Haydar'ın gönderdiği Hasan Halife bölgede irşad

158 Varsaklar üzerine şu ana kadar yapılan en geniş araştırma için bkz. Ali Sinan Bilgili, *Tarsus Kazası ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara 2001.

ile meşguldü. Şah İsmail'in hurûc ettiği ve müridlerini kendisine katılmaya davet ettiği haberi ulaşınca, çağrıya hemen uydular.

Rumlu olarak tanımlanan Türkmenlerin Timur zamanında Anadolu'dan İran'a götürüldükleri yolundaki rivayetin hiçbir doğrulanabilir tarafı olmadığı belirtilmişti. Ancak Şah İsmail'in hurûcundan çok önce Erdebil'de Rumlular diye bir mahallenin varlığına bakılarak en geç Şeyh Haydar veya Şeyh Cüneyd zamanında Safevîyye tarikatına bağlandıkları ve peyderpey Erdebil'e yerleştikleri savunulabilir. Bunların Anadolu'nun hangi kesimlerinden gittikleri tam olarak belli değildir. II. Bayezid dönemi Ahkâm defterinde İran'a giden Türkmenlerin nerelerden hareketlendiklerine dair herhangi bir ipucu yoktur. Âşıkpaşazâde de, Safevîlere destek verdikleri için Rumeli'ne sürgün edildiklerini naklettiği sufilerin hangi sancaklardan olduklarına dair bilgi vermek yerine genel olarak memleket-i Rum diye anmıştır[159]. Bununla birlikte Sivas, Tokat, Amasya gibi sınıra yakın bölgelerden toplandıklarını savunabiliriz[160]. Ayrıca, Bayburtlu aşiretinden Karaca İlyas'ın Rumluların reisi olduğu yolundaki kayıda nazaran bunların Karaman bölgesindeki konargöçer gruplardan olabileceği kuvvetli ihtimaldir. Çünkü Anadolu'da Karaman bölgesi Turgut, Bayburt ve Eski il diye ayrılıyordu[161].

Kaçar, Karacadağlu, Karamanlu, Çepni, Alpavut vd. aşiretlerin ise Azerbaycan bölgesinde konargöçerlik eden aşiretler olduğunu ilave etmek gerekir. Bundan dolayı vaktiyle Faruk Sümer tarafından ileri sürülen Safevî Devleti'ni kuran ve onu ayakta tutan unsurun Anadolu Türklerinden meydana geldiği,

159 "Memleket-i Rum'da olan sufilerin hulefasını ve Erdebil'e varan sufileri Sultan Bayezid tahkir edip Rumeli'ne sürdü." *Aşıkpaşazâde,* (Ali Bey neşri), İstanbul 1332, s. 264.

160 Anonim, *Tarih-i Kızılbaşan,* (neşr. Mir Haşim Muhaddis), Tahran 1361/1983, s. 11.

161 Hasan Basri Karadeniz, *Atçekenlik ve Atçeken Oymakları (1476-1716),* Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Kayseri 1995.

Akkoyunlu ulusundan olmadığı gibi Karakoyunlularla da hiçbir münasebetlerinin bulunmadığı, bunların hepsinin Orta ve Güney Anadolu'ya mensup "yeni" bir Türk topluluğu oldukları yolundaki görüşlerin[162] kabul edilebilir bir yanı bulunmamaktadır[163]. Yukarıda açıkça belirtildiği üzere Safevî Devleti'ni kuran Türkmenlerin ezici çoğunluğu Akkoyunlu ve Karakoyunlu sahasında Safevî tarikatına bağlananlardır.

Öte yandan, hemen belirtmek gerekir ki bölgedeki konargöçer aşiretler Horasan'dan Anadolu'nun en uç kesimlerine kadar yayılmış olmalarından dolayı anılan coğrafyada aynı aşiretin birden fazla koluna tesadüf etmek mümkün olup, bunların hepsinin Kızılbaş kabul edilmesi imkân dâhilinde değildir. Örneğin Akkoyunlu Türkmenlerinin bir bölümü Kızılbaş olup Safevî Devleti'nin kuruluşuna ve gelişmesine iştirak ederken, Osmanlı hâkimiyetine giren kolları ise Sünnî kalmışlardır[164]. Keza Musullu aşiretinin bir bölümü Emir Han'ın reisliğinde Şah İsmail'in hizmetine girerken, diğer bir bölümü Kızılbaşlardan kaçıp Firuzkuh bölgesine gitmişler, ancak bölgenin Safevîlerin eline geçmesi üzerine katliama uğramışlardı. Hatta Emir Han'ın kardeşi Kayıtmış Bey, Diyarbekir'de kalarak Kızılbaşlara katılmamış, şehrin teslimi hususunda da direniş göstermişti. Aynı şekilde Dulkadirli Türkmenlerinin bir bölümü Şah İsmail'in hizmetine girmiş, 1507 yılında Şah İsmail Dulkadir topraklarına girince ana vatanlarına ve kan akrabalarına karşı savaşmışlardır.

Benzer bir durum Osmanlı hâkimiyetindeki bölgelerde konargöçerlik eden Türkmenler için de varittir. Evvel emirde konargöçer zümrelerin bütünüyle Sünnîlik dışı inanışlara mütemayil

162 Faruk Sümer, *Safevî Devleti'nin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara, 1976, s. 3.

163 Faruk Sümer'in görüşlerinin tenkidi için ayrıca bkz. Mansour Sefatgol, *Sakhtar-i Nehad ve Endişe-i Dinî Der Asr-ı Safevî*, Tahran 1381/2003, s. 72 vd.

164 Bkz. Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, İstanbul 2008; Ayrıca bkz. "Bozulus Ne İdi?" *Bozkırın Efendileri*, İstanbul 2009.

olduğu kanaati kabul edilebilir bir husus değildir. Gerek arşiv kaynaklarında gerekse sözlü edebiyatta bunu doğrulayacak delillerle sahip değiliz. Buna mukabil Anadolu'nun her yerinde Selçukluların ilk devirlerinden itibaren Sünnî akideye uygun medreseler açıldığını, buralarda tahsil gören talebelerin ülkenin her tarafına dağıldığını biliyoruz. Keza Anadolu'da sadece Sünnîlik dışı tarikatlar veya tasavvuf zümreleri değil, Nakşibendiye başta olmak üzere kaynağını Sünnî akideden alan pek çok tarikat faaliyet göstermiştir. Osmanlıların kuruluş ve gelişme dönemlerinde de aynı hususun varlığından söz edilebilir[165]. Bundan dolayı Safevîyye tarikatının etki sahalarını diğer tarikatları da göz önüne alarak tespit etmek doğru bir hareket tarzı olacaktır.

İkinci olarak, Şah İsmail'in hizmetine giden Türkmenlerin Osmanlı yönetiminden rahatsız oldukları, devlet idaresinin merkezîleşmesiyle birlikte geri plana atıldıkları ve yerleşik hayata geçmeye zorlandıkları; buna bütün güçleriyle direndikleri için baskı ve zulme uğradıkları, bu yüzden mehdici propagandadan kolayca etkilendikleri, kendilerine makam, mansıp vaat eden Şah İsmail'i tercih ettikleri yolundaki yaygın görüşün de cidden gözden geçirilmesi gerekmektedir[166]. Yukarıda da belirtildiği üzere Safevî Devleti'nin kuruluşuna iştirak eden ve bu devletin askerî gücünün tamamını oluşturan Türkmenler daha çok Azerbaycan, İran (Akkoyunlu sahası) ve Suriye bölgesinden toplananlardan teşekkül etmekteydi ve buna karşın

165 Bu hususdaki son değerlendirmeler için bkz. Haşim Şahin, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Dinî Zümreler (1299-1402)*, Marmara Üniverstesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Doktora Tezi), İstanbul 2007; Ayrıca bkz. Taşköprülüzâde, *Osmanlı Bilginleri, Şakaik-i Numaniyye Fî Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, (trc. Muharrem Tan), İstanbul 2007 adlı eser Osmanlıların kuruluş devrinden Kanunî Sultan Süleyman'ın ilk yıllarına kadar Osmanlı din bilginlerinin biyografilerine yer vermektedir.

166 Bu tartışmalar için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İstanbul 2004, s. 220; Osmanlı Devleti'nin Türkmenlere karşı tutumunun geniş bir değerlendirmesi için bkz. Tufan Gündüz, *Bozkırın Efendileri*, İstanbul 2009.

Osmanlı coğrafyasından gidenler genel nüfusa göre ciddî bir yekûn tutmamaktaydı. Buna bağlı olarak, Osmanlı merkezîleşmesine direnen Türkmenlerin varlığı da göreceli bir yaklaşımın sonucudur. Çünkü konargöçer Türkmenlerin (ya da Yörüklerin) devletin merkezileşmesi sonucu uğrayacakları bir kayıp söz konusu değildi. Konargöçerler bir boy beyi veya kethüdanın reisliğinde yaylak-kışlak hayatı yaşıyorlar ürettikleri malları en yakın şehirlerde pazarlıyorlardı. Onların dış saldırılara karşı korunaksız durumda olmaları, ekonomik güçlerinin kısa zaman içinde değerlenmesi veya kayba uğraması gibi değişken iktisadî yapıya sahip bulunmaları yüzünden temel ihtiyaçları güvenlikti ve buna da ancak güçlü bir otorite sayesinde kavuşabilirlerdi. Mesela, Akkoyunlu Devleti'nin yıkılmasından sonra bu devletin hâkim olduğu topraklarda bir müddet otorite boşluğu meydana çıkınca Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da konargöçerlik yapan Türkmenler, yaylak-kışlak güzergâhları boyunca topraklarından geçtikleri her kazanın idarecisine vergi ödemek zorunda kalmışlar ve âdeta onların insafına terk edilmişlerken;[167] bölgenin Osmanlı idaresine girmesinden sonra hukukî haklarını koruyabilecek duruma gelmişlerdi[168].

Osmanlı Devleti'nin ilk kuruluş yıllarından itibaren özerk veya yarı özerk yönetilen bir Türkmen teşekkülü bulunmuyordu. Türkmenler veya Yörükler topraklarında konargöçerlik ettikleri kazanın veya sancağın reayası sayılırlardı. Konfedere bir yapıya sahiplerse boy beyi, değilse kethüda veya oymakbaşı tarafından idare edilirlerdi ve bu idarecilerin tayini merkezi yönetimin

167 Türkmenler yaylaya çıkarken veya kışlağa dönerken "selamlık" "resm-i göde" vs. adlarla yerel idarecilere vergiler öderlerdi. Bkz. *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s, 79 vd.

168 Osmanlıların yaptığı ilk iş vergi nizamını yeniden düzenlemek, yaylak-kışlak güzergâhlarını belirlemek ve yaylalarına ve kışlaklarına dokunulmaması yolunda kanunnâmeler düzenlemekti. Bu husus onların aynı zamanda kanun bilincini de geliştirmekteydi. Bkz. Tufan Gündüz, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, İstanbul 2005, s. 57 vd.

onayından geçerdi[169]. Üstelik hukukî problemlerini kendi töre veya iç yasaları ile değil merkezî hükümetin ikame eylediği kanunlar ve tayin ettiği kadılar vasıtasıyla çözüyorlardı. Her Türkmen teşekkülünün kendine mahsus kanunnâmesi bulunuyordu. Eğer iktisadî faaliyetlerini tehdit eden bir durum ortaya çıkarsa haksızlığı kendi inisiyatifleri ile çözmek yerine merkezî otoriteden yardım talep ediyorlar ve ellerindeki kanunnâmeye aykırı davranıldığını bildiriyorlardı. Dahası onların vergi düzeni hakkında ciddî şikâyetleri de vâki değildir[170].

Osmanlıların hâkimiyetine giren beylikler için de durum aynıydı. Dahası Osmanlılar, yönetim anlayışları gereği ele geçirdikleri bölgelerde reayanın lehine iyileştirmeler yaptıkları için Osmanlı yönetimi pek çok yönüyle cazip bile sayılabilirdi. Bu cümleden olarak Osmanlı Devleti'ne siyasal muhalefeti ile meşhur olan Karaman topraklarından çok az bir Varsak grubundan başka siyasî veya ekonomik saiklerle Şah İsmail'in hizmetine giren Türkmenlerin (=veya Türklerin) varlığına şahit olamıyoruz[171]. Kaldı ki Şeyh Cüneyd'in Konya'dan ve daha sonra Toroslarda Varsakların içinden çıkarılmasının Karamanoğulları tarafından yapıldığı yukarıda dile getirilmişti.

Tarihçi Celalzâde Mustafa, I. Selim döneminde kaleme aldığı eserinde Türkmenlerin Osmanlı topraklarından ayrılmalarıyla ilgili olarak başka bir meseleyi naklediyor: Eskiden dirliklerin yararlı kişilere verildiğini, tımara liyakatın kılıca liyakat anlamına geldiğini, oysa son zamanlarda (II. Bayezid'in son dönemleri) bu hususa riayet gösterilmeyip rüşvet ve iltimasla dirlikler

169 Bu hususta *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, s. 43-54 ve Tufan Gündüz, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, 58-66 adlı çalışmalara öncelikle bakılabilir.

170 Geniş bir değerlendirme için bkz. *Bozkırın Efendileri*, s. 121-135.

171 Eğer Rumluların Karaman topraklarından gittiklerini varsayarsak, bu defa onların Osmanlıların Karaman bölgesine hâkim olmasından çok önceleri İran'a gidip yerleştiklerini göz önüne almamız gerekir.

dağıtıldığını anlattıktan sonra, yiğit, işe yarar ve hak sahiplerinin ise adlarının bile anılmaz olduğundan bahisle bunların küstürüldüğünü; bu sıralarda İran'da Kızılbaşların hâkimiyeti ele geçirip dirliklerin hak ve adaletle dağıtıldığı ve işe yarar kişilere verildiği yolunda haberler geldiğini; Anadolu halkının çoğunun da o tarafa meylettiğini ve oralara mektuplar göndererek bozgunculuk yaptıklarını bildiriyor. Celalzâde'ye bakılırsa halkın İran'a yönelmesinin temel nedeni kötü idareydi. Eğer yönetim düzelirse -yani I. Selim tahta geçerse- bu problemler de ortadan kalkacaktı[172].

Celalzâde'nin naklettiklerinden çıkan sonuca göre İran'a yönelenler askerî sınıftan kimselerdir ve öncelikli kaygıları geçimlerini temin edebilecekleri ve itibar görebilecekleri başka bir coğrafyaya gitmek, daha doğrusu kaderlerini başka topraklarda yeniden sınamaktır. O, herhangi bir dinî etkiden bahsetmemekte, konuyu bütünüyle politik ve ekonomik sebeplere dayandırmaktadır. Ona göre kötü idare ortadan kalkar ve istikrarlı bir yönetim temin edilirse –ki bunu I. Selim yapabilir- problemler ortadan kalkacak, göç meselesi de hallolacaktır. Güya I. Selim de Anadolu halkına haberler göndererek İran'a meyletmemelerini tembih edip kendisinin saltanatını beklemelerini istemiştir.

Oysa Şeyh İsmail'in hurûc ettiği yolundaki haberlerin yayılması sırasında onun etrafında toplanan Türkmenlerin birinci düşüncesi makam ve mansıp elde etmekten çok şeyhlerinin yani İsmail'in başarmasını sağlamak, en azından bu yolda ölmekti. Tamamen dinî fanatizmle yola çıkılıyor ve onunla beraber savaşmaktan başka bir şey düşünülmüyordu. Venedikli bir tüccarın anlattığına göre Kızılbaşlar şahlarının yanında savaşmaktan ve ölmekten büyük haz duyuyorlardı. Öylesine büyük bir sevgi ile bağlanmışlardı ki, birinin başına bir bela gelse

172 Celazâde Mustafa, *Selimnâme*, (neşr. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Ankara 1990, s. 61.

Allah yerine Şah'a dua ediyor, savaşta zırhsız ve belden yukarısı çıplak olarak savaşıyor ve "*Şah! Şah!*" diye bağırıyor, canlarını onun yolunda vermeyi kendileri için şans addediyorlardı. Hattâ bazıları onu Tanrı gibi görüyor ve asla ölmeyeceğini düşünüyordu[173]. Bu durum Şah'ın varlığında yücelen bir bağlılıktı ve Şah'ın emrinin dışına asla çıkılmıyordu. Savaşlarda galip gelinmesi veya bir şehrin ele geçirilmesinden sonra elde edilen ganimetlerin Türkmenlerin nazarında gerçekte hiçbir değeri yoktu[174]. Anadolu'dan giden Türkmenlerin de bunlardan farklı olduğunu savunamayız. Çünkü "*Mürşid-i Kâmil*" olarak gördükleri şeyhlerinin hurûc hareketine katılmaları çağrısı yapılmıştı ve onun sözünü ihmal etmenin hayırlı olmayacağı kanaatine sahiptiler.

Osmanlı merkezî yönetiminin İran'a göç edenler konusunda teyakkuz hâlinde olduğu görülmektedir. II. Bayezid'in sancaklara gönderdiği fermanlarda meselenin özüne dair herhangi bir değerlendirme yapılmayıp sadece İran'a giden Erdebil sufilerinin yakalandıkları yerlerde idam edilmeleri ve mallarının müsaderesi emredilmiştir[175]. Ayrıca, Anadolu'daki bir kısım Kızılbaşlar,

173 *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar*, (trc. Tufan Gündüz) İstanbul 2006, s. 214.

174 Bu hususta Cevâhirü'l-Ahbâr'ın yazarı Budak Münşî-i Kazvinî'nin Celudar Muhammed-i Rumlu'dan bizzat dinlediği şu hikâye cidden önemlidir: "Şirvan feth edilince Şah, Şirvanlıların kötü dinli (yani Sünnî, T.G.) olduğunu onların mallarının pis olduğunu suya atılmasını emretti. Herkes at ve deve yüklerini suya attılar. Bende de padişaha ait kıymetli bir kese dolusu mücevher vardı. Mücevheri suya atmak uçarılıktır diye düşündüm. Sonra Mürşid-i Kamil'in sözünü ihmal etmenin sonu hayır değildir deyip suya attım". *Cevâhirü'l-Ahbâr*, (neşr. Muhsin Behram Nejad), Tahran 1378/2000, s. 115.

175 Sivas Sancağı'na gönderilen bir hükümde özetle " Bundan evvel Erdebil sufîlerinden olup Erdebil oğluna giderken tutulan sufîlerin soyguları tutan kimselere verilip kendileri siyaseten idam edilsin diye buyrulmuştu. Bu konuda ihtimam üzere olup adamlarına ve sipahilerine tenbih ve tekid eyleyesin. Erdebil oğluna giden sufileri yolda varışta ve gelişte her kim ele geçirilirse mecal vermeyip idam ettiresiniz. Soygunu da tutan kişinin ola. " denilmektedir. Feridun Emecen-İlhan Şahin, *II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, İstanbul 1994. s. 27.

Rumeli'ye ve adalara sürgün edildi[176]. II. Bayezid'in İran'daki Kızılbaş hareketini Şeyh Haydar'dan itibaren takip etmeye başladığı, Akkoyunlu sultanlarının Safevîlere karşı elde ettiği başarılardan dolayı memnunluk duyduğu tespit olunmaktadır[177].

II. Bayezid'in böylesine katı bir tutum sergilemesinin nedeninin halk arasındaki İran'a göç etme eğilimlerini sert bir şekilde bastırmak olduğu açıkça bellidir. Bununla birlikte fermanların sık sık yenilendiğine bakılırsa bu hususta da tam bir başarı elde edilemediği, bazı idarecilerin sufileri yakaladıktan sonra ya rüşvet alarak ya da mallarına el koyarak onları serbest bıraktığı anlaşılmaktadır[178]. II. Bayezid emrinin yerine getirilip getirilmediğini denetleyebilmek için her ay idam edilenlere veya yakalananlara dair kayıtların gönderilmesini bile talep etmiştir.

Anadolu'daki Kızılbaşların İran'a yönelmelerinin kısmen de olsa önüne geçilmesi İsmail'in faaliyetleri için ciddi bir engel sayılmazdı. Onlar Erzincan'da yeni katılanlarla birlikte harekete geçecek kadar askere sahip olmuşlardı. Öte yandan bu göçlerin tek yönlü olmadığı ve bazı Türkmen topluluklarının Osmanlı topraklarına sığındığı da vakidir[179].

176 *Aşıkpaşazâde*, s. 264.

177 Doğan Kaplan, *Buyruklara Göre Kızılbaşlık*, Doktora Tezi, Konya 2008, s. 11 vd.

178 "...Şimdilerde şöyle duyuldu ki, o şer taifesi hususunda gönderdiğim fermanlara uyulmayıp sufilerin siyasetleri karşılığında malları alınmakta ve kendilerine yol verilmekteymiş. Onlar da cerime verip varıp dönmekteymişler... Emrim bu hususta eskiden olduğu gibi mukarrerdir. Yolları görüp gözeteler. Emrime muhalif her kim Yukarı Taraf'a (İran'a) giderse tutup muhkem bağlayalar. Hemen idam eyleyeler." *Ahkâm Defteri*, s, 71, 111, 281, 330, 454.

179 İdris-i Bitlisî, *Selimşahnâme*, (çev. Hicabi Kırlangıç), Ankara, 2001, s. 121

KIZILBAŞLAR: TÜRKMENLERİN YENİ ADININ ALGISI

Şeyh Haydar'ın müritlerini diğer tarikat mensuplarından ayırmak ve gücünün ne olduğunu göstermek için 12 dilimli kırmızı renkli ve beyaz destarlı başlık giydirmesinden sonra Safevîye tarikatının müritlerine "Kızılbaş" denilmeye başlanmıştır[180]. Her ne kadar Safevîye tarikatının yayılma sahasını genel ölçüleriyle biliyorsak da Kızılbaşların ilk dönemlerine ait bilgiler dağınık ve belirsizdir. Örneğin Şeyh Cüneyd'in Toroslarda Varsaklarla, Kuzey Suriye'de Halep Türkmenleriyle, Canik bölgesinde ise Çepniler ile temasını biliyorsak da bunun boyutları hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Âşıkpaşaoğlu Cüneyd'e bazı Bedreddinî zümrelerin de katıldığını ifade ediyor. O, Şeyh Cüneyd'in faaliyetlerini dikkatle takip eder. Ona bağlanan zümreleri istihza ile anar ve Erdebil'e giden Türkmenlere "Niçin bu kadar zahmet çekip Erdebil'e gidiyorsunuz, hacca gitsenize?" diye soranlara "Biz ölüye değil diriye gideriz" diye cevap verdiklerini bildirir[181].

Cüneyd'in öldürülmesi ile ilgili bilgiler de çok sınırlıdır. Bilindiği gibi Cüneyd cihadı gerekçe göstererek Kafkaslardaki Çerkesler üzerine yürümüş ve Şirvanşah Halil tarafından öldürülmüştü (1455). Şeyh Haydar'ın babasının yerine tarikatın başına

180 Bu hususta geniş bir değerlendirme için bkz. Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010, s. 29-35.

181 Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman*, (neşr. Ali Bey), İstanbul 1332, s. 264 vd.

geçmesi ve müridlerini yeni bir mücadeleye hazırlaması Akkoyunlu sarayının dikkatini çekmiş, "Sağa sola asker çekmekten murat nedir, dervişlikten niçin yüz çeviriyor?" diye Tebriz'e sorguya çağrılmıştı. Şeyh Haydar eski bir elbise ile Tebriz'e giderek niyetinin tamamen dinî olduğunu ortaya koymak amacıyla Şeyh İbrahim dergâhında bir süre konaklamıştı. Ancak bu mülakattan kısa bir süre sonra müritleriyle birlikte Kafkaslara akınlara başlamıştır. Bu akınların teferruatı hakkında Safevî kaynaklarının verdiği bilgiler oldukça sınırlıdır. Bunlardan *Alem Ara-yı Eminî*'de nakledilen Şeyh Haydar'ın Kafkas seferi ve Çalpert'in yağmalanması ile ilgili bilgiler büyük bir tesadüf eseri olarak Venedikli Elçi Josaphat Barbaro'nun naklettikleriyle örtüşmektedir. Barbaro'nun Kefeli bir Katolik rahipten dinlediğine göre 1484 yılında bir grup mutaassıp Müslüman aralarında bazıları silahsız olduğu hâlde "Kâfirlere ölüm!" diye bağırarak Bakü tarafından kuzeye yönelmişler, Şamahı, Derbend ve Tümen üzerinden Terch'e yürümüşler ve buradaki Hıristiyanların hepsini öldürmüşler, etraftaki Hıristiyan yerleşmelerini yağmaladıktan sonra Çerkeslerin topraklarına girmişler, Çalpert'i yağmalamışlardı[182].

Bu bilgi oldukça kısa olmasına rağmen Haydar'ın ve müritlerinin etrafa yaydığı korkunun boyutlarını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Nitekim bu olaydan kısa bir süre sonra yine Kafkaslara akınlara yöneldiği sırada Şirvanşah Ferruh Yesar'ın Akkoyunlu destekli ordusu tarafından mağlubiyete uğratılarak öldürülmüş, cesedi Tebriz'e getirilip sergilenmişti. Böylece Kızılbaşlar ikinci defa olarak şeylerini kaybetmiş oldular. Buna mukabil onlar arasında herhangi bir dağılma emaresi görülmedi ve bu defa Haydar'ın oğullarından Sultan Ali'ye bağlandılar. Onun da öldürülmesinden sonra küçük yaştaki İsmail'i

182 Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2009, s. 97.

kendilerine şeyh olarak benimsediler. Bütün bunlar Kızılbaşların liderlerine büyük bir taassupla bağlandığını göstermektedir. Ruzbihan Huncî, Kızılbaşların Şeyhlerinin ölümünü asla benimsemediklerini ve onlar için "öldü" diyenleri derhâl öldürdüklerini bildiriyor[183]. İlave olarak Kızılbaşların Şeyh Cüneyd'i tanrı; oğlu Haydar'ı ise tanrının oğlu olarak gördüklerini kaydediyor[184]. Aynı bilgiyi Haydar için de tekrarlıyor ve onu da tanrı gibi gördüklerini ve onun vücudunu kıblegâh yaptıklarını öne sürüyor.[185] Kızılbaşları "Rum Cahilleri (Anadolu Türkmenleri)" "Zümre-i Zılal" ve "Şeytan'ın Askerleri" olarak tarif ediyor[186].

Şah İsmail'in ilk dönemlerinde İran'da bulunan ve onu bizzat gören Venedikli bir tüccar da Kızılbaşların Şah İsmail'i tanrı gibi gördüklerini ve ebedî saydıklarını, başlarına bir iş gelse hemen Şah'ın adını anarak yardım dilediklerini, savaşa giderken Şah'ın kendilerini koruyacağına inandıklarını ve zırhsız, belden yukarı çıplak savaşa girdiklerini, Şah'ın uğrunda ölmekten mutlu olduklarını naklediyor[187].

Kızılbaşların siyasal ortamın karışıklığından istifade ederek ergenlik çağındaki İsmail'i Şah yapabilmek amacıyla yola çıkmaları ve sayıca az olmalarına rağmen onunla birlikte girdikleri bütün savaşları kazanmalarının arkasında da tam bir inanmışlık ve bağlılık yatmaktadır. Öyle ki onlar, kaleler ve şehirler zapt ettiklerinde, meydan savaşları kazandıklarında ganimet elde etmek amacıyla yağmaya girişmiyorlar, Şah'ın emrine göre

183 " Onların cehaleti öyle bir mertebeye ulaşmıştı ki, eğer birisi Cüneyd öldü dese artık hayat şerbetini bir daha içemezdi, eğer küçücük bir noksanlığı vardı dese hayatı harab olurdu" Eminî, s. 265; Nitekim Anadolu'da bir şahsın Şeyh Cüneyd diye ortaya çıkması üzerine hemen ona bağlanmışlar, onun sahte olduğu anlaşılınca da derhâl öldürmüşlerdi.

184 Eminî, s. 264.

185 "Müridleri ona o kadar bağlıydılar ki, eğer canlarını istese kölenin küçük bir hediyesi sayarlardı." Alem-Ara-yı Eminî, s. 265, 266.

186 Eminî, s. 264.

187 Tufan Gündüz, Sultanlar ve Savaşlar, Giovanni Maria Angiolello-Venedikli Bir Tüccar-Vincento D'alessandri'nin Seyahatnameleri, İstanbul 2007, s. 214.

hareket ediyorlardı. Şirvanşah ülkesinin zaptından dönülürken Şah İsmail'in, Şirvanşahların Sünnî olması sebebiyle mallarının necis olduğunu söyleyip herkesin elindeki ganimetleri ırmağa atmalarını isteyince Kızılbaşların hepsi tereddütsüz bütün ganimetleri ırmağa atmışlardır. Bu bağlılık bütün İran'ın zaptını kolaylaştırdığı gibi, İran'ın Şiîleştirilmesi sürecinde de büyük katliamların yapılmasına meydan vermiştir. Artık çok iyi bilindiği gibi, Şah İsmail Şiî olmayan veya Şiîliğe direnen şehirlerde Kızılbaşlar vasıtasıyla ciddi katliamlar gerçekleştirmiştir[188].

Böylece, Şeyh Cüneyd ile başlayan Şah olma arzusu 50 yıllık uzun bir mücadeleden sonra torunu Şah İsmail'e nasip olurken Kızılbaşlar sadece tarikatın sadık müritleri değil aynı zamanda devletin dayandığı en önemli askeri güç durumuna yükselmişlerdi. Bu süreç Safevî Devleti'nin de komşuları tarafından Kızılbaş Devleti olarak anılmasına sebep olmuştu. Bu devletin doğuda ve batıda Sünnî devletler ile çevrelenmiş olması, onlarla yapılan mücadeleyi ister istemez dinî bir mecraya sürüklemiş, her iki taraf açısından da hak-batıl, hak yolunda olanlar-rafaza, Müslüman-kâfir mücadelesi gibi yansıtılmıştır. Örneğin Horasan'ı ele geçirmiş olan Özbeklere giden Safevî elçileri Özbek Hanı Şeybek'i İslama (Şiîliğe) davet etmişlerdir. Keza, Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'e gönderdiği mektupların birinde onu tövbe etmeye ve Müslümanlığa dönmeye çağırmıştır. Görülüyor ki, gerek Safevîler gerekse Sünnî komşuları birbirlerini din dışı olmakla suçlamaktadırlar. Bu husus gerek Osmanlı gerek Safevî kaynaklarına bütün canlılığıyla yansımıştır ve hemen hepsinde görülebilir.

Osmanlı kroniklerinde ve arşiv kaynaklarında Kızılbaşlık iki anlama gelmektedir. Şahıs olarak Kızılbaş, Safevîye tarikatının müridi demektir. Arşivlere yansıyan şikâyetlerde Kızılbaşlar, Safevî Devleti için casusluk yapan, şahın hizmetine girmeye çalışan,

188 Bkz. Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010.

Işık, Torlak, Bedreddinî gibi taifelerle birleşip üç halifeye ve ashaba küfreden kişiler olarak yansımış, bunların takibi, fiillerinin men'i gibi tedbirler alınması yolunda emirler gönderilmiştir[189].

Kızılbaşlığın geçmişi ile ilgili bilgiler verilmesi icap ettiğinde Osmanlı kaynakları Şeyh Safiyüddin'den övgüyle bahsederler ve onun hakkını teslim etmeye gayret gösterirler. Ancak, tarikatın bozulduğunu, Rafızîlerin tekkeye hâkim olduğunu ve nihayet yoldan çıktıklarını dile getiriler[190]. Böylece bu tarikatın müritleri sapkın sayılır. Sofyalı Balı Efendi'nin Rüstem Paşa'ya gönderdiği mektubunda "*Bunlar dalalet tohumları ekerler, cehennem ateşinin habercileridirler; bunların ölüsü de dirisi de İslam'a zarardır*[191]" şeklindeki ifadesi de bunun bir göstergesidir. Keza Balı Efendi'nin talebelerinden biri tarafından kaleme alındığı anlaşılan bir Kızılbaşlığa Reddiye'de benzer fikirler tekrarlanmış: "*Arab, Acem, Hind, Sind, Rum, Türk ve Deylem bu azgın ve sapkın taifenin küfrüne, katline ve helakine fetva vermişlerdir, kestikleri yenmez, nikâhları sahih denmez diye imza etmişlerdir.*" diye yazmıştır[192]. Metin boyunca, kâfir, fâsık, fâcir, râfız gibi ifadeler sıklıkla tekrarlanıp bunların açıklanmaları yoluna gidilmiştir. Dolayısıyla Kızılbaşlık daha XVI. yüzyıldan itibaren olumsuz bir anlama kavuşturulmuştur.

Kızılbaş kelimesinin ikinci anlamı ise Safevî Devleti'dir. Osmanlı kaynaklarında Kızılbaş üzerine sefere çıkmak, Kızılbaş tarafı, Kızılbaş askeri gibi tabirlerden doğrudan Safevî Devleti kast

189 Bu hususta Mühime Defterleri'nde bulunan kayıtların değerlendirilmesi için bkz. Saim Savaş, *XVI. Yüzyılda Alevilik*, İstanbul 2002. (Bu eserin eklerinde Mühimme Defterleri'ndeki kayıtlarının Latin harflerine çevirisine yer verilmiştir.)

190 Bir örnek olması için bkz. Taşköprülüzade, *Osmanlı Bilginleri*, Şakaik-i Numaniye, trc. Muharrem Tan, İstanbul 2007, s. 69.

191 Balı Efendi'nin Manisa İl Halk Kütüphanesinde 45 Hk 2951-25 numarada kayıtlı risaleler mecmuası içinde 198-202 sayfalar arasında bulunan nüshası tarafımızdan yayınlanmıştır. Bkz. Tufan Gündüz, Sofyalı Balı Efendi'nin Safevîlere Dair Rüstem Paşa'ya Gönderdiği Mektup, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*, sayı 56, sayfa 203-210 .

192 Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 6951, Risale fî Tekfîr-i Kızılbaş, s. 5a

edilir. Böylece Kızılbaş, Osmanlı Devleti'nin savaştığı devletlerden biri konumuna gelir ve olumsuz anlam berkitilmiş olur.

Oysa İran'da Kızılbaş tabiri doğrudan doğruya Safevî Devleti'nin ordusunu meydana getiren Türkmenler için kullanılır. Bunların dili yani Türkçe aynı zamanda sarayın da dili olup, Şah'a yakın olmak isteyenler muhakkak bu dili öğrenirler ve konuşurlar. İleri gelenlerin ve saygın kişilerin evlerinde de Türkçe konuşulur[193]. İtalyan seyyah Peter Della Valle'nin naklettiğine göre Kızılbaşlar Farsça'nın yumuşak bir dil olduğuna, kadınlar ve şairlerden başkasına uygun olmadığına inanıyorlar. Buna mukabil Türkçe'nin yiğitlik ve savaşçılığa daha layık olduğunu düşünüyorlar; Şah'ın ve saray ileri gelenlerinin Türkçe konuşmasını da buna bağlıyorlar[194]. Türkçe halk arasında oldukça revaçta olup günlük dilde halkın çoğunluğu, özellikle kadınlar Türkçe konuşuyorlar. Çünkü sayıları oldukça fazla olan ordu mensupları dillerini muhafaza ediyorlar ve kendi dillerini (Türkçe) konuşuyorlar.

İtalyan seyyahın tespitlerine göre Kızılbaş tabiri sadece halk ve ordu için kullanılmıyor; özellikle İran'ın komşuları tarafından "Acem" ve "Fars" der gibi bütün İran ve İranlılar için kullanılıyor. Özellikle Türkler ve diğer yabancılar daha çok İran ülkesi anlamında söylüyorlar. "Kızılbaşa gidelim" demek "İran'a gidelim" anlamına geliyor. Halk arasında ise bir Kızılbaş'tan bahsedilmesi durumunda bunun anlamı İranlı bir "asker" demektir.

Peter Dalle Valle, Kızılbaşların kökenlerinin Türklüğünü, İran'a çok önceleri sahip olduklarını ve hükümet ettiklerini hatırlattıktan başka, şimdilerde hükümdar olan Safevîlerin dedelerinin Türk olduğunu vurgular; Kızılbaşlığın sipahilik ve asalet alameti olduğunu bildirir. Onun naklettiğine göre Kızılbaşlık iki

193 Engelbert Kaempfer, **Sefername-i Kaempfer**, Farsça'ya tercüme Keykavus Cihandarî, Tahran 1360/1982, s. 167.

194 Peter Della Valle, **Sefername-i Peter** Della Valle, Tahran 1380/2002, c. I, s. 449 vd.

türlü olup birincisi babalarının yerine geçenlerdir. Bunlar makamlarını, ordularını yıllarca muhafaza ederler; nesilden nesile böyle devam eder. İkincisi ise şah tarafından Kızılbaş olarak isimlendirilenlerdir. Hangi milletten olursa olsun İran'da ikamet etmeyi isterlerse Türkler gibi asker elbisesi giyebilirler. Keza padişah bir yabancıya iltifat etmek istediğinde de ona Kızılbaş unvanını verir ve onu onurlandırmak için başına taç giydirir. Valle'nin bahsettiği bu ikinci grubun Safevî ordusunda görev alan daha çok Gürcü kökenli kumandanlar olduğu açıktır.

Kızılbaşlar orduda bey unvanı taşırlar. Bunlardan yüz kişiye komuta edenler yüzbaşı denilir. Yüzbaşılar sultanlara, sultanlar da hanlara bağlıdır. Han, "Naibü's-Saltana" manasına gelir ve eyaletlerin başında bulunan kişilerin unvanıdır. Sultanlar hata yapmadıkları sürece makamlarını muhafaza ederler veya daha yüksek makamlara gelebilirler[195].

Kızılbaşların hepsi sipahi olup ok, yay, kılıç, mızrak gibi geleneksel silahlar kullanıyorlar. Tüfek kullanmaktan nefret ediyorlar ve bunu şanlarına ayıp sayıyorlar. Ama şimdilerde (XVII. yüzyıl başları) tüfek kullanmaya da başladılarsa da eski silahlarını muhafaza ediyorlar. Bir süvari için en iyi şeyin kılıç olduğunu söylüyorlar. Neredeyse yarım daire şeklinde kılıçlara sahipler.

Kızılbaşlar orduya yaptıkları hizmetlerinin karşılığında maaş alırlar. Kendilerine uygun gördükleri takdirde şahın hizmetinden çıkıp bir han veya sultanın hizmetine girebilirler veya bir handan diğerine geçebilirler. Savaş sırasında ise bütün Kızılbaşlar orduya katıldığından şahtan veya bir şehzadeden maaş alırlar. Eğer çiftçi, tüccar veya zanaatkâr değillerse bu iş onlar için önemli bir geçim kaynağıdır. Peter Dalle Valle'nin naklettiğine göre Kızılbaş kabileler nüfuslarının gücüne göre şahtan iltifat görüyorlar. Bazı kabileler oldukça büyük olup, neredeyse on bine yakın askerle orduya katılıyorlar; bazılarının sayısı ise

195 Aynı eser, s. 485 vd.

beş yüzü bile geçmiyor. Kızılbaşların tahmini sayısı yetmiş bin civarında olup bunlardan elli bini fiilen askerlik yapıyor. Geriye kalan yirmi bini ise geçimini başka yollarla temin eder[196].

Orduda görev almayanlar Türkmen diye isimlendirilir. Bunlar da Kızılbaşlar gibi belli bir kabileye mensup olup, yaylak-kışlak sahalarında konargöçerlik ederler. Devlete ödemeleri gereken vergilere karşılık olarak saraya at gönderirler[197]. Şah Abbas zamanında İran'a gelen İspanyol elçilik heyetinde bulunan Garcia Da Silva Figueroa, Şiraz'dan İsfahan'a giderken yolda konargöçer Türkmenler ile karşılaşmıştı. Onun anlattıklarına göre Türkmenler oldukça fakir görünüyorlardı. Elbiseleri her ne kadar diğer İranlı ahalinin elbisesine benziyorsa da daha kısa ve daha dar olup, onlar gibi kendilerini bütünüyle örtmüyorlardı. Çocuklar neredeyse yarı çıplak dolaşıyorlardı. Ama en belirgin özellikleri beyaz tenli olmalarıydı. Yağmurdan korunmak için keçi veya deve tüyünden dokunmuş çadırların altına sığınıyorlardı. Bunlar nispeten küçük ve dar, altına ancak 4-5 kişinin sığınabileceği siyah renkli çadırlardı. Otlakların peşinde oradan oraya sürüklenen Türkmenlerin hayatlarından çok memnun olmaları İspanyol seyyahı oldukça şaşırtmıştı[198].

Görülüyor ki, Kızılbaş tabiri Sünnî çevrelerce zındık, mülhid, rafizî, kâfir gibi sıfatlarla kullanılıp hızla menfi anlam kazandırılmıştır. İran'da ise Safevî Devleti'nin ordusunu ifade etmek amacıyla kullanılmakta olup şahıs olarak Safevî sipahisi, isim olarak Safevî askeri veya ordusu, ülke ismi olarak ise İran anlamına gelmektedir.

196 Aynı eser, s. 765 vd.

197 Kaempfer, s. 103.

198 Garcia Da Silva Figueroa, Sefername-i Da Silva Figueroa, Tahran 1363/1985, s. 122.

ŞAH İSMAİL'İN KİMLİĞİ: RUM İLE TURAN ARASINA SIKIŞAN DİNÎ VE SİYASÎ TANIMLAMALAR

Habibü's-Siyer'e göre Şeyh Safiyüddin, bir gece rüyasında Erdebil Camii'nin kubbesinin üzerine otururken aniden güneşin doğup bütün dünyayı aydınlattığını görür. Rüyasını annesine anlatıp bunu yorumlamasını ister. Annesi de onun nurunun -yani fikirlerinin- bütün dünyayı aydınlatacağını söyler. Bir başka gün yine rüyasında, belinde uzun ve geniş bir kılıç, başında samurdan bir tac, yüksek bir dağın tepesine oturur, Cibril'in oğluna kılıç ve tacın ne anlamı vardır, diye kendi kendine söylenir; başındaki tacı kaldırınca birden arkasından güneş doğar, başını kapatınca güneş batar; bu durum üç defa tekrarlanır[199]. Benzer bir rüya da *Alem-ârâ-yı Şah İsmail* adlı eserde nakledilir: Şeyh Safiyüddin bir gün rüyasında başına bir taç giydirildiğini ve beline de kırmızı kılıflı bir kılıç kuşandırıldığını görür. Ertesi gün bu rüyayı Şeyh Zahid-i Gilanî'ye anlatır. Şeyh de: "*Ey oğul, mübarek olsun talihin döndü, müjdeler olsun, oğullarının oğullarından biri padişah olacak, hak dinini yüceltecek*" diye yorumlar[200].

199 Emir Mahmud Handmir, *Tarih-i Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî -Zeyl-i Habibü's-Siyer*-(neşr. Dr.Muhammed Ali Cerrahi), Tahran 1370/1992 s. 12, 13; Mirzabek Conabedî, *Ravzatü's-Safevîyye*, Tahran 1378/2000, s. 71, 72.

200 Anonim, *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, (neşr. Asgar Muntazer Sahib) Tahran 1349/1971, s. 13.

Sonradan kurgulandığı çok belli olan bu üç rüyanın ortak noktası Safevîlerin İran tahtına geçişinin mistik kökenlerine atıf yapmasıdır. Rüya motifinde kullanılan kılıç ve ışık sembolleri, dinî ve siyasî anlamlar ifade eder. Işık geleneksel İslam inancında dinin yayılması, aydınlanma, Tanrı'nın kendisini göstermesi gibi anlamlara gelir. Şeyh Safiyüddin'in annesinin yorumu da bunun üzerine kurgulanmıştır. Kılıç ise siyasî gücü ve savaşçılığı sembolize eder. Onun soyundan gelen biri kılıç zoruyla, daha açık ifade ile kan dökücülükle iktidarı ele geçirecektir[201]. Zahid-i Gilanî'ye atfedilen yorum temelde Safiyüddin'in annesinin yaptığı yorumdan farklı olmasa da, siyasî geleceği bildirmesi bakımdan daha önemli addedilebilir. Güya Şeyh Zahid bu rüyadan sonra Safiyüddin'i damadı olarak alıp, kızı Fatıma'yı onunla evlendirmiştir[202]. Böylece Safevî hanedanın soyu Kuzey İran'ın şöhretli bir mutasavvıfı ile irtibatlandırılır, bu vesile ile onların sufî çevrelerle olan bağlarının kökleri ortaya konulmaya çalışılır.

Şeyh Safiyüddin'in hayatı hakkındaki bilgilerimizin efsaneler ile gerçekler arasında sıkıştırılmasının ve mistik hikâyelerle örülmesinin temelinde onun menkıbevî hayatını anlatan *Safvetü's-Safa* adlı eser yer almaktadır. Şeyh Safiyüddin'in oğlu Sadreddin Musa zamanında kaleme alınan bu eserin özellikle Şah Tahmasb zamanında birtakım değişikliklere uğramış olması ve tahmin edileceği üzere Şeyh Safiyüddin'in nesebi ile ilgili olarak etnik tanımlardan çok dinî kökenlere atıf yapılması Safevîlerin soyunun izahını büsbütün karmaşık bir hâle sokmuştur. *Safvetü's-Safa*'da yer alan şecereye göre[203] Safevîlerin soyu 7.

201 *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 13.

202 *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, s. 10-11; *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 20.

203 Şeyh Safiyüddin <Ebu'l-Feth> İshak ibn-i eş-Şeyh Eminüddin Cibrîl ibn-i el-Salih ibn-i Kutbeddin Ebubekr ibn-i Salahaaddin Reşîd ibn-i Muhammed el-Hâfız li-Kelamullah ibn-i 'İvaz ibn-i Piruz el-Kürdi el-Sincanî , <Piruz Şah Zerrin Külah ibn-i Muhammed Şerefşah ibn-i Muhammed ibn-i Hasan ibn-i Muhammed ibn-i İbrahim ibn-i Cafer ibn-i Muhammed İsmail ibn-i Muham-

İmam Musa Kazım'a ve nihayet Hz. Ali'ye ulaştırılarak seyyidlik payesi de kazandırılmış olur. Böylece hanedanın dip dededen itibaren Şia mezhebinden olduğu ve On İki İmam'ın yolunu takip ettikleri iddiası cilalanır. Her ne kadar Safiyüddin'e atfedilen hikâyelerde onun Hasanî mi yoksa Hüseynî mi olduğu konusunda açıklama yapmadığından bahsedilirse[204] de Safevî sultanları Hüseynî payesini kullana gelmişlerdir[205].

Şeyh Safiyüddin'in mezhebi gibi etnik kökeni de karmaşık bir hâldedir. *Safvetü's-Safa*, onun atalarından Firuzşah Zerrin Külah'ın el-Kürdî nisbesi taşıdığını belirtilip bunu şöyle izah etmektedir. *"Pirûz'un Kürt nisbesine gelince, bu durum şöyleydi: Kürd askerleri tarikat erbabı Şeyh İbrahim Edhem'in –rahmetullahi aleyh- evladından olan padişah ile birlik olup Sincar tarafından hurûc ettiler. Azerbaycan'ı bütünüyle fethedip ele geçirdiler. Mugan bölgesinin ahalisinin hepsi Zerdüşt idi. Erran, Alivan ve memleket ahalisinin hepsi kâfirdi. İslam askeri buraları istila edince, bu beldeleri İslam'a döndürdüler ve Müslümanlaştırdılar. Bu beldelerin ele geçirilmesi tamamlanınca*

med ibn-i Ahmet A'râbî ibn-i Ebu Muhammed el-Kasım ibn-i Ebu'l-Kasım Hamza ibn-i el-İmam el-Himam Musa el-Kâzım ibn-i İmam Cafer el-Sadık ibn-i İmam Muhammed el-Bâkır ibn-i İmam Zeynelabidîn Aliyyi ibn-i İmam Seyyidü'ş-Şüheda ebâ Abdullah el-Hüseyn ibn-i Emirü'l-Mü'minîn ve imamü'l-Muttakîn Ali İbn-i Ebi Talib, İbn-i Bezzaz-ı Erdebilî, *Safvetü's-Safa*, (neşr. Gulamrıza Tabatabaî-mecd) Tahran 1376/1998, s. 70; Anonim, *Cihangüşa-yı Hakan* -Tarih-i Şah İsmail-, (neşr. Dr. Allahdota Muzattar) İslamabad 1984, s. 4; Yahya b. Abdüllatif Kazvinî, *Lubbü't- Tevarih*, (Neşr: Muhammed Bakır) Tahran 1363, s. 387.

204 *Safvetü's-Safa*'da yer verilen hikâyeye göre: Şeyh kendisinin ve ailesinin seyyid olduğundan bahsetmiş ancak Hasanî mi yoksa Hüseynî mi olduğunu açıklamamıştır. Bkz. *Safvetü's-Safa*, s. 71.

205 *Safvetü's-Safa* onun Hüseynî olduğuna dair rivayetlere yer vererek belirsiz kalmış gibi görünen konuyu çözmeye çalışır. Seyyid Haşim naklediyor: " Şeyh'e Hasanî mi yoksa Hüseynî mi olduğunu niçin sormadım diye hep düşünürdüm. Birgün hastalanıp 40 gün eziyet çektim. 40 gün sonra şeyhi rüyamda gördüm, bana tedavim için kullanacağım ilacı söyledi ve ekledi: Ben Hüseynî'yim, Seyyid, neden oğlum Sadreddin'e benim Hüseynî olduğumu söylemedin." *Safvetü's-Safa*, s. 71.

Erdebil vilayeti ve mülhakatı Piruz'a verildi <bu Pirûz, Zerrin Külah diye şöhret bulmuştu> Bu Pirûz güçlü, varlıklı ve servet sahibi biriydi.[206]" Bu rivayet benzer olaylarla ama Firuzşah'ın el-Kürdî nisbesine yer verilmeksizin pek çok eserde tekrar edilmektedir[207]. Bu rivayetdeki en önemli problem, aslında bir sûfi olan İbrahim b. Edhem'in hükümdar olarak yansıtılması ve Azerbaycan'ın İslamlaşması konusunda bütünüyle gerçekle bağdaşmayan bir hikâye anlatmasıdır[208]. Eser, bu nisbenin izahından başka hiçbir yerde Şeyh Safiyüddin'in etnik kökenine dair herhangi bir imada bulunmaz. *Silsiletü'n-Neseb-i Safevîye* de ise Firuzşah'ın sadece zengin ve dindar bir kişi olduğundan, Gilan'ın Rengin adı verilen beldesinde yaşadığından ve İbrahim Edhem'in soyundan gelen devrin hükümdarının Erdebil ve çevresini ona bıraktığından söz eder[209]. Buna mukabil müellifi belli olmayan *Alem-ârâ-yı Şah İsmail* adlı eserde ise Şeyh Safiyüddin ve ailesi Türk olarak anılmaktadır. Şeyh'in babası Seyyid Cibril'in Şiraz'a yaptığı yolculuk anlatılırken onun bir Türk dervişi

206 *Safvetü's-Safa*, s. 72.

207 "Seyyid Firuzşah Erdebil'e yerleşmişti. Allah ona gaibi bilme ilmi vermişti. O sıralarda İran'da İbrahim Edhem'in oğlu Sultan Edhem Şah hüküm sürüyordu. Firuzşah'ın şöhreti Sultan İbrahim'in kulağına kadar gidince Erdebil'i ziyaret edip Firuzşah ile görüştü. Bazı akılsızların ve dış görünüşe önem verenlerin Firuzşah'ın gitgide İran'a hâkim olacağını söylediklerini ama kendisinin buna itibar etmediğini anlattıktan sonra, ona İran'ı birlikte yönetmeyi teklif etti. En azından Erdebil'i tuyul olarak kabul etmesini rica etti. Firuz'un başına bir tac koydu ve bundan sonra ona Zerrin Külah denildi." *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, s. 3, 4; Mirza Muhammed Tahir Vahid-i Kazvinî, *Tarih-i Cihan-ârâ-yı Abbasî*, (neşr. Mir Muhamed Said), Tahran 1383/2005, s. 22-26.

208 İbrahim b. Edhem konusunda derli-toplu bir çalışma olması bakımından öncelikle bkz. Reşat Öngören, "İbrahim b. Edhem" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (DİA)*, XXI/293-295. Ayrıca, Azerbaycan'ın İslamlaşması sürecinde bir Kürt istilasından söz edilemez. Bkz. Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, I/91-118.

209 Şeyh Hüseyin, *Silsiletü'n-Neseb-i Safevîyye*, Berlin 1965, s. 11.

olduğuna vurgu yapılır[210]. Keza Şeyh Safiyüddin'den bahsederken "Türk oğlu" ve "Türk genci" ifadelerine yer verir[211].

Safevî hanedanının menkıbevî dip tarihinden kendimizi soyutladığımızda karşımıza çıkan en önemli gerçek devletin birinci unsur olarak Türklere dayanması, Şah İsmail'in duru bir Türkçe ile şiirler yazması ve nihayet saray dilinin Türkçe olmasıdır. Bunlar hiç değilse Safevî Devleti'ndeki Türk etkisini görmezden gelinmesini engellemektedir.

Dinî Tanımlamalar

Şah İsmail'in hurucu aslında Kızılbaş hareketiydi. Çünkü hurucundan Tebriz'i ele geçirinceye kadar geçen süre zarfında, (hatta Şeyh Haydar ve Şeyh Cüneyd zamanlarında bile) Şiîlik vurgusu ön planda değildir. Ancak Tebriz'e hâkim olunduktan sonra Şah İsmail'in ilk işi Şiîliği resmî mezhep yapması olmuştur[212]. Bu değişim onun ruh dünyasındaki yarılmanın da bir örneği idi. Çünkü Hataî mahlası ile yazdığı şiirlerinin büyük bölümünde derin Kızılbaşlık etkileri görülür. Buna mukabil fiiliyatta Şiîlik ön plana çıkar. O'nun Şiîliği ilanı aşamasında takındığı tavır da tam bir koruyucu sultan tavrıdır: "*Kimseden korkmuyorum. Allah ve On İki İmam benimledir. Eğer bir söz söylenirse kılıcımı çeker ve kimseyi sağ bırakmam.*"[213] dediği rivayet edilmektedir. Öte yandan Şiîlik hususundaki bu kadar yoğun çabaya rağmen Şah İsmail, yola çıkmasından bütün İran'da hâkimiyetini tesis edinceye kadar geçen süre zarfında İran'ın diğer Şiî

210 "Seyyid Cibril otuz yaşında iken Şiraz'a gitmeye karar verdi. Dervişlik elbisesini Şiraz'a dönderdi. Şirazlı Dervişler Türk dervişi gördüler" *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, s. 6.

211 *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, s. 8, 9, 10.

212 "Bu şans hiçbir padişaha nasip olmamıştı." Abdi Bey-i Şirazî, *Tekmiletü'l-Ahbar*, (neşr. Hazırlayan Abdülhüseyn Nevaî), Tahran 1369/1991, s. 40.

213 *Cihangüşa-yı Hakan*, s. 147.

zümreleri tarafından desteklenmemiş; hatta kendi siyasal iktidarlarını koruyabilmek için Şah İsmail'e karşı tavır almışlardır.

Şah İsmail'in Şiîliği resmî mezhep yapması ve devlet gücünü her yönüyle Şiîliğin hizmetine vermesi, eski İran'da var olan, "*Din ve devlet iki kardeştir ve biri diğeri olmaksızın olmaz, din padişahlığın temelidir, padişah dinin koruyucusudur.*[214]" anlayışının yeniden canlandırılması anlamına geliyordu. Böylelikle "Zıllullahu fi'l-arz" yani Allah'ın yeryüzündeki gölgesi anlayışı yeniden tesis ediliyordu. Şah, "Mürşid-i Kâmil" sıfatıyla en yüksek dinî otoriteyi temsil ediyordu. Ama aynı zamanda Şah sıfatıyla da dinin en önemli koruyucusu durumundaydı[215]. Nitekim *Cihangüşa-yı Hakan* adlı eserin içinde yer alan Şah İsmail'in elinde kılıç ile camide On İki İmam Şiası'nı ilan edişini tasvir eden minyatür, onun koruyuculuk vasfını bütün sadeliği ile ifade etmektedir.

Siyasî Tanımlamalar

Şah İsmail, 1501 yılında Akkoyunlu tahtına oturduğu sırada, Doğu'da Özbekler, Şeybek Han'ın önderliğinde Horasan da dâhil olmak üzere Maveraünnehr'i zapt ederek Safevî topraklarına komşu olmuşlardı[216]. Şeybek Han'ın hâkimiyet sahasını İran'ın iç kesimlerine kadar genişletme niyetini belli etmesi

214 Bu söz Eşkanilerin hükümdarı Erdeşir'in oğlu Şapur'a vasiyetir. "Biliniz ki din ve padişahlık birbirine yapışık iki kardeştir. Biri diğer kardeşi olmadan ayakta duramaz. Din, şahlığın temeli ve direkleri olduğundan Şah da dinin bekçisidir. Bu yüzden şah mecburen kendi binasını din de bekçisini beklemelidir. Çünkü bekçisi olmayan şey kaybolur, temeli olmayan şey ise viran olur." Gulam Hüseyin Sadıkî, *Cenbeşha-ye Dinî-i İran*, Tahran 1375/1997. s. 18, 19; Mesudî, *Müruc ez-Zeheb*, (çev. Ahsen Turan), İstanbul 2004, s. 142.

215 R. Savory'nin, Şah'ın aynı zamanda kayıp imam Mehdî'nin temsilcisi olduğu yolundaki görüşlerin tenkidi için bkz. Mansour Sefatgol, *Sakhtar-i Nehad ve Endişe-i Dinî Der Asr-ı Safevî*, Tahran 1381/2003, s. 78.

216 Hurşah b. Kubad el-Hüseynî, *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, (neşr. Muhammed Rıza Nasırî-Koiçi Haneda), Tahran 1379/2001, s.38; Mirza Muhammed Haydar Doglat, *Tarih Reşidî*, (neşr. Abbaskulu Gaffari-ferd), Tahran 1383/2005, s. 363.

ve Kirman'a saldırarak yağma ve talanda bulunması üzerine[217] Şah İsmail ona bir elçi göndererek ülkesine zarar vermemesini, kendilerinin eski ülkeleri olan Maverünnehr ile yetinmesini ve İran'ın bir parçası ve İran sultanlarının mülkü olan Horasan bölgesinden de çekilmesini istedi[218].

Burada kendisini İran mülkünün yeni sultanı olarak gördüğü açıkça ortaya çıkmaktadır. Kadim İran'ın parçası olarak görülen topraklar aynı zamanda İran-Turan savaşlarının da cereyan ettiği topraklardı. Şah bu yönüyle Turan ile savaşa çıkan İran hükümdarlarına da atıf yapmaktaydı. Öte yandan bu romantik söylem aynı zamanda onun çocuklarının isimlerinde de kendisini gösterir. 1514 yılının Şubat ayında doğan ilk oğluna İran destan kahramanlarından Tahmasb'ın ismini vermiştir[219]. Keza diğer oğulları Elkas (1516)[220], Sam (1517) ve Behram'a (1517) verilen isimler de İran destan kahramanlarının isimleridir.

Bu yönüyle kendisini İran destanlarında olduğu gibi Batı'da Roma (=Rum), Doğu'da Turan ile savaşan eski İran hükümdarlarından biri olarak görüyor olmalıdır. Bir farkla ki, Turan'ın yerini şimdi Özbekler, Rum'un yerini de Osmanlılar almıştır. Buna göre Safevî İran'ı komşularından sadece mezhep yönünden değil, tarihî sebeplerden dolayı da farklılaşıyor; Şah İsmail,

217 *Tekmiletü'l-Ahbâr*, s. 49, 50.

218 Kadı Ahmed b. Şerefeddin el-Hüseyn el-Hüseynî el-Kumî, *Hülasatü't-Tevârih*, c. I, (neşr. İhsan İşrakî) Tahran 1359/1971; s. 101; Budak Münşî-i Kazvinî, *Cevâhirü'l-Ahbar*, (neşr. Muhsin Behram Nejad), Tahran 1378/2000, s. 126.

219 Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevârih*, (neşr. Abdülhüseyn Nevaî), Tahran 1357/1979, s. 186; *Zeyl-i Habibü's-Siyer*, s. 82, 83; Gıyaseddin b. Himameddin Handmir, *Tarih-i Habibü's-Siyer ve fî Ahbar-ı Efrad-ı Beşer*, (neşr. Celaeddin Humaî,-Dr.Muhammed Debirsiyakî) Tahran 1362/1984, c. IV, s. 523; Mirza Muhammed Tahir Vahid-i Kazvinî, *Tarih-i Cihan-ârâ-yı Abbasî*, (neşr. Mir Muhamed Said), Tahran 1383/2005, s. 39.

220 Elkas Mirza 1516 yılında Musullu Türkmenlerinden Han Bigi Hanım'dan (Taçlı Begüm) doğdu. *Tekmiletü'l-Ahbâr*, s. 56; İskender Bey, Tahmasb ve Behram'ın Musullu Türkmenlerinden bir beyin kızından doğduğunu kaydediyor. İskender Bey-i Münşî-Türkmen, *Tarih-i Alem-ârâ-yı Abbasî*, (neşr. Muhammed İsmail Rızvanî), Tahran 1377/1999, c. I, s. 75.

antik dönem İran'ını referans yaparak bütün İran coğrafyasının mutlak hâkimi rolünü üstleniyordu. Özbek Hanı'na gönderdiği mektupta kendisini "Eski İran Sultanları"nın mülkünün varisi olduğundan söz etmesi de bundan kaynaklanıyordu. Bu husus Selçukluların İran'a hâkim olmasından sonra Keykubad, Keyhüsrev gibi destan kahramanlarının isimlerini kullanmalarına benzemektedir. Böylece Şah İsmail, zuhurundan ölümüne kadar hemen her vesile ile referans olarak kullandığı On İki İmam Şia'sının dışında, bütünüyle politik amaçlarla, henüz kuruluş aşamasında olan devletini, sadece Şiîlerin değil, İran mülkünün yeni devleti olarak görmekte ve kadîm İran imparatorluklarına işaret etmekteydi. Bu vesile ile kendisi sadece "Kızılbaşların Şahı" değil İran mülkünün de "Şehinşah"ı durumuna geliyordu.

Buna mukabil Özbek Hanı'nın tavrı onun ciddiye alınmadığı yolundadır. Şeybek Han Şah İsmail'e gönderdiği cevabî mektuplarında, ülkeler fethetmenin Tanrı tarafından kendi soyuna bağışlandığını, padişahlığın babadan oğula kalan bir miras olduğunu bildirmiş, onun soyunun derviş olduğu, dervişlerin sultanlık peşinde olmalarının geleneklere uymadığı[221], üstelik annesinin Uzun Hasan'ın kızı olduğu hatırlatılarak, ülkelerin anneden değil babadan miras kalacağı alaycı bir şekilde dile getirmişti[222]. Ayrıca ona keşkül ve asa göndererek babası ve dedesi gibi dervişlik yapmasını, değilse başının kaygısına kalmasını nasihat etmişti[223].

Benzer bir durum Osmanlılar için de geçerlidir. Osmanlı Sultanı I. Selim de Şah ismail'e hitap ederken küçümseyici bir tavır içindedir ve daha çok kumandanlar için söylenen sıfatları sıralar. Şah İsmail'in İran mülkünün sultanı olması fikri

221 "Herkesin babasının mesleğini yapması uygun olur... Oğlan babasının işini yapar kızlar annesinin." *Tarih-i Reşidî*, s. 363.

222 *Hülastü't-Tevârih*, c. I, s. 104; *Tarih-i Reşidî*, s. 363.

223 "Eğer babanın durumunu unuttuysan hatırlatmış olayım. Eğer saltanat gölgesine ayak basacaksan başının çaresine bak." *Tarih-i Reşidî*, s. 363-364.

benimsenmediği gibi, ciddiye de alınmaz bir tavır sergilenir. Bunun yanı sıra Hâce Molla-yı İsfahanî I. Selim'i yeni Zülkarneyn olarak nitelendirmekte; Zülkarneyn doğu seferine çıktığında İran topraklarına hâkim olup İran hükümdarlarının devrine son verdiğinden; şimdi tıpkı Zülkarneyn gibi, Selim de İran seferine çıktığında bunu gerçekleştirebileceğinden, sahabeden nakledilen bir hadise atıf yapılarak "*İslam'da uzunca bir süreden sonra bir Zülkarneyn uyanır.*" denildiğinden, Selim'in ise işte bu vaat edilen Zülkarneyn olduğundan behsetmekte ve ona "*Gel ey dinin yardımcısı putu kır da Rum tahtına Fars mülkünü ekle.*" demektedir[224]. Bu tanımla ise Şah İsmail'in kendisini İran mülkünün sultanı olarak görmesinin bir yansımasıdır.

Şunu da açık olarak ifade etmek gerekir ki, Şah İsmail'in Azerbaycan'da başlayan huruc harekâtının kısa zaman içinde bütün İran'ı kapsayan bir devlete dönüşmesi, Selçukluların Maverünnehr'de başlayan çıkışlarının bütün İran'ı içine alan bir devlete dönüşmesi ile benzerlikler göstermektedir. Selçukluların da İran'a hâkim olmalarından sonra devlet ve hükümdar tanımlamalarında ciddî bir değişim meydana gelmişti. Safevîler de aynı süreci yaşamışlardır. Şah İsmail'in kendisini "İran Mülkünün Sultanı" olarak görmesi, Osmanlıların kendilerini "Sultan-ı İklim-i Rum" yani "Rum Mülkünün Sultanı" olarak tanımlamaları gibidir.

224 *Selimşahnâme*, s. 125; *Münşeatü's-Selâtin*, c. I, s. 317, 318.

ŞAH

Farsça'da yönetici, hâkim, hükümdar anlamında kullanılan ünvan. Edebiyatta her şeyin büyüğü, asıl, temel, güzel, yüce gibi pek çok sıfatın mazmunu olan kelime. Satrançta en önemli taş. Suret ve mana yönüyle emsal ve akranlarından büyük ve güzel olan nesne. Muhaffefi şeh.

Şah kelimesinin Sanksritçe'deki hükümet etmek anlamında kullanılan Xshath kelimesinden geldiği ve Avesta'da, hüküm süren, ülkeyi harap olmaktan koruyan anlamında Xshatra ve Xshactar şeklinde kullanıldığı, Med dilinde Xshathrita, Ahameniler döneminde Xshayathiya şekline dönüştüğü ileri sürülmektedir[225]. Ahamenilerden Pehlevi diline Şah ve Pataxshah; Deri Farsça'ya ise Şah ve **Pad-şah** olarak intikal etmiştir. Padişah kelimesi Pati ve Hshayatha kelimelerinin terkibi ile meydana gelmiş olup şahlığı koruyan, saltanatı gözeten anlamına gelmektedir[226].

Büyük Kyros'un M.Ö. 550'de Med ve Persleri birleştirmesinden sonra İran yaylasında yaşayan Âri ve Âri olmayan kavimler kendi şahları ile birlikte Ahamenilere bağlandılar. Bu suretle Ahameni hükümdarı "Büyük Şah, Şahların Şahı, Kralların Kralı" anlamında Xshayathia Xshayathiyanam yani Şah-ı

225 V. F. Buchner, "Şah", *İA*, c. XI, s. 272, 273; Aynı yazar, "Shah" *EI*, c. VII, s. 256-257.

226 F.C. de Blois, "Shah" *EI* (New Edition), c. IX, s. 190-191; Ali Ekber Dehhoda, *Lugatnâme*, c. IX, Tahran 1373/1995, s. 12392-94.

Şahan ünvanını kullanmaya başladı. Bu tabir daha sonra Şahanşah şeklini aldı[227]. İslami dönemde ise muhtemelen Türk hançeresinin tesiri ile Şehinşah'a dönüştü. Ahameniler döneminde Şahanşah'a tam bir itaat ile bağlı olan şehirlerin yöneticileri ve ikta sahipleri Partlar döneminde muhtariyet kazanıp, kendi bölgelerinin hâkimi durumuna geldiler. Hükümdar da Xsashayathia Dahyunam yani "Memleketlerin Şahı" olarak anıldı. Part hükümdarları paralarının üzerine "Şah-ı Şahan" anlamına gelen Yunanca, "Basileus-Basileon" diye yazdırmışlardır. Bunların yanısıra, hükümdarın sıfatı olarak Hüdavendigar anlamında "Theos" ve Tanrı'mn oğlu anlamında "Theopadar" ünvanları da görülmektedir[228].

Ahameniler döneminde, saltanatın Tanrı'nın bir lütfu olduğuna ve yeryüzünün işlerini düzene koyması için Ahura Mazda tarafından görevlendirildiğine; Ahura Mazda'nın Şah'ın faaliyetlerinden memnun olduğu sürece onun tahtta kaldığına inanılırdı. Bu yüzden Şah, Tanrı'dan sonra yeryüzünde eşi ve benzeri bulunmayan, en büyük varlık olarak görülmekteydi. Şah ordunun, hükümetin ve dinin reisi, Tanrı'nın yeryüzündeki tezahürü, onun sevgisinin ve kahrının temsilcisi olarak kabul edilirdi. Bu yüzden halk Şah'ı, Tanrı'nın gölgesi (Zıllu'l-lah= Saye-i Hoda) sayardı. Bu yüzden din ile devlet birbirinden ayrılmaz mefhumlar olarak telakki edilir; Şah dinin koruyucusu, din ise devletin temeli sayılırdı[229].

---

227 Arthur Cristensen, *İran der Zaman-ı Sasaniyan*, trc. Reşid Yasemi, Tahran 1377/1999, s. 154-156;

228 Cevad Meşkur, *Tarih-i İctimaî-i İran der Ahd-i Bastan*, Tahran 1347/1969; Aynı yazar, Makam-ı Şah der İran-ı Bastan, *Barrasiha-yi Tarihî*, **nr. 1-2, 345/1967, s. 19-37.**

229 Gulam Hüseyn Sadikî, *Cenbeşha-yi Dinî-i İranî*, Tahran 1375/1997, s.18; Zebîullah Safa, *Ayin-i Şehinşahî-yi İran*, Tahran 1347/1969; s. 27-63; **A. T. Olmstead**, *Tarih-i Şehinşahî-yi Hahamenişi*, Farsça'ya trc. Muhammed Mukaddem, Tahran 1383/2005, **s. 700-709.**

Sasani Devleti'nde ikta sahiplerinden oluşan ve ülkenin değişik bölgelerinde hüküm sürmekte olan emirlere "Şah" denilirdi. Bundan dolayı Sasani hükümdarı "Şahanşah" ünvanına sahipti. Şahanşah, kendisine bağlılıklarını bildirmeleri ve gerektiğinde hizmete koşmaları karşılığında Şahlığın miras yoluyla çocuklara intikaline izin verirdi. Kendilerini hükümdar olmaya hazırlamaları için eyaletlerde idareci olarak görevlendirilen şehzadeler de "şah" ünvanım kullanırlardı. Mesela Sasanilerin ünlü hükümdarlarından I. Behram, Gilan eyaletinde idareci iken "Gilanşah"; IV. Vehram, Kirman eyaletinin hâkimi iken "Kirmanşah" ünvanını taşımaktaydı. Sasaniler zamanında İran hükümdarı "İranlı ve İranlı olmayanların Şahanşahı" olarak vasıflandırmakta, Tanrı'nın soyundan gelen anlamında "Minuçitra=Menuçehr" ünvanım da kulllanmakta, kendisini güneşin arkadaşı olarak tanımlamaktaydılar. Buna göre Şah her türlü cismani kusurdan ve ayıptan uzak idi. Özürlü kişilerin onu görmesi yasak olduğu gibi sarayda kabul esnasında bir perdenin arkasında oturur ve yüzünü kimseye göstermezdi. Şahın huzurunda konuşmak yasaktı[230].

Müslümanların İran'ı fethinden sonra Şah ünvanı yerini Sultan ünvanına bıraktı. Bu sıfat aslında Bağdat ve Şam'daki mahallî idarecilerin ünvanı olmakla beraber ilk defa Gazneli Mahmud tarafından Şah kelimesinin yerine kullanıldı; yine onun tarafından kudret ve kuvvet kazandırıldı. Öte yandan "Sultanü's-Selatin" ünvanı da Şahanşah ya da Şehinşah ünvanım karşılıyordu. Abbasî hâkimiyetinin son devresinde ortaya çıkan Büveyhoğulları Şah ve Şehinşah ünvanlarını kullandılar. Selçuklular her ne kadar İran kültürünün derin tesirinde kalmış olsalar da Sultan

230 Hüseyin Mir Halefzade, *Seyri der Tarih-i Şehinşahî-yi İran*, **Tahran 2535 Şahenşahî/1975**, s. 120-150; V.G.Lukonin, Political, Social and Administrative Institustions: Taxes and Trade, *The Cambridge History of Iran*, c. 3(2), *The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, ed. Ehsan Yarshater, Cambridge 1983, s. 683-709.

ünvanını kullanmaya devam ettiler. Mahallî emirler arasında kullanılan "Şah" veya "Kethüda" ünvanı ise yerini yavaş yavaş Türkçe'deki "Bey" ve "Han" ünvanlarına bıraktı[231].

XI. ve XII. yüzyıllarda siyasî literatürde Şah ünvanı giderek terk edilirken, Şah kelimesi sıfat olarak sultanın adının yanında ismin bir parçası gibi kullanıldı (Melikşah, Süleymanşah gibi). Aynı şekilde Turanşah, İranşah gibi yere bağlı isimlerin yanısıra Arapşah, Arslanşah, Behramşah gibi şahıs isimlerinin kullanımı da devam etti. Öte yandan Harezm bölgesine hâkim olan Türk hanedanlar (1097-1231) kadîm İran'daki gibi "Harezmşah" olarak isimlendirildi. XV. yüzyılda Şirvan bölgesine hâkim olan hanedanlar da Şirvanşahlar adını taşıyordu. Moğol hâkimiyetinin İran'dan çekilmesinden sonra mahallî beylerin kendilerini "Emir" olarak tavsif etmesiyle beraber nadir de olsa "Şah" ünvanını kullananlar vardı.

Safevîlerin İran'a hâkim olmasından sonra Şah ünvanı yeniden revaç kazandı ve İran hükümdarı anlamında kullanılmaya başlandı. Şah İsmail hem Safevî tarikatının şeyhi hem de sultan idi. Mürşid-i Kâmil sıfatı ile en büyük dinî otorite Şah tarafından temsil edilmekteydi. Böylece dinî ve siyasî güç Şah'ın şahsında toplanmıştı. Bu suretle eski İran'da olduğu gibi din yeniden devletin dayanağı, Şah da dinin koruyucusu durumuna geldi. Her ne kadar, Şah İsmail'in ölümünden sonra bu anlayışta da ciddi sarsılmalar olduysa da Nadir Şah Afşar zamanında "Şah" eskiden olduğu gibi güç ve kudretin en yüksek temsilcisi durumuna yükseldi. Afşarların İran tahtından çekilmesinden sonra kurulan Zend hanedanı döneminde Şah veya benzer ünvanlar bütünüyle terk edildi. Bunun yerine "Vekil" ünvanı tesis edilip, hükümdar da kendisini "Vekil-i Reaya" olarak vasıflandırdı. Kaçar hanedanı işbaşına gelince Şah ünvanı eski kudretiyle yeniden

231 Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, c. I, İstanbul 1328, s. 137-138;

canlandırıldı. Öte yandan Şah unvanı Hindistan'da hüküm süren bazı hanedanlar arasında da kullanıldı.

Osmanlı ülkesinde "Şah" ve "Şehinşah" ünvanları öncelikle XV. yüzyılda yazılan Ahmedî'nin *İskendernâmesi*'nde[232] ve Enverî'nin *Düstûrnâmesi*'nde[233] görülmekle beraber Osmanlı sultanları bu ünvanı padişah, sultan, han ve hakan ünvanlarının yanısıra kullanmışlardır. Osmanlı sultanlarına ait ilk tuğralarda Şah ünvanına rastlanmaz. I. Selim'den itibaren III. Ahmed dönemine kadar olan padişahların tuğralarında ise isim ile "han" kelimesinin arasında Şah ünvanma da yer verilmiştir. I. Selim ve I. Süleyman'ın tuğralarında isme bağlı olarak Selimşah ve Süleymanşah şeklinde görülmektedir. Ancak buradaki Şah kelimesinin ünvan değil ismin bir parçası olduğu öne sürülmektedir. Keza I. Selim, Şah İsmail'e gönderdiği mektuplarda kendisini Sultan Selim Şah olarak tanımlarken Şah İsmail'e sadece "emir" sıfatını vermektedir. Osmanlı tarih yazarlarının pek çoğu da Osmanlı sultanlarını Şah, Şehinşah veya Şah-ı Rum gibi sıfatlarla anmışlardır. Öte yandan II. Selim'in şehzadeliği dönemine ait tuğralarda Şah ünvanına rastlanmaz iken sultan olduktan sonra ismine "şah" ünvanı da eklenmiştir. III. Mustafa'nın bazı tuğraları hariç tutulduğunda III. Ahmed'den itibaren artık bu ünvana yer verilmediği görülmektedir.[234]

232 Ahmedî, *İskender-nâme*, İnceleme-Tıpkıbasım, nşr. İsmail Ünver, Ankara 1983, s. 66b.

233 *Düstûrnâme-i Enverî Osmanlı Tarihi Kısmı 1299-1466*, nşr. Necdet Öztürk, İstanbul 2003, indeks.

234 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1998, s. 74; İdris-i Bidlisî, *Selim Şah-Name*, nşr. Hicabi Kırlangıç, Ankara 2001, s. 87, 99, 105; Şükrî-i Bitlisî, *Selim-Nâme*, nşr. Mustafa Argunşah, Kayseri 1997, bk. İndeks

ŞAH SÜLEYMAN

Safevî Hükümdarı II. Abbas'ın en büyük oğlu ve halefidir. 1647 yılının sonlarında veya 1648 yılının başlarında doğdu. Annesi Çerkes kökenli Nükhet Hanım'dır. 1666-1694 yılları arasında hükümdarlık yaptı. 29 Temmuz 1694 yılında öldü. Asıl adı Safi Mirza'dır.

Kaynaklar onun yöneticilik, ileri görüşlülük ve yiğitlikten uzak büyüdüğünü kaydederler. Hatta hâl ve hareketleri babası II. Abbas tarafından sevilmediğinden şehzadeliğinde hapse bile atıldı. II. Abbas, ölüm döşeğinde iken veliahd olarak küçük oğlu Hamza Mirza'yı işaret etmiş olmasına rağmen sarayın ileri gelenleri Safevî tahtının geleneğini bozmayarak büyük oğul olan Safi Mirza'yı tahta çıkarmaya karar verdiler. Böylece 30 Eylül 1666 tarihinde II. Safi adıyla Safevî tahtına oturur oturmaz öldürme korkusuna kapılıp etrafındaki görevlilerin pek çoğunu öldürttü. Sarayda müneccimlere ve ehil olmayan kişilere daha fazla itibar gösterdi. Şehzadeliği döneminde olduğu gibi zevk ve eğlenceye düşkünlüğü devam etti. Sefahat hayatına bağlı olarak saltanatının ilk yıllarında ağır bir hastalık geçirdi. Bu dönemde ülkede kıtlık baş gösterdi; halk arasında salgın hastalıklar yüzünden ölümler vukubuldu. Tebriz'de ve Şirvan'da depremler oldu. Özbekler Belh'e, Kazaklar Hazar Denizi'nin güney kıyılarına saldırdılar. Osmanlıların, İran'ın batı eyaletlerine taarruz ettiği haberi yayıldı. Sarayın müneccimleri bütün bu felaketlerin

onun tahta oturduğu saatin uğursuzluğundan kaynaklandığını öne sürdüler. Bunun üzerine Padişah'ın adının da değiştirilmesi ve taç giyme töreninin yenilenmesi kararlaştırıldı. 20 Mart 1668'de kendisine Süleyman adı verildi ve bu isimle adına hutbe okunup yeni bir taç giyme töreni yapıldı. Şah Süleyman adıyla sikke darbedildi. Mühürler değiştirildi.

Şah Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında Hindistan hükümdarı Evreng Zîb'in halefi Mirza Ekber, İran'a gelerek babasına karşı mücadelede kendisine askerî yardımda bulunmasını talep edince; o, bunu nazik bir şekilde reddedip, babası hayatta iken böyle bir mücadeleye girişmesinin dine ve geleneklere uygun olmayacağı nasihatinde bulundu. Mirza Ekber İsfahan'da bir müddet kaldıktan sonra İmam Rıza Türbesi'ni ziyaret etmek amacıyla Meşhed'e gitti. Bir yıl sonra Meşhed'de vefat etti ve oraya defnedildi.

Şah Süleyman zamanında, Maveraünnehr ve Türkistan bölgesine hâkim olan Özbeklerle de iyi ilişkilerin devam etmesi sağlandı.

1667 yılında Kazaklar, İran'ın Hazar Denizi sahillerinde bulunan topraklarına saldırdılar. İran ordusu Kazaklara nazaran daha kalabalık olmasına rağmen onlara yenildi. Bölgedeki Kazaklar Ruslar sayesinde uzaklaştırıldı.

1676 yılında Harezm bölgesinde Gürgan Irmağı boylarına yerleşmiş olan Türkmenler, Adine Sultan'ın etrafında toplanarak karışıklıklar çıkardılar. Adine Sultan, neredeyse altmış bine varan süvarisiyle birlikte Esterabad üzerine yürüdü. Burayı tahrip ettikten sonra Damgan ve Semnan'a akınlar yapmaya başladı. Şah Süleyman, Kelb-i Ali Han-ı Şamlu'yu Türkmenlerin meydana getirdiği asayişsizliği ortadan kaldırması için bölgeye gönderdi. O, Gürgan Irmağı kıyısında Çovdur (Çavuldur), Göklen, Yomut gibi büyük Türkmen kabilelerinden oluşan Adine Sultan'ın ordusunu yendi. Adine Sultan bu savaşta öldürüldü.

Keza Kelb-i Ali Han da savaşta aldığı yaraların tesiri ile dönüş yolunda vefat etti.

Erdelan Kürtlerinden Han Ahmed Han, daha önceleri Senendec bölgesinde hâkimiyet tesis edip muhtariyet iddiasına girişmişti. Bundan sonra onun akrabasından Süleyman Han Baban etrafına asker toplayıp bağımsızlığını ilân etmiş, kendi adına Süleymaniye şehrini inşa ettirip, Osmanlılara bağlılığını bildirmiş, Musul ve Kerkük'ü de işgal etmişti. Şah Süleyman, ayaklanmayı bastırması için Sipehsalar Rüstem Han'ı bölgeye gönderdi. Rüstem Han önce heyetler göndererek, devlete itaat etmesi için nasihatlarda bulunduysa da fayda sağlamadı. Bunun üzerine kalabalık bir ordu ile Süleyman Han'ın üzerine yürüdü. Şiddetli bir savaştan sonra Süleyman Han öldürüldü.

Dâhilî olaylar ve Şah Süleyman'ın gevşek yönetimi, Basra Körfezi'nde ticarî faaliyetlerde bulunan Hollandalıları cesaretlendirmişti. İran ile ipek alım antlaşması bulunan Hollandalılar, kendilerine gönderilen ipeğin kalitesinin düşüklüğünden şikâyetçiydiler. Bu meselenin halledilmesi için İran tarafının gayret göstermediğini bahane ederek 14 Ağustos 1684'te Kişm Adası'nı işgal ettiler. Bender Abbas'ı topa tuttular. Hollandalılara haber gönderilerek müzakere yapılması için elçi yollamaları teklif edildi. Ancak, Hollanda elçisi İran'a ulaştıktan sonra üç yıl boyunca huzura kabul edilmediği gibi müzakere yapmak için hiçbir muhatap bulamadı. Sonunda, yılgın bir şekilde geri dönerken Kişm Adası'nı da İranlılara teslim etti. Buna karşılık Hollandalılar bazı ticarî imtiyazlar elde etmekle yetindiler.

Şah Süleyman, Osmanlıların batıda Avusturya, Lehistan ve Venedik ile savaş hâlinde olmasını, İran için bir fırsat olarak değerlendirmedi. Şah Süleyman'a göre bu durum İran'ın batı sınırlarının güvende olması anlamına geliyordu. Bu yüzden Avrupalı elçilerin bütün çabalarına rağmen Osmanlılara karşı herhangi bir ittifakın içinde yer almadı. Onlardan hiçbiriyle bu husus ile

ilgili olarak görüşmediği gibi, Papa XI. İnnocent'in Osmanlılara karşı birlikte hareket etme teklifini de bu devlet ile aralarında sulh antlaşması olduğu gerekçesiyle reddetti. Arap kabilelerinin Osmanlıların Avrupalı devletler ile savaş hâlinde olmasından istifade ederek Bağdat'ı ele geçirme imkânı olduğu yolundaki telkinlerine de aldırış etmedi. Hattâ Osmanlıların Batı ile barış yaptığı ve İran topraklarına saldırmaya hazırlandığı yolundaki söylentilerin hiçbirini ciddiye almadı. 1675'te Osmanlılara karşı kullanılmak üzere Rusya tarafından talep edilen 20000 İran askerini, iki taraf arasında daha önce imzalanmış olan birine saldırı olursa diğerinin askerî yardımda bulunacağını vaadeden antlaşmayı bozmayı bile göze alarak göndermedi. Bu suretle Osmanlılarla 1639'da yapılmış olan barışı korumaya özen gösterdi. Bütün bunlar temelde İran'ı bir savaşa sürüklemektense barış içinde tutma gayretinden kaynaklanmaktaydı. Bu husus aynı zamanda stratejik sebeplere de dayanıyordu. Çünkü Osmanlılarla girişilecek bir savaşın sadece ülkenin batıdaki toprakları ile sınırlı kalmayacağını, Osmanlıların müttefiki olan Özbeklerin kuzeyden saldırıya geçebileceklerini de düşünmekteydi.

Şah Süleyman, devrin tarihçileri tarafından, halkın içine çıkmadığı ve hayatını haremde, zevk ve safa içinde geçirdiği, kadınlara karşı zaaf duyduğu, ağır hastalık döneminde bile bu huyundan vazgeçmediği şeklinde eleştirilmiştir. Değerli taşlara ve pahalı hediyelere aşırı düşkün olması yüzünden, İran ile ilişki içinde olan hükümdarların gönderdiği hediyeleri bile kıymetlerine göre ayırmış, kendince değersiz olanları kabul etmemiştir. Devlet işlerini bütünüyle vezirlerine bırakmış kendisi uzun yıllar saraydan dışarı çıkmamıştır. Halk içine hemen hemen hiç çıkmadığı gibi, ülkede yaşanan ekonomik sıkıntılara karşı herhangi bir tedbir alma yoluna da gitmemiştir. Bu durum, zaten iyice sarsılmış olan Safevî Devleti'nin giderek çöküşe sürüklenmesine sebep olmuştur. Şah Süleyman'ın ölümü üzerine halk

arasında büyük sevinç yaşandığı, düğünler ve eğlenceler tertip edildiği kaydedilmektedir.

Şah Süleyman, pek çok imar faaliyetinde bulunmuştur. İsfahan'daki meşhur Çehel Sütun Sarayı da onun zamanında tamamlandı. Şah Süleyman'ın ölümünden sonra Safevî tahtına oğlu Şah Sultan Hüseyin geçti.

KAYNAKLAR

CARERİ, Giovanni Francesco Gemelli, *Sefername-i Careri (Voyage du Tour du Monde),* Farsça trc. A. Nahcivanî-A. Karenk, Tahran 1383/2005.

Ebu'l-Hasan KAZVİNÎ, *Fevaid-i Safevîye*, nşr. Meryem Mir Ahmedî, Tahran 1368/1990.

HİDAYET, Rıza Kulu Han, *Tarih-i Ravzatü's-Safa-yı Nasırî*, nşr. Cemşid Keyanfer, c. XII, Tahran 1380/2002.

KAEMPFER, Engelbert, *Sefername-i Kaempfer*, Farsça trc. Keykavus Cihandarî, Tahran 1363/1985.

LOCKHART, Laurence, *The Fall of the Safavi Dynasty and Afghan Occupation of Persia*, Cambridge 1958.

MATTHEE, R., "Shah Sulayman", *Encyclopedia of Islam* (New Edition), c.IX, Leiden 1997.

Mehmed Muhsin MUSTEVFÎ, *Zubdetü't-Tevarih*, nşr. Behruz Guderzî, Tahran 1375/1999.

MİR MUHAMMED Said Mişezî, *Tezkire-i Kirman,* nşr. Bastanî Parizi, Tahran 1369/1991.

NEVAÎ, Abdü'l-Hüseyin, *Revabıt-ı Siyasî ve İktisadî İran der Devre-i Safevîye*, Tahran 1377/1999.

ROEMER, H .R.,The Safavi Period, *The Cambridge History of Iran, v. VI, The Timurid and Safavid Periods,* ed. P. Jackson-L.Lockhart, Cambridge 1986.

TEKELÜ

Antalya, Isparta ve havalisinde konargöçerlik eden Türkmenlerin bir bölümü bölgenin adından dolayı Tekelü diye anılmaktaydı. Bunların XV. yüzyılda Safevîye tarikatının ilk müridlerinden oldukları anlaşılıyor. Çünkü Şeyh Haydar, Tekelülerin irşadı için Hasan Halife'yi göndermiş ve bu sayede kuvvetli bir mürid topluluğu meydana getirilmişti. Tekelülerin bir kısmının daha Şeyh Haydar hayatta iken Erdebil'e toplanmaya başladıkları anlaşılıyor. Şah İsmail'in zuhuru esnasında ona Erzincan yakınlarında katılan büyük gruplardan birisi de Tekelülerdi. Onlar bu sıralarda, Çuha Sultan, Şerefeddin Bey ve Yeğen Sultan gibi önemli reislerin emrinde bulunuyorlardı. Tekelü aşiretinden Saru Ali ise mühürdarlık görevine kadar yükselmiş, 1506 yılında Kürd Sarım'ın isyanını bastırmakla görevlendirilmiş, yapılan savaşta öldürülmüştü. Yine bu aşiretten Burun Sultan ise Meşhed hâkimiydi.

1511 yılında Antalya havalisinde bulunan Tekelüler, Hasan Halife'nin oğlu Şah Kulu'nun reisliğinde ayaklanıp, Şehzade Korkut'un hazinesini yağmaladıktan başka Antalya ve çevresini tahrip ettiler. Osmanlı kuvvetlerine karşı üstünlük sağlayıp Karagöz Paşa'yı öldürdüler. Daha sonra Kütahya üzerine yürüdüler. Karaman Beylerbeyi Haydar Paşa'nın da öldürülmesi üzerine Sadrazam Hadım Ali Paşa büyük bir kuvvetle harekete geçip Tekelüleri Karaman yakınlarındaki Kızılkaya boğazında

kuşattıysa da Amasya Sancakbeyi Şehzade Ahmed'in kuvvetleri arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar sayesinde imha olmaktan kurtulup Sivas tarafına çekilmeye başladılar. Ancak Hadım Ali Paşa'nın Çubukova'da arkalarından yetişmesiyle ağır bir yenilgiye uğradılar. Şah Kulu öldürüldü. Tekelüler Halife Baba'yı kendilerine serdar seçerek İran'a yöneldiler. Erzincan yakınlarında Tebriz'den gelen bir kervanı yağmalayıp tüccarını katlettiler. Şah İsmail bu sırada Horasan taraflarında bulunduğundan, Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip edememişti. Tekelülerin İran topraklarına girdiğini haber alınca, gerçek niyetlerinin ne olduğunun öğrenilmesi için Çuha Sultan-ı Tekelü'yü karşılamaya gönderdi. Bunların Şah'ın hizmetine geldikleri anlaşılınca, Rey yakınlarında Tekelülerin itaatini kabul etti. Bununla birlikte Şah İsmail, yolda tüccara saldırmalarından dolayı Tekelü ileri gelenlerinin hepsini öldürttü. Ahaliyi ise beyler arasında taksim edip, bundan sonra birlikte hareket etmelerinin de önüne geçmiş oldu.

Şah İsmail'in ölümünden sonra Emirü'l-ümeralık makamı için ortaya çıkan çatışmalarda Tekelüler de etkin roller oynadılar. Ustaclular ile Rumlular arasındaki mücadeleler Tekelülerin gücünü arttırdı. 1527'de Div Sultan-ı Rumlu'nun öldürülmesinden sonra Emirü'l-ümeralık makamını ele geçiren Tekelü Çuha Sultan, kabilesinin bütün reislerini önemli mevkilere getirdi. Onun Han ve Sultan unvanlarını daha çok kabiledaşları arasında paylaştırması, önemli gelirleri olan bölgelere kendi adamlarını görevlendirmesi, iç çekişmeleri ve oymakçılık taassubunu yeniden alevlendirdi. 1530'da Şah Tahmasb Kenduman yaylağında iken Hüseyin Han-ı Şamlu, baskın yaparak Çuha Sultan'ı öldürdü. Tekelüler, Şamluların üzerine yürüyüp çok sayıda Türkmeni öldürdükten sonra, Çuha Sultan'ın oğlu Kubad'ı Emirü'l-ümeralık makamına getirmek istediler. Ancak bu defa Avşar, Ustaclu ve Dulkadir Türkmenlerinin şiddetli muhalefetine

maruz kaldılar. Tahmasp da bunlara karşı durunca ağır bir yenilgiye uğrayıp Bağdat'a kaçtılar. Bu sıralarda Bağdat hâkimliği Tekelü Türkmenlerinden Muhammed Han Şerefeddinoğlu'nda bulunuyordu. O, Bağdat'a gelen isyancılardan Kuduz Sultan başta olmak üzere Tekelü reislerini öldürtüp başlarını Tebriz'e gönderdi. Diğerlerini itaati altına aldı. "Afet-i Tekelü" diye tarih düşülen bu olaydan sonra uzunca bir süre Tekelülerin siyasal etkinliği görülmedi.

Emirü'l-ümeralık makamının Hüseyin Han Şamlu'ya geçmesine rıza göstermeyen Azerbaycan Beylerbeyi Ulama Han Tekelü, 1531'de yedi bin kişi kadar ordusuyla Tebriz üzerine yürüdü, ancak, Tahmasb'ın durumdan haberdar olup ona karşı ordu sevk etmesi üzerine savaşmaya cesaret edemeyip Van kalesine çekildi. Burada iken, Kanunî Sultan Süleyman'ın davetini kabul edip Osmanlı saflarına katıldı. Ulama Han'ın Şiî inancında ısrarlı davranması Osmanlı bürokratları tarafından güvenilmezliğine yorulmuşsa da onun teşviki ile Osmanlılar İran üzerine yürüdüler. Kendisine Bitlis hâkimliği verilen Ulama Han, Osmanlıların da desteği ile Azerbaycan taraflarında tahribat yaptıysa da hiçbir zaman tam bir muvaffakiyet elde edemedi. Şah Tahmasb'ın maiyetindeki Tekelü reislerindan Gazi Han Kanuni'nin Irakeyn seferi sırasında Osmanlıların tarafına geçip, Ulama Han'a katıldı. Fakat bir müddet sonra pişman olup yeniden İran'a döndü. O Tahmasb tarafından Azerbaycan beylerbeyliğiyle görevlendirilmişse de Şirvan hâkimi Elkas Mirza'nın gazabına uğrayıp yolda öldürüldü.

Kanuni'nin Bağdat üzerine yürüdüğü haberi alınınca, Şah Tahmasb Bağdat hâkimi Muhammed Han Şerefedinoğlu'na haber göndererek, şehri terk etmesini istedi. O da bütün erzakı ve su kuyularını tahrip ettikten sonra Tebriz'e döndü. Şah Tahmasb onu Muhammed Mirza'nın lalası sıfatıyla Herat Valiliğine gönderdi. O burada iken Safevî Devleti içinde hiçbir etkinliği

kalmamış olan Tekelü Türkmenlerinin yeniden toparlanmasını sağladı. Tekelüler, Özbeklerle yapılan pek çok savaşta Muhammed Han'ın kuvvetleri arasında yer aldılar. Onun ölümünden sonra Herat hâkimliği oğlu Kazak Sultan'a verildi (1556). Özbeklere karşı pek çok başarılar elde eden Kazak Sultan, Herat'ta bağımsız hareket etmeye başlayınca Tahmasb üzerine ordu göndermek zorunda kaldı. Kazak Sultan'ın 1564'te ölümü üzerine Tekelülerin siyasî nüfuzu bütünüyle kırıldı. Zamanla ellerindeki bütün dirlikleri kaybettiler. 1596 yılında Amul kalesini ele geçiren Tekelülerin kaleyi teslime yanaşmamaları üzerine Şah Abbas bütün Tekelülerin görüldükleri yerde öldürülmelerini emretti. Böylece zaten hiçbir nüfuzu kalmamış olan Tekelüler Safevî Devleti'nin hizmetinden tamamen tasfiye edilmiş oldular.

KAYNAKLAR:

ABDİ BEG Şirazî, *Tekmiletü'l-Ahbar*, neşr. Abdülhüseyn Nevaî, Tahran 1369/1991.

ANONİM, *Tarih-i Kızılbaşan*, neşr. Mir Haşim Muhaddis, Tahran 1361/1983.

BUDAK MÜNŞÎ Kazvinî, *Cevahirü'l-Ahbar*, (Karakoyunlulardan 984 yılına kadar olan bölüm) neşr. Muhsin Behram-nejad, Tahran 1378/2000.

HASAN RUMLU, *Ahsenü't-Tevarih*, neşr. Abdülhüseyn Nevaî, Tahran 1357/1979.

HURŞAH b. Kubad el-Hüseynî, *Tarih-i Elçi-yi Nizamşah*, Neşr. M.R. Nasırî-K. Haneda, Tahran 1379/2001.

İSKENDER BEY Türkmen, *Tarih-i Alem'ara-yı Abbasî*, c. I, neşr. Muhammed İsmail Rızvanî, Tahran 1377 hş., bkz. İndeks;

KADI AHMED b. Şerefeddin el-Hüseyn el Hüseynî el-Kumî, *Hülasatü't-Tevarih*, neşr. İhsan İşrakî, Tahran 1359/1981.

KADI AHMED Gaffarî Kazvinî, *Tarih-i Cihan'ara*, neşr. Hasan Nerakî, Tahran 1342/1964.

MİRZA BEY Conabedî, Ravzatü's-Safevîye, neşr. Gulamrıza Tabatabî-mecd, Tahran, 1378/2000.

MİRZA MUHAMMED Tahir Vahid-i Kazvinî, *Tarih-i Cihan-âra-yı Abbasî*, nşr. Seyyid Said Mir Muhammed Sadık, Tahran 1383/2005.

SÜMER, Faruk, *Safevî Devleti'nin Kuruluşunda ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976.

ŞAH TAHMASB b. İsmail-i Safevî, *Tezkire-i Şah Tahmasb*, neşr. Emrullah Safevî, Tahran 1363/1985.

TEKİNDAĞ, Şehabettin, Şah Kulu Baba Tekeli İsyanı, 1967, BTTD, sayı: 3, s. 35 vd.

ŞAH İSMAİL'İN EŞİ TAÇLI BEGÜM

Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında yapılan Çaldıran Savaşı'nın önemli tartışma konularından biri de Şah İsmail'in eşi Taçlı Begüm'ün Osmanlıların eline esir düşüp düşmediği meselesidir. Utanç, cinsiyet, namus, psikolojik üstünlük gibi kavramların gölgesinde değerlendirilen bu hadise Osmanlı kaynaklarının pek çoğunda yer alırken, Safevî kaynaklarında hiçbir şekilde bahsedilmez.

Taçlı Hanım'ın asıl adı Bigi Hanım olup Musullu Türkmenlerinden Hamza Bey Bektaşlı'nın oğlu Mihmad Bey'in kızıdır[235]. Onun Musullu Türkmenlerin mensubiyetine dair herhangi bir tereddüt bulunmamakla birlikte[236], *Alem-Ara-yı Şah İsmail* adlı eserde Taçlı Begüm'ün Şamlu Türkmenlerinden Abidin Han'ın kızı olduğunu, güzelliği, yiğitliği ve cesareti ile dikkat çektiğini, kardeşi Durmuş Han ile güreşip onu yendiğini; bu vasıflarından Şah İsmail'e bahsedilince onun evlenmek üzere talip olduğunu, fakat kızın ok ve yay ile kendisinden üstün gelecek, güreşte kendisini yenecek bir kişi ile evleneceğini söylediğini, savaşa gitmesine engel olunmadığı sürece Şah ile evlenebileceğini bildirdiğini;

235 Kadı Ahmed b. Şerefeddin el-Hüseyn el-Hüseynî el-Kumî, *Hülasatü't-Tevarih*, (neşr. İhsan İşrakî) Tahran 1359/1971, c. I, s. 290. "Taçlı Begüm'ün Türkmenlere yakınlığı/akrabalığı vardı" *Aynı eser*, s. 176.

236 *Hülasatü't-Tevarih*, I., s. 176; Budak Münşî Kazvinî, *Cevahirü'l-Ahbar*, -Karakoyunlulardan 984 yılına kadar olan bölüm- (neşr. Muhsin Behram Nejad) Tahran 1378/2000, s. 121-123.

Şah İsmail'in de kızın şartlarını kabul ederek onunla evlendiğini kaydetmektedir[237]. Burada nakledilenler *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde "Kam Püre Bey Oğlu Bamsı Beyrek Boyu"nda geçen Banu Çiçek'in Beyrek ile evlenmeden önce öne sürdüğü şartlar ile benzeşmektedir[238]. Buradan alınmış olması muhtemel olan bu hikâyenin, aslında Taçlı Begüm'ün Çaldıran Savaşı'na katılmasının kendisinin cesaretinden kaynaklandığını ve Şah İsmail'in onu engellemediğini söylemek üzere kurgulandığı anlaşılmaktadır. Kaldı ki, onun Şamlu Türkmenlerine mensubiyetine dair hiçbir delile sahip değiliz. Walter Hinz ise Taçlı Hanım'ı Akkoyunlu Sultanı Yakup Bey'in kızı olarak kabul eder[239]. Ancak o, bu bilgiyi Venedikli seyyah Angiolello'ya dayandırmaktadır, ki bunun tamamen asılsız olduğu açıktır[240].

Bigi (Taçlı) Hatun, Şah İsmail'in Akkoyunlu Devleti'ni ortadan kaldırdığında Kızılbaşların katliamından kurtulmak amacıyla Murat Bey Cihanşahlı'nın reisliğindeki Musullu Türkmenleriyle birlikte Firuzkûh beldesinin hâkimi Hüseyin Kiya Çelavi'ye sığınmıştı[241]. Hüseyin Kiya, aslen Şiî olmasına rağmen Şah İsmail'in hareketini desteklememiş, hatta ona muhalefet etmiş[242], Şah'ın adamlarından İlyas Bey Aykutoğlu'nu öldürmüştü. Bunun

237 Anonim, *Alem-Ara-yı Şah İsmail*, (neşr. Asgar Muntazer Sahib) Tahran 1349/1971, s. 80-81.

238 Banu Çiçek, Beyrek'e: "... Gel şimdi bey yiğit, seninle ava çıkalım, eğer senin atın benim atımı geçerse, onun binicisini de geçersin. Hem seninle ok atalım, beni geçersen onu da geçersin. Hem de seninle güreşelim, beni basarsan onu da basarsın." der. İkisi yarışmaya başlar. Nihayet Beyrek üstün gelir ve evlenirler. Bkz. *Dede Korkut Hikâyeleri* (yay. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1985, s. 59.

239 Walter Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. XV. Yüzyılda İran'ın Millî Bir Devlet Olarak Yükselişi*,(çev. Tevfik Bıyıloğlu) Ankara 1992 s. 78

240 *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar, Giovvanni Maria Agiolello, Venedikli Bir Tüccar ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri*, (çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2005, s. 82.

241 Hurşah b. Kubad el-Hüseynî, *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, (Neşr. Muhammed Rıza Nasırî-Koiçi Haneda) Tahran 1379/2001, s. 27-28.

242 "Hüseyin Kiya, Şia mezhebinden olmasına rağmen Türkmenlerin kandırmasıyla yoldan çıkıp, Şah'a muhalefet ediyordu." *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 24-25.

üzerine Şah İsmail bizzat Hüseyin Kiya'nın üzerine yürümüş, uzun süren kuşatmalardan sonra Gül Handan ve Asta kalelerini zaptetmiş; Hüseyin Kiya'yı da ele geçirip kafese kapatmıştı. Kalede bulunanların büyük bir bölümü esir veya katledilmişti. Hüseyin Kiya'ya sığınmış olan Musullu Türkmenleri de bu katliamdan nasibini almış, Murat Bey Cihanşahlı feci şekilde öldürülmüştü[243]. Şah İsmail esirler arasında Bigi Hanım'ı görmüş ve kendisine eş olarak seçmişti (1503)[244]. *Cevahirü'l-Ahbar*'da onun kardeşleriyle birlikte şahın haremine dâhil edildiği kaydedilmektedir[245]. Bu evlilikten sonra o Taçlı Hanım, Taçlı Begüm, Şah Bigi Hanım adlarıyla anılmaya başlanmıştı.

Taçlı Begüm'ün, Şah İsmail'in üzerinde tesirli olduğu, devlet kademesinde yapılan tayin ve azillerde sözünün geçtiği anlaşılıyor[246]. Bu cümleden olarak Emir Han Musullu, Herat'ta iken, Babür padişahı ile işbirliği yaptığı gerekçesiyle Şiî ulemadan Mir Muhammed Mir Yusuf'u öldürtünce, bu durum Şah İsmail'in çok zoruna gitmiş, onu görevden alıp Tebriz'e çağırtmıştı

243 İskender Bey Türkmen, *Alem-Ara-yı Abbasî*, (neşr. Muhammed İsmail Rızvanî) Tahran 1377/1999, c. I, s. 49-50; *Cevahirü'l-Ahbar*, s. 121, 122; Abdi Beg Şirazî, *Tekmiletü'l-Ahbar*, (neşr. Abdülhüseyn Nevaî) Tahran 1369/1991, s. 42

244 "Taçlı Hanım'ın hal tercümesi şöyledir: Bu büyük hanımefendi Musullu taifesindendir. Akkoyunlu Türkmenlerinin fetreti döneminde kavmi ve akrabasıyla birlikte, emniyeti ve ferahlığı olmayan Hüseyin Kiya Çelavi'nin memleketine gitti. Daha önce zikredildiği üzere Asta kalesi feth edildiğinde bu hanımefendi de kalenin içinde idi. Hazret-i Şah Hisarı seyrederken mübarek bakışları esirler arasındaki bu hatuna düştü. Şah onu mutemed adamlarından birine emanet etti. Bir müddet sonra evlendi ve Taçlı Hanım denildi" Bkz. *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 27-28.

245 "Asta kalesinin fethinin ardından Begüm Musullu da kız kardeşleriyle birlikte hareme geldi. Güzelliği ile şöhret bulduğundan Şah'a eş olmayı kabul etti. Taçlı Hanım diye söylendi." *Cevahirü'l-Ahbar*, s. 121, 122.

246 *Cevahirü'l-Ahbar*, s. 122; "Şah onu çok severdi. Onun sözü Şah üzerinde o kadar etkiliydi ki, saray ileri gelenlerinden veya devlet adamlarından birinin bir müşkili olduğunda ya da Şah'ın gazabına uğradıklarında Taçlı Hanım'a müracaat ederlerdi ve o vartadan kurtulurlardı." (Hurşah b. Kubad el-Hüseynî 1379/2001: 28)

(1521/22). Emir Han öldürüleceğini düşündüğünden Taçlı Hanım'a sığınmış, bu suretle Şah'ın gazabından kurtulmuştu[247].

Taçlı Hanım'ın Çaldıran Savaşı'na katılması konusuna gelince: Hasan Rumlu (*Ahsenü't-Tevarih)* ve İskender Bey Münşi Türkmen (*Tarih-i Alem Ara-yı Abbasî*) gibi devrin önemli tarihçileri başta olmak üzere pek çok kaynak Taçlı Hanım'ın Çaldıran Savaşı'na katıldığına dair haberlerden hiç bahsetmemektedir. Hurşah b. Kubad ise onun Çaldıran Savaşı'ndan sonra güven içinde olduğu haberinin Şah İsmail'e ulaştırılmasının sevinç yarattığını bildirerek, savaşta yer aldığını ima eder[248]. Anonim *Alem Ara-yı Şah İsmail*, daha önce Taçlı Hanım'ın cesur ve savaşçı bir hanım olduğundan bahsettiği hikâyesini onun Çaldıran Savaşı'na bizzat katıldığını bildirerek tamamlamaya çalışır[249]. Keza yine müellifi belli olmayan *Alem-Ara-yı Safevî* adlı eser de Taçlı Hanım'ın savaş meydanında olduğunu kaydeder ve bir hikâye anlatır: Güya Taçlı Hanım, savaş esnasında Şah'ın yaralandığı veya öldüğü haberi yayılınca bizzat savaşa dâhil olur; Şah onu görünce durumun zor olduğunu söyleyerek savaş meydanını terk etmesini ister, o da bunun üzerine Çaldıran'dan ayrılır. Savaşı kaybeden ve hızla Dergezin'e çekilen Şah, ertesi gün sabah eşi Taçlı Hanım'ı sorar. Gelmediğini, Tebriz'e gitmiş olabileceğini söylerler. Şah da hemen Tebriz'e adamlar göndererek durumun araştırılmasını ister. İkinci gün Taçlı Hanım'ın Tebriz'de olmadığı haberi gelir. Bunun üzerine Şah derin bir tessüre kapılıp "*Eğer namusumuz Kayser'in eline düştüyse, bize*

247 *Cevahirü'l-Ahbar*, s. 137. "Emir Han Musullu Taçlı Hanım'ın akrabalarından idi." *Aynı eser*, s. 123; Keza, Ustaclu Türkmenleri Kadı Cihan'ı öldürmek isteyince Begüm Musullu onu korudu ve öldürülmesini engelledi", *Aynı eser*, s. 149.

248 "Şah Tebriz'e döndü. Bu sıralarda ümera ve sipahi etrafa dağılmıştı. Toplanmaya başladılar. Taçlı Hanım da bu esnada Hoy'a gitmiş ve Hoy Meliki'nin evinde kalmıştı. O da Tebriz'e geldi. Şah bu durumdan çok memnun olup Hoy Meliki'ne makamlar verdi." *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 70.

249 Anonim, *Alem-Ara-yı Şah İsmail*, (neşr. Asgar Muntazer Sahib) Tahran 1349/1971, s. 527; *Hülasatü't-Tevarih*, s. 527

yaşamak haram olur; ocağımız ortadan kalkar" diye yakınır. Derhal Durmuş Han Rumlu'yu, Taçlı Hanım'ın bulunması için görevlendirir. Bu sırada savaş meydanından yaralı çıkan ve nereye gittiğini bilmeden at sürmekte olan Taçlı Hanım, Şah Hüseyin İsfehanî ile karşılaşır. Bu adamın yardımıyla Şah İsmail'in yanına gider[250].

Safevî kaynaklarının suskunluğuna rağmen Osmanlı kronikleri Taçlı Hanım'ın savaş meydanında olduğunu ve Osmanlı askerleri tarafından esir edildiğini kaydetmektedirler[251]. Celalzâde, Çaldıran Savaşı'nda sadece Taçlı Hanım'ın değil çok sayıda kadının ele geçirildiğini büyük bir övünç içinde anlatır, kadınların vasıflarını sayarken onların güzelliklerini ön plana çıkarır[252]. *Anonim Tevarih-i Al-i Osman* ise Şah İsmail'in eşlerini savaş meydanında bırakarak kaçtığını söyledikten sonra, onun eşlerinden birinin Osmanlıların eline geçtiğini nakleder, ancak bu hanımın ismini vermez[253]. Şükrî-i Bitlisî, Şah İsmail'in karısının zırhlar içinde olduğunu, savaş meydanında ordunun merkezinde bulunduğunu nakleder[254]. Keza Sucudî de çok güzel kızların Osmanlıların eline geçtiğinden bahseder[255]. Buna göre Çaldıran Savaşı'nda ele geçen esirler arasında çok sayıda kadın da bulunuyordu[256]. Bu husus, savaşa girecek olan askerleri ce-

250 Anonim, *Alem-Ara-yı Safevî*, (neşr. Yedullah Şükri) Tahran 1363/1989 s. 494-501.

251 Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara 1969, s. 62 vd. (Ayrıca bu makalede zikredilmeyen referanslar için aynı kitabın 246-262 numaralar arasındaki dipnotlara bakınız.)

252 Celazâde Mustafa, *Selimnâme*, (haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar) Ankara 1990, s. 381.

253 "İkindi vaktinde Şah İsmail münhezim olup cem'î esbabın ve hazinesi ve avretlerin ordusunda bırakıp Tebriz canibine kaçtı. Ordusun yağma ve talan ettiler. Şah İsmail'in bir avretin dahi tuttular." *Anonim Tevarih-i Al-i Osman-Giese Neşri* (haz. Nihat Azamat), İstanbul 1992, s. 136.

254 Şükrî-i Bitlisî, *Heşt-i Behişt*, (neşr. Mustafa Argunşah), Kayseri 1997, s. 175.

255 İ. Hakkı Çuhadar, *Sucûdî'nin Selim-nâmesi*, Yüksek Lisans Tezi (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Kayseri 1988, s. 55.

256 S. Tansel, *A.g.e.*, s. 62 vd.

saretlendirme arzusundan çok; Safevîlerin askerî yapısından kaynaklanıyordu. Bilindiği gibi, Safevî ordusu bütünüyle Kızılbaş Türkmenlerden oluşuyordu ve hemen hepsi aşiret reislerinin idaresi altında savaşa katılıyordu. Türkmenler sefer esnasında aileleriyle birlikte hareket ediyorlardı. Akkoyunlu Uzun Hasan Bey'i ziyaret eden J. Barbaro bu duruma bizzat şahit olmuş, ailelerin orduda bulunmasının hareket kabiliyetini kısıtlamadığını, hatta şaşılacak derecede hızlı hareket ettiklerini anlatmıştı[257]. Safevîlerin, Akkoyunlu Türkmenlerine dayandığı göz önünde bulundurulduğunda Çaldıran Savaşı'nda çok sayıda kadının ve çocuğun bulunduğu ve bunların bir kısmının esir edildiği yolundaki bilgilerin eksik olmadığı ortaya çıkar.

Taçlı Hanım'ın esareti konusunda hem fikir olan Osmanlı kronikleri, onun akıbeti hususunda tutarsız ve birbiriyle uyuşmayan bilgiler nakletmektedirler. Celalzâde, Taçlı Hanım'ın yakalanıp Sultan Selim'in huzuruna getirildiğini, bu sırada huzurda bulunan Kadıasker Tacizâde Cafer Çelebi'ye verildiğini, Taçlı Hanım'ın Anadolu vilayetlerinde yerleşip kaldığını naklediyor[258]. *Haydar Çelebi Ruznâmesi*'nde Çaldıran Savaşı'nda ele geçirilen esirlerin muayenesi esnasında altın sırmalı elbiseler giymiş olan bir kadının yakalandığını, tahkik edilince onun Şah İsmail'in karısı olduğunun anlaşıldığını, Cafer Çelebi'ye verildiğini naklediyor; ancak kadının ismini zikretmiyor [259]. Tarihçi Lütfî de hanımın Tacizâde'ye verildiği bilgisini tekrarlıyor[260]. Ayrıca Tacizâde Cafer Çelebi'nin kendisine emanet edilmiş olan hanımı

257 J.Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, (çev. Tufan Gündüz), İstanbul 2005, s. 82 vd.

258 *Selimnâme*, s. 381; Evliya Çelebi de Taçlı Hanım'ın üç yüz kadar cariyesiyle birlikte Tacizâde'ye emanet edildiğini kaydediyor. Bkz. *Seyahatnâme*, c. X, s. 61, 359; Ayrıca bkz. S. Tansel, *a.g.e.*, s. 61. Tansel, Osmanlı kroniklerine dayanarak onun Anadolu'da kaldığını kesin bir dille kabul ediyor.

259 *Haydar Çelebi Ruznâmesi*, (haz. Yavuz Senemoğlu), İstanbul, Tarihsiz, s. 77.

260 Lütfi Paşa, *Tevarih-i Al-i Osman*, (haz. Kayhan Atik), Ankara 2001, s. 218.

nikâhına alarak Sultan Selim'in hışmına uğradığı yolunda bir başka rivayet daha bulunmaktadır.[261].

Öte yandan gerek Celazâde *Tabakatü'l-Memalik* adlı eserinde, gerekse Alî, *Künhü'l-Ahbar*'da Taçlı Hanım'ın hem yakalanışı hem de akıbeti hakkında Tacizâde ile ilişkilendirilen hikâyenin dışına çıkarak, onun Mesih Paşazâde tarafından yakalandığını –ya da yakalanıp Mesih Paşazâde'ye teslim edildiğini- savaş gecesi Mesih Paşazâde'nin misafiri olduğunu, ertesi gün onun izniyle serbest kalıp hızlı bir şekilde Hoy'a ulaştığını naklediyorlar. Böylece hiç olmazsa Taçlı Hanım'ın Hoy yakınlarında Şah İsmail'in adamlarına kavuştuğu ve kocasının yanma gittiği bilgisi ile Safevî kroniklerine yaklaşıyorlar[262]. Ancak onların bu bilgiyi Hoca Sadeddin Efendi'den aldıkları anlaşılıyor. Keza, Müneccimbaşı da savaşta ele geçirilen kadınlardan bahsederken, Şah İsmail'in Bihrûze adlı eşinin esir edildiğini bildiriyor ve kendi döneminde de Taçlı Hanım'ın yakalandığına dair meşhur bir hikâye bulunduğunu, ancak bunun asılsız olduğunu söylüyor. O, bu konuda Hoca Sadeddin Efendi'nin verdiği bilgilerin muteber olduğuna dikkat çekerek ondan geniş bir alıntı yapıyor[263]. Şu halde Hoca Sadeddin Efendi'nin naklettiği bilgiler diğer Osmanlı tarihçilerine göre daha muteber olması gerekir. Çünkü Hoca Sadedin Efendi, Osmanlı ordusunda bulunan

261 S. Tansel, a.g.e., s. 62, 261 numaralı dipnot. Tacizâde'nin idamı hususunda kaynaklar tam açık değildir. Genel kabule göre, Çaldıran seferi dönüşünde padişah, Yeniçerilerin kışkırtılmasına ve ordunun ifsadına sebep olanların araştırılmasını istemiş, Tacizâde Cafer Çelebi, İskender Paşa ve Sekbanbaşı'nın isimleri verilmiş, bu suça istinaden idam edilmiştir. *Künhü'l-Ahbar*, c. II, s. 1120. Taşköprüzâde, onun idamı hususunda "...Ancak, burada açıklaması uzayarak kitabın maksadından sapmasına yol açacak bir olay yüzünden katlini emretmişti." diyerek ölüm nedenini izah etmemiştir. Bkz. *Eş-Şakaiku'n-Numaniyye fî Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniye "Osmanlı Bilginleri"*, (trc. Muharrem Tan) İstanbul 2007, s. 252.

262 Alî, *Künhü'l-Ahbar*, (haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar), Kayseri 1997, c. II, s. 1103, 1104, 1107: Tansel, s. 65'de 261 numaralı dipnota bkz.

263 Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Tarihi-Sahaifü'l-Ahbar fî Vekayiü'l-Asar*, (trc. İsmail Erünsal), c. II, s. 165, 166.

babası Hasan Can ile Safevî ordusunda yer alan dedesi İsfahanlı Hafız Muhammed'den iki farklı hikâye dinlemişti. Bu hikâyeler aslında hem Osmanlı hem de Safevî tarihleri tarafından nakledilen ve tekrarlanan bilgiler ile örtüşmektedir. Hoca Sadeddin'in dedesinden naklettiği hikâyeye göre, Şah İsmail savaş meydanını terk ettikten sonra Muhammed Hafız İsfahanî ve yoldaşları da Çaldıran ovasından ayrılmışlar, Tebriz yakınlarında rastladıkları Kızılbaşlardan Şah'ın durumunu sormuşlar; onlar da Şah'ın iyi olduğunu fakat Taçlı Hanım'dan haber alınamadığını söylemişler. Daha sonra yolda Helvacıoğlu Hüseyin Bey ile karşılaşmışlar, o, Şah'ın yaralı olduğunu, Taçlı Hanım'ın bulunamamasından dolayı derin üzüntü duyduğunu, kendisini de Taçlı Hanım'ı aramakla görevlendirdiğini anlatmış. Hafız Mehmed ve yoldaşları Tebriz'e gidip gizlenmişler. Sonraları Taçlı Hanım'ın kaçarak Hoy Meliki'ne vardığını, onun da aceleyle Şah İsmail'e ulaştırdığını duymuşlar[264]. Bu hikâye, Alî tarafından da yine Molla Muhammed İsfahanî'ye dayandırılarak anlatılır[265].

Burada nakledilen bilgiler, yukarıda da izah edildiği gibi Safevî kaynaklarında nakledilenler ile hemen hemen aynıdır. Ancak savaşın sona ermesi ve Safevî ordusunun dağılması ile Taçlı Hanım'ın kaybolup bulunması arasındaki bir veya iki günlük boşluk tam olarak doldurulamamaktadır.

Hoca Sadeddin'in naklettiği ikinci hikâye ise Sultan Selim'in mutemet adamlarından babası Hasan Can'a ait. Tarihçimizin "Rahmetli babam kimi doğru haber vericilerden anlatırdı ki" diye başladığı hikâyesinde Taçlı Hanım'ın savaşın en kızgın zamanında Mesih Paşazâde'nin eline geçtiğini, onun çadırında bir gece saklandığını, yanında bulunan "Lal-i Böğrek" diye bilinen mücevheriyle beraber diğer değerli ziynetlerini verip azat

264 Hoca Sadeddin, *Tacü't-Tevarih*, (haz. İsmet Parmaksızoğlu), Ankara 1979, c. IV, s. 211 ve devamı.

265 *Künhü'l-Ahbar*, c. II, s. 1105, 1106.

olmak için yalvardığını, nihayet Mesih Paşazâde'nin, onun durumuna acıyarak serbest bıraktığını naklediyor[266].

İkinci hikâyede yer alan Taçlı Hanım'ın mücevherleri hususunun Osmanlı arşiv vesikalarınca da doğrulanmış olması; hakikaten böyle bir olayın varlığını kanıtlıyor[267]. Bir farkla ki vesikada mücevherlerin vasıfları tanımlanırken "Lal-i Böğrek"in adı zikredilmemektedir. Bu mücevher Akkoyunlu sultanlarının hazinesine ulaşmış nadir ve şöhretli taşlardan biriydi. Akkoyunluların inkırazı sırasında Emir Han Musullu'nun eline geçmiş olmalı ki o, Şah İsmail'e itaatini bildirdiği sırada bu taşı da yanında getirmiş ve Şah'a sunmuştu[268]. Anlaşılıyor ki, taşın şöhreti Osmanlı sarayına kadar ulaşmıştı. Bununla birlikte Hoca Sadeddin, kendi döneminde duyduklarının veya kitabına kaynak olan diğer tarihlerin tesiri ile olsa gerek Tacizâde'ye nikâhlandığı meselesini tekrarlıyor; hatta Şah İsmail'in Yavuz Sultan Selim'e elçi göndererek Taçlı Hanım'ın serbest bırakılması için ricada bulunduğunu naklediyor[269].

Oysa Safevî kaynaklarından anlaşıldığına göre Taçlı Begüm, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Şah İsmail ölünceye kadar onun yanında idi. Hattâ, Tahmasb'ın hükümdar olması hususunda etkin rol oynamış; Şah'ın ölümünden sonra ülkede karışıklık çıkmasına mahal vermemek için henüz 10 yaşlarında olan Tahmasb'ın

266 *Tacü't-Tevarih*, c. IV, s. 211 ve devamı.

267 "Bir çift salkımlı ve taşları büyük küpe, 36 tane armut biçiminde kullanılmamış ve 24'er tane iki takım kol incileri ve yine dörder taneden iki takım halhal incileri, bir tane altın kaplı, altın yazılı, altın işlemeli yeşim taşı, bir tane bazubend, bir altın firuze taşlı yüzük, bir altın mühür, bir tane yirmi beş düğmeli ama düğmeleri dikilmemiş zerbaft kaftan, iki tesbih." İ. H. Uzunçarşılı, "Şah İsmail'in Zevcesi Taçlı Hanım'ın Mücevheratı", *Belleten,(1959)* c. XXIII, sayı 92, s. 613.

268 *Cevahirü'l-Ahbar, s. 123*; "Emir Han Musullu il ve ulusuyla dergaha geldi. Şah'a bağlılığını bildirdi. Deve Gözü diye bilinen bir taşı hediye getirdi." *Tekmiletü'l-Ahbar*, s. 45; "Emir bu gelişinde biri Lal-i Böğrek olmak üzere iki kıymetli taş hediye etti. Bunlar padişah hazinesine aitti. Şah bunların parçalanmasını emretti." *Hülasatü't-Tevarih*, c. I, s. 91;

269 *Tacü't-Tevarih*, c. IV, s. 230.

elinden tutarak bizzat getirip tahta oturtmuştur[270]. Bu yönüyle, gerek haremde gerekse saray bürokrasisi üzerinde etkinliğinin devam ettiği görülmektedir[271]. Nitekim, 1526'da Ustaclu, Rumlu ve Tekelü Türkmenlerinin birbirleriyle mücadelesinin kızıştığında Çuha Sultan-ı Tekelü, Şah Tahmasb'ın Ustaclulara yakınlığını bildiğinden Taçlı Begüm'den yardım istemiş, ancak istediğini elde edememişti[272]. Keza, İbrahim Paşa'nın ikinci defa olarak Tebriz üzerine yürüdüğü esnada Tebriz boşaltılmış, Taçlı Begüm de güvenli bir yere nakledilmişti. Bu esnada onun İbrahim Paşa'ya elçi ve hediyeler gönderdiği; ancak Paşa'nın bunu dikkate almadığı tespit olunuyor[273].

Taçlı Hanım'ın ömrünün sonlarına doğru gözden düştüğü ve âdeta yalnızlığa itildiği tespit olunmaktadır. Bu durum şüphesiz haremdeki rekabetten kaynaklanmıştı. Tahmasb'ın saltanatının 16. yılında Tebriz'de veba ortaya çıkmış, saray mensupları şehri boşaltmıştı. Bu esnada Taçlı Hanım kasıtlı olarak Tebriz'de bırakılarak âdeta ölüme terk edildi. Çünkü, haremde ortaya atılan dedikoduya göre Taçlı Hanım, Şah Tahmasb'm annesini zehirlemek istemişti. Veba tehlikesi geçtikten sonra Tebriz'e dönen Şah, kızlarının tesiri ile Taçlı Hanım'ı haremden çıkarıp, Şiraz'a gönderdi. O, haremden iftira ile çıkarılmış olmasından duyduğu üzüntü ve ilerlemiş yaşına rağmen deve sırtında yaptığı uzun yolculuk sonucu Şiraz'a varınca hastalanıp kısa süre sonra vefat etti (H. 946/M. 1539-40). Bibi Duhteran

270 *Hülasatü't-Tevarih*, c. I, s. 155.

271 *Cevahirü'l-Ahbar*, s. 122. "Tahmasb tahta oturduğunda henüz çocuk idi. Haremde ise Taçlı Hanım'ın sözü geçiyordu ve gece-gündüz Tahmasb'ın hizmetinde idi." Aynı eser, s. 147; "Bu kadın Şah'ın ölümünden 15 yıl sonra bile Şah Tahmasb üzerinde etkili oldu." *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 28. Şah Tahmasb'ın kardeşi Sam Mirza Özbeklere karşı başarısızlığa uğrayınca derin bir utanç içine düşmüş, Tahmasb onu teselli ettikten sonra hareme götürmüş, o burada Begüm'ü görünce rahatlamıştı. Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire*, (trc. Hicabi Kırlangıç) İstanbul 2001, s. 27.

272 *Cevahirü'l-Ahbar*, 157.

273 Şah Tahmasb-ı Safevî, *Tezkire*, s. 47; *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 127.

mezarlığına defnedildi[274]. Kadı Ahmed Kumî, onun gelirlerinin tamamını hayır işlerinde harcanmak üzere vakfettiğini kaydetmektedir[275].

Görülüyor ki, Taçlı Hanım Çaldıran Savaşı'nda yer almış ve Osmanlıların eline esir düşmüştür. Ancak, onun esaretinin bir günden fazla sürmediği anlaşılıyor. Bununla birlikte Osmanlı kaynaklarında Safevîlerin/Kızılbaşların eşlerinin Osmanlı askerleri tarafından esir alınması, onların namusunun değersiz hâle gelmesi şeklinde anlatılır. Böylece Şah İsmail'in değil ülkenin, kendi namusunu bile koruyamayacak kadar zayıf bir hükümdar olduğu imajı kuvvetlendirilmeye çalışılır. Gerçekten de daha savaş başlamadan önce Osmanlı Sultanı Selim'in, Şah İsmail'e gönderdiği mektubunda, ülke topraklarının Sultanların nikâhlı karısı gibi olduğu hatırlatıldıktan sonra, kendisinin ordusuyla birlikte Safevî topraklarım tepelediği, birazcık namuslu olan birinin buna tahammül edemeyeceği, Şah'ın böyle bir duruma nasıl katlandığı sorulmuştu[276].

Savaşın sonunda çok sayıda kadının esir edilmesinin sık sık vurgulanması da bu anlayıştan kaynaklanmaktadır. Hatta bu anlayışın etkisini uzun süre devam ettirdiği anlaşılıyor. Bu cümleden olarak, Taçlı Hanım'ın Osmanlılara esir düştüğüne dair hikâyeler, yüzyıllar sonra bile Osmanlı sarayında bilinen ve konuşulan konulardan biriydi. Evliya Çelebi, Bitlis'e yapılan taarruzları anlatırken Çaldıran Savaşı'nda Taçlı Hanım'ın esir düşmesine atıf yaparak, Bitlis ahalisine yapılan kötülüklerin ve rezilliklerin, Çaldıran Savaşı'nda eşi Osmanlıların eline

274 *Cevahirü'l-Ahbar*, s. 191; "Şiraz'da vefat etti." *Hülasatü't-Tevarih*, c. I, s.289, 290; "İstahr'da öldü." *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, s. 28.

275 *Hülasatü't-Tevarih*, s. 190

276 "...Padişahların taht-ı tasarruflarında olan memleket menkuhası mesabesindedir. Rucûliyetten hokkası ve fütüvvetten behresi belki derununda fi'l-cümle zehresi olan kimesne kendüden gayri bir kimse ona taarruz ettiğinde tahammül etmek ihtimali yoktur." İdris-i Bitlisî, *Selim Şah-nâme*, (trc. Hicabî Kırlangıç), Ankara 2001, s. 152.

düşen Şah İsmail'e bile yapılmadığını ifade etmektedir[277]. Keza, Selanikî'nin naklettiğine göre; 1568'de Tahmasb'ın elçisi olarak Edirne'ye gelen Şah Kulu'nun, ince söz söylemesini çok iyi bilmesinden dolayı Rumili Beylerbeyisi Şemsî Ahmet Paşa hiçbir sözün altında kalmaması tembihi ile onu karşılamaya gönderilmişti. Şah Kulu, kendisini karşılamaya gelen Osmanlı askerleri için: "Vallahi bu askerlerin süsü ve gösterişi tıpkı düğün alayı gibi." deyince Şemsi Ahmet Paşa: "Evet Çaldıran'dan gelin getiren bu alaydır" diye cevap vermişti.[278]

277 EvliyaÇelebi, *Seyahatnâme*, c. IV, (haz Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), İstanbul 2001, s. 161.

278 Selanikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selanikî*, (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999, c. I, s. 70.

SOFYALI BALI EFENDİ'NİN SAFEVÎLERE DAİR RÜSTEM PAŞA'YA GÖNDERDİĞİ MEKTUP

Tasavvuf çevrelerince *Fusûsü'l-Hikem* şârihi olarak tanınan Balı Efendi, aslen bugünkü Arnavutluk sınırları içinde olan Ustrumca'da doğduğu hâlde ömrünün büyük bir bölümünü Sofya'da geçirdiği için Sofyalı nisbesi ile tanınmıştır. Evliya Çelebi'ye göre Yörük kökenlidir. Şeyh Kasım'ın müritlerinden olup[279]; yüksek tahsilini Sofya'da ve İstanbul'da tamamlamıştır[280].

Balı Efendi, Kanunî Sultan Süleyman'ın bazı seferlerine katılarak orduya manevî destek sağlamaya çalışmıştır[281]. Evliya Çelebi, Kanunî Sultan Süleyman'ın Sigetvar seferi esnasında Balı Efendi'yi ziyaret maksadıyla gelip korusunda konakladığına, bu esnada askerlerin koruya büyük ölçüde zarar verdiğine, Balı Efendi'nin de bu duruma içerleyerek koruyu terk ettiğine, Sultan'ın, çok istemesine rağmen Balı Efendi ile görüşmesinin mümkün olmadığına dair bir rivayet nakletmektedir. Evliya Çelebi'ye

279 "*Şeyh Kasım Çelebi'nin halifelerindendir. Merhûm âlim, ilmiyle âmil, fakir ve miskinleri irşad eden, ibadet ve taatları ifa edip müridlerin terbiyesi ile meşgul olan zat idi. Şeriatin sınırlarına riayet ederek tarikat adabını gözetirdi.*" Taşköprüzâde, *Osmanlı Bilginleri-eş-Şakaiku'n- Numaniye fî Ulemai'd-Devlet-i Osmaniyye*, (trc. Muharrem Tan), İstanbul 2007, s. 369; Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, c. II, (haz. Seyit Ali Kahraman), İstanbul 1996, s. 356-57; Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Sefine-i Evliya*, c. III, (haz. Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz), İstanbul 2006, s. 341-343.

280 *Sefine-i Evliya*, aynı yer; Mustafa Kara, "Bâli Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1992, s. V/20-21.

281 *Sefine-i Evliya*, aynı yer; *Sicil-i Osmanî*, c.II, s. 356-57.

göre Kanunî Sultan Süleyman, Ebussuud Efendi'yi Şeyh'in yanına göndermiş, o da Sigetvar'ın fethini müjdelemiş, aynı zamanda Sultan'ın vefat edeceğine dair bazı deliller göstermiştir.[282]

Sofyalı Balı Efendi'nin bilhassa Rumeli'de etkili bir din âlimi olduğu ve pek çok müride sahip bulunduğu anlaşılmaktadır[283]. Evliya Çelebi İştib'in vasıflarını sayarken 7 adet tekkeden söz etmekte ve bunlardan birinin Sofyalı Balı Efendi'nin tekkesi olduğunu bildirmektedir.[284]

Balı Efendi, pek çok kitap ve risale kaleme almıştır. Bunların en meşhuru *Fusûsü'l-Hikem*'e yazdığı şerhlerdir. Bunun yanı sıra *Şerh-i Hadîs-i Kudsî, Manzume-i Varidat, Etvar-ı Sitte, Etvar-ı Seb'a, Risale fî Kaza ve Kader, Mecmuatü'n-Nasayih, Mektubat, Kıssa-i İbrahim Aleyhisselam* onun önemli eserleri arasındadır.[285]

Balı Efendi'nin Kızılbaşlık konusunda kaleme altığı mektup Kanunî Sultan Süleyman'ın veziri Rüstem Paşa'ya gönderilmiş olup bir sureti Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde 45 Hk 2951-25 numara ile kayıtlı bulunan *Risaleler Mecmuası*'nın içinde 198-202 sayfalar arasında yer almaktadır. Mektub'un, Safevî Hükümdarı Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'nın ağabeyine isyan ederek Osmanlı Devleti'ne sığındığı[286] bir dönemde (1547) kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Balı Efendi mektubunun başlangıcında "Oğlum" diye hitap ettiği Rüstem Paşa'ya dinî hususlarda uzun uzun nasihatlarda bulunmaktadır. Balı Efendi duanın değeri hakkında bilgi verdikten sonra cümlenin duası sayesinde İran'da Tahmasb'ın vücudunu ortadan kaldıracağını ve o yerlerde Şia'nın yerine

282 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 2001, c. III, s. 227.

283 *Sefine-i Evliya*, c. III, s. 341.

284 *Seyahatnâme*, c. IV, 63.

285 *Sefine-i Evliya*, c. III, s. 343; Kara, aynı yer.

286 Remzi Kılıç, *Kanunî Devri Osmanlı İran Münasebetleri*, İstanbul 2006.

Sünnîliğin tesis olunacağını bildirmektedir. Bu cümleden olarak o, Osmanlı Devleti'ni Dar-ı İslâm olarak görmekte, İran'ı ise cihad sahası farz etmektedir. Bu husus Safevîlerin Rafizî sayılmasından kaynaklanmaktadır.

Balı Efendi, mektubunun Safevîler hakkında bilgi verdiği bölümünde Şeyh Safiyüddin'in seyyidliğinin şüpheli olduğunu, ancak, bunun bir önemi olmadığını, gerçekte İslam'a itibar edilmesi gerektiğini bildirir ve Şeyh Safiyüddin'e atfedilen bir rivayet nakleder. Buna göre Şeyh Safiyüddin bir gün rüyasında belinde köpek eniklerinin sesini duymuş, bu rüyayı, onun neslinden gelecek olanların din yolundan sapacaklarına, zalim hükümdarlar olacaklarına yorumlayıp ağlamış. Safiyüddin'in ölümünden sonra oğlu Muhammed Şah sûfîlerin başına geçmiş, ancak onun, babasının yolundan döndüğü gerekçesiyle Safiyüddin'in müridleri, şeyhlerinin ölümünden sonra ikiye ayrılmışlar. Bir kısmı Muhammed Şah'ın yanında kalmış, diğerleri ise ülkenin değişik mahallerine dağılıp takva ile meşgul olmuşlar. Muhammed Şah'tan sonra yerine oğlu Cüneyd geçmiş. O da babası gibi gaza hevesine kapılıp birkaç defa asker sürmüş, işi rast gittiği için epey ganimet elde etmiş. Gürcistan seferine niyet edince devrin padişahı bunlara izin vermemiş ve Cüneyd'in direnmesi üzerine de onu öldürmüş.

Bu rivayetin tarihî olaylarla bütünüyle örtüştüğünü söylemek mümkün değildir. Öncelikle Şeyh Safiyüddin'in yerine tekkenin başına geçen kişi Muhammed Şah değil Sadrüddin olup, Cüneyd'e gelinceye kadar Şeyh Ali ve Şeyh İbrahim tekkenin başında bulunmuştur. Diğer taraftan Cüneyd'in Gürcüler üzerine akın etmesi ile ilgili olarak da tamamen rivayete dayalı bir bilgi nakletmektedir. Mektubun açıklamalarında görüleceği üzere burada bahsedilen kişi Şirvanşah Ferruh Yesar'dır.

Balı Bey'in ifadeleri arasında en önemlisi şüphesiz Şah İsmail'in nesebine dair verdiği bilgilerdir. Buna göre Şeyh Haydar,

tarikat geleneklerine aykırı davranışlar içinde iken devrin padişahının kızı ile hemhâl olmuş ve bu ilişkiden Şah İsmail doğmuştur. Güya Haydar ile Şah İsmail'in annesinin birlikteliği evlilik öncesi olduğu için Şah İsmail de gayrimeşru bir çocuk olarak dünyaya gelmiştir. Hâlbuki, Şeyh Haydar, Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın kızı Alemşah Begüm ile evlenmiş ve Şah İsmail bu evlilikten dünyaya gelmişti. Bu yönü ile bütün Safevî kaynaklarının Uzun Hasan Bey'den saygı ile söz ettiğini de ifade etmek gerekir. Ne var ki, Osmanlı sûfi çevrelerinde Şah İsmail'in nesebinin sahih olmadığı yolundaki hikâyelerin anlatıla geldiği görülmektedir. Bu cümleden olarak yazarı belli olmayan, ancak Balı Efendi'nin müridlerinden biri tarafından kaleme alınan bir risalede de aynı konuya değinilmiştir.[287] Böylece Şah İsmail'in sadece rafızî değil, geyrimeşru biri olarak da hükümdarlık yapmaya layık olmadığı vurgulanmak istenmiştir. Balı Efendi, Şah İsmail'in Sünnî ulemaya karşı katı tutumunu ve onların pek çoğunu katletmesini de bu olaya bağlamakta, "veled-i zina" olduğu yolunda ulemanın dedikodu çıkardığı gerekçesiyle onları katlettiğini dile getirmektedir.

Balı Efendi mektubunun son kısmında Rüstem Paşa'ya, Elkas Mirza'nın Osmanlılara sığınmasına atıf yaparak, "Şimdi oğlum, Acem memleketleri bu pis taifeyi beslediler de ne fayda gördüler ki biz Elkas'a izzetler ve ihsanlar edince o faydayı bulacağız? Bunlar dalalet tohumları ekerler, cehennem ateşinin habercileridirler; bunların ölüsü de dirisi de İslam'a zarardır." diyerek Safevîlerle her ne suretle olursa olsun ittifak yapılmaması gerektiğini tavsiye etmektedir.

Görülüyor ki, Sofyalı Balı Efendi'nin, Elkas Mirza'nın Osmanlı Devleti'ne sığınması vesilesi ile kaleme aldığı mektubunda

287 "Şah'ın nesebinin sahih olmadığı şeyhimin şeyhi Sofyavî Balı Efendi'den mesmu'um olmuştur." Anonim, *Risale fî Tekfîr-i Kızılbaş*, Millî Kütüphane A.Mil. Yz.A 965/1, s. 6.

dile getirdiği konuların neredeyse tamamı tarihî bakımdan doğru değilse de sufî çevrelerin Safevîlere bakışını yansıtması bakımından önem arz etmektedir.

Sofyalı Balı Efendi'nin Mektubu[288]

(198a) Merhûm-ı mezbûr merhûm Sultan Süleyman Han Gazi hazretlerinin veziriazamı olan merhûm Rüstem Paşa'ya irşad ve tesellî tarîki üzere ve Kızılbaş taifesinin hakkında i'tikad nice gerek ve nice adavet üzere olmak gerek beyan idüb irsal buyurdukları mektub-ı şeriflerinin suretidir ki zikr ve beyan olunur. Merhûm-ı mezkûr mürşid-i kâmil ve âlim ve âbid ve şeyhülislam ve mukteda-yı enamdır.

Bismillahirrrahmanirrahim

Oğlum Paşa Hazretleri,

Hünkâr hazretlerine Hakk -celle ve 'alâ- çok yıllar ömürler versin. Dünyada izzetler ve kerametler müyesser eylesin. Demeyesiz kim, gazamız murad üzere olmadı, hünkâr hazretlerinin muradı hâsıl olmadı; ulemânın duaları kabul olmadı ve Kur'an-ı Azîm'in te'siri zâhir olmadı. Cevab budur ki dua eyleyin.

(198b) Taife üç kısımdır. Biri 'âmm, biri hâss ve biri ehassdır. 'Ammın duası budur ki, "hünkâr hazretlerinin muradı ne vechle ise onun aynını müyesser eyle ya Rab" deyü dua ederler. Zira bu taife mahcublardır. Bunun gibi umurda Hakk'ın rızasına nazar eylemek şanları değildir. Amma hâs, hünkâr hazretlerinin maksudu ne vechledir, bildiler, amma ihtimal verdiler ki, bu vechle maksudun husûlünde câizdir ki, Hakk'ın rızası olmaya sonra fesada müeddî olduğu için nagâh duamız Hakk'ın rızasına muvafık olmaya, âsî olavuz deyü ol duadan dahi Ahsen-i duaya 'udûl eylediler ki: Ya Rab, bu bâbda padişahımıza

288 Balı Efendi'nin Mektubu Manisa İl Halk Kütüphanesi 45 Hk 2951-25.

her ne hayırlı ise onu müyesser eyle dediler. Zira havassın makamlarının muktezası budur ki her umurda Hakk'ın rızasın taleb edeler. Amma ehassın şanları budur ki. Hünkâr hazretleri canibinden dua emr olmak nazarı ile nazar dua eylediler ve teveccüh-i tamla teveccüh eylediler, keşfle ve ilm-i ledun ile bu muradınca olsa gerektir bildiler. Onun (199a) mucebince duaya meşgul oldular. İmdi şöyle malum ola ki, ehass olan evliyanın a'lâsıdır duaları makbuldür. İmdi bu üç taifenin küllîsi hünkâr hazretlerinin muradının husûlüne dua ettiler ve şek yoktur duaları dahi kabul oldu ve Kur'an-ı Azîm'in dahi te'siri zâhir oldu amma kabul olmakta Hakk tealâ hazretlerinin âdeti ve sünneti üç kısımdır. Biri budur ki: Ayende dua akebince vâki' olur. Biri budur ki: Dahi hayırlısı vâk'i olur. Biri budur ki: Vakti ve saati gelince tehir olunur. Hazret-i Musa ve Harun aleyhima es-selamın Firavun hakkında olan duaları gibi şekkimiz yoktur. Bu üç taifenin duaları bi'l-fiil vâki' oldu ve Kur'an-ı 'Azîm'in te'siri zâhir oldu. Elkas'ın[289] vücudu dâr-ı İslam'da zarar-ı 'azîmdir, ref' oldu. Ve Tahmas'ın[290] hakkında duanın te'siri oldu. Maksud buydu: Ol memleketten Tahmas'ın vücudu götürülüp Şer'-i Muhammedî icra oluna. Ol dahi mercudur ki, (199b) 'an karîb hâsıl ola. Hünkâr hazretlerinin cümle muradı hâsıl ola. Ve bundan sonra bir haber nakl edeyim. Sahih haberdir. Cemaat-ı kesîreden ve sikâttan işittiğimiz haberdir: Şeyh Safî bu taifenin dedesidir. Meşâyih silsilesindendir ve biz(im) gördüğümüz silsilelerde seyyiddir diye kayd olunmamıştır. Bazı müridler seyyiddir diye kayd etmişler. Ya seyyid ola ya olmaya, i'tibâr din-i İslam'adır. Beher hal meşhur budur ki, Şeyh Safî mürşid-i kâmildir ve ehlu'l-lahdandır. Vâki' hal budur ki, geldik imdi ol haberin beyanına: Şeyh Safî bir gün mu'teber müridlerinden

289 Elkas Mirza: Şah İsmail'in dört oğlundan biri olup, ağabeyi Tahmasb'ın hükümdarlığı sırasında Azerbaycan'ın idaresinden sorumlu iken isyan ederek Osmanlı Devleti'ne sığınmış, Kanunî Sultan Süleyman'ın Irakeyn seferlerine iştirak etmiştir. Ülkesine döndükten kısa süre sonra idam edilmiştir.

290 Şah Tahmasb: Safevî Devleti'nin ikinci padişahı olup, Kanunî Sultan Süleyman'ın çağdaşıdır.

bazısın halvetine davet eyledi. İçeri girdiler, şeyhi ağlar buldular. "Ya mevlânâ niçin ağlarsın?" dediler. Dedi ki: "Bir zamanda bir düş gördüm. Belimden köpek encikleri avazı işittim. Çağrıştılar. Hiç kırmadım. Manaya haml eyledim. Olacak var imiş. Şimdi bildim ki zahire müteallik imiş." dedi ve ağladı. Muaviye hazretleri gibi ulu kimesnenin belinden Yezid geldi. (200a) Benim gibi köpeğin belinden köpek gelir, dahi ne gelse gerektir" dedi ve ağladı. "Ol belimde avaz eden köpekler budur ki, neslimden bir zâlim zâhir olsa gerektir. Şeri'at-ı Muhammediye'yi aslından götürse gerektir. Ulema ve suleha ve mü'minleri kahredip kılıç ile ve enva' türlü gad(r) ile helak eylese gerektir. Hakk te'âlâ onları ve onlara tâbi' olanları helak eylesin dedi. İmdi benim oğlum bu duanın muktezası budur ki, külliyen bu taifenin sıbyanından gayrisin ulusun ve kiçisin erini ve avretini kılıç ile vurup kahr ile helak etmek vaciptir. Çare yoktur. Bu taife lütf u ihsan ile ıslaha gelmek müyesser değildir. Yine maksudumuza başlayalım: Kaçan kim Şeyh Safi mevte karîb oldu. Ehibbasını cem eyledi, dedi ki: Cümleniz ittifak edin, aranızdan birini ihtiyar edin, makamında olsun benim oğlum yerime müstahak değildir. Varsın kemal-i tahsil eylesin, gayri yerde otursun, ocağımda oturmasın benim yerime (200b) layık değildir dedi ve ahrete nakl etti. Muhammed Şah derler bir oğlu kaldı. Sûfîler iki bölük oldular biri ehl-i hevadır bir canibe oldular. Muhammed Şah'ı yerine geçirdiler[291]. Ceheleden ve avamdan alayı ile çok kimesne tâbi oldular. O bir bölük taife ki ehl-i Hakk'tır, kabul etmediler, Şeyh'in emrine muhaliftir (de)diler, her biri bir memlekete başların aldılar, gittiler. Kendi hallerine meşgul oldular. Şer'atle âmil oldular. Muhammed Şah babası makamında karar eyledi. Amma hâli şöyle oldu ki, vardıkça ehl-i heva oldu. Râfızî taifesi meclisine cem' olur, oldu. Ulemâ ve sulehâ meclisinden i'râz eylediler. Cehelenin bu vechle cemiyetinden Muhammed Şah'a gaza hatırası düştü. Bu sevda ile birkaç defa gaza

291 Şeyh Safiyüddin'den sonra Safevîye tarikatının başına sırayla Sadreddin, Şeyh Ali ve Şeyh İbrahim geçmiştir.

eyledi. Muhammed Şah fevt oldu, oğlu Cüneyd[292] yerine geçti. Muhammed Şah'a muhibb olanlar Cüneyd'in başına çöktüler. Cüneyd dahi gaza hevasıyla birkaç defa eşdi, yürüttü. Gazası rast gelmek ile eyü yatlu fitne cem' olup 'azîm kesret oldu. Bir defa dahi cem' oldular, Acem'den geçip Gürcü'ye gaza (201a) etmeğe destur dilediler. Padişah[293] destur verdi, vüzeradan birisi râzı olmadı. "Padişahım, bu taifenin cemiyeti iyi ad ile söylenmez, ben kulun varayın göreyim ne taifedir." Padişah emriyle vardı, gördü. Ol taife tamam dalalet üzere. Geldi, padişaha haber verdi. "Bu nice şeyhtir ki, içlerinde ehl-i 'ilm yoktur. Ve Suleha yok. Cümle hep ehl-i heva ve ehl-i fesaddır. Bu cemiyeti dağıtmak vacibtir. Ansızın hücum edecek olursa def' edince(ye) çok zaman olur." dedi. Öyle olsa, padişah emr eyledi: "İcazet yoktur, varsınlar yerlerine gitsinler" dedi. İnad eylediler, padişahın buyruğun tutmadılar. "Nice olursa olsun, biz bu gazadan rücu' etmeziz" dediler. Padişah canibinden bir bölük taife gönderildi. 'Azîm kıtal oldu. Şeyh Cüneyd'in başın kestiler. Halkı kırıldı, cemiyetleri dağıldı. Şeyh oğlu Şeyh Haydar'ı padişah'a getirdiler. Ulemâ katline fetvâ verdi. Bazılar padişahı men' eylediler. Baba isyanıyla (201b) oğlu ahz olunmaz dediler, Erdebil'de kodular[294]. Hüsn-i tarîk ile çare olmadı, 'ilme meşgul ol-

292 Cüneyd, Şeyh İbrahim'in oğludur. Tarikatın başına geçtiği sıralarda amcası Şeyh Cafer ile anlaşamamış, amcasının şikâyeti üzerine Karakoyunlular tarafından Erdebil'den çıkarılmıştır. Bundan sonra Anadolu'ya gelerek Osmanlı hükümdarı II. Murad'dan kendisine toprak verilmesini talep etmiş, red cevabını alınca, önce Karamanoğlu toprağı olan Konya'ya geçmiştir. Oradan Varsak Türkmenlerinin içine giden Cüneyd, Karamanoğullarının sıkıştırması üzerine Halep taraflarına giderek bu defa kuzey Suriye'de bulunan Türkmenlerle bir müddet yaşamıştır. Ancak Memluklerin Cüneyd'i bölgeden çıkarması üzerine Akkoyunlulara sığınmış ve Uzun Hasan'dan iltifat görmüştür. Akkoyunlu sarayında uzun süre kalan Cüneyd, Uzun Hasan'ın kızkardeşi Hatice Begüm ile evlenmiş ve bu evlilikten oğlu Haydar doğmuştur.

293 Cüneyd'in Gürcüler üzerine sefer yapabilmesi için Şirvanşahlar ülkesinden geçmesi gerekiyordu. Şirvanşah Ferruh Yesar buna izin vermedi. Cüneyd'in ısrarlı tutumu üzerine aralarında gerçekleşen savaş sonucu Cüneyd öldürüldü.

294 Burada anlatılanlar tamamen rivayetten ibarettir. Gerçekte Cüneyd öldükten sonra Haydar, Akkoyunlu sarayında dayısı Uzun Hasan Bey'in yanında kalmıştır.

madı[295]. Sokaklarda serhoş tanburasın çaldı, yürüdü. Ol zamanda sultan olan kimsenenin[296] bir türlü bir kız karındaşı var idi[297]. İyice adıyla anılmazdı. İttifak biri biriyle başlar hoş olur. Kızın hamli zuhur eder. Cümle 'âlem bildi ki, bu fiil bu oğlanındır, cümle ekâbire ve a'yana 'âr lâhık oldu. Bi'z-zarure nikâh ettiler. Ta'zîm ve tekrîm ettiler, avretiyle Erdebil'e gönderdiler. Sehl zaman geçmeden müddette ekall zamanda İsmail doğdu. Râfîzîler kerametdir dediler. Ulemâ veled-i zinadır diye İsmail'in üzerine hükm ettiler. Bu lafz ol diyarda iştihar buldu. Kaçan kim İsmail büyüdü, bu sözü kulağına değürdüler. "Benim üzerime bu sözü kim çıkardı?" dedi. Sünnîlerin ulemâsı çıkardı dediler. Ahd eyledi ki, "fırsat benim olursa ulemâyı enva'ı türlü 'azab ile katl edem ve Sünnîleri kıram, kökün kesem, yerine mezheb-i Şia'yı yürüdem, babamın (202a) ve dedemin öcün alam" dedi. Geldik imdi, Haydar'ın hikâyesine: Kaçan kim Er(de)bil'e vardı, babası makamında oturdu. Cümle cehele ve ehl-i heva vardılar, başına çöktüler. O dahi gazâ yolun tuttu. Birkaç defa gazâ eyledi. Çok kimseneye kâdir oldu. Bir defa ziyade yarak gördüler, Gürcü'ye gazâ etmek tarîkiyle yürüdüler. Amma niyetleri bu idi kim, fırsat ile basıp Acem tahtını alalar. Bir kimsene geldi bunların sırrını padişaha haber verdi. Hazır oldular, gelip geçerken padişahın cem olmuş halkı üzerlerine vardılar: "Dönün yerinize gidin, padişahın size izni yoktur." dediler. Bu taife-i şom muhalefet ettiler; 'âzîm kıtal oldu. Şeyh Haydar'ın başın kestiler ve nice taifesi kırıldı[298]. Heğbesinde bunlar beş yüz cebe bulundu. Şeyh Haydar'ın müridlerinden birisi ol cenkde bile imiş. Bu fa-

295 Safevî tarikatının müridleri Haydar'ı şeyh olarak kabul ettiler. Haydar bütün gücüyle müridlerini toplamaya çalıştı. Onlara Kızılbaşlık giydirerek diğerlerinden ayrılmalarını ve fark edilmelerini temin etti.

296 Uzun Hasan Bey kastediliyor.

297 Şeyh Haydar, Uzun Hasan Bey'in kızı Alemşah Begüm ile evlendi.

298 Şeyh Haydar'ın gücü artınca Şirvanşah Ferruh Yesar onun Çerkesler üzerine akınlar yapmasına izin vermedi. Haydar ısrar edince bu defa Akkoyunlu Hükümdarı Sultan Yakup'tan yardım istedi. Akkoyunlular ve Şirvanşahlar, Haydar'ın ordusunu dağıttı. Şeyh Haydar savaşta öldürüldü, cesedi Tebriz'e getirilerek teşhir edildi(1488).

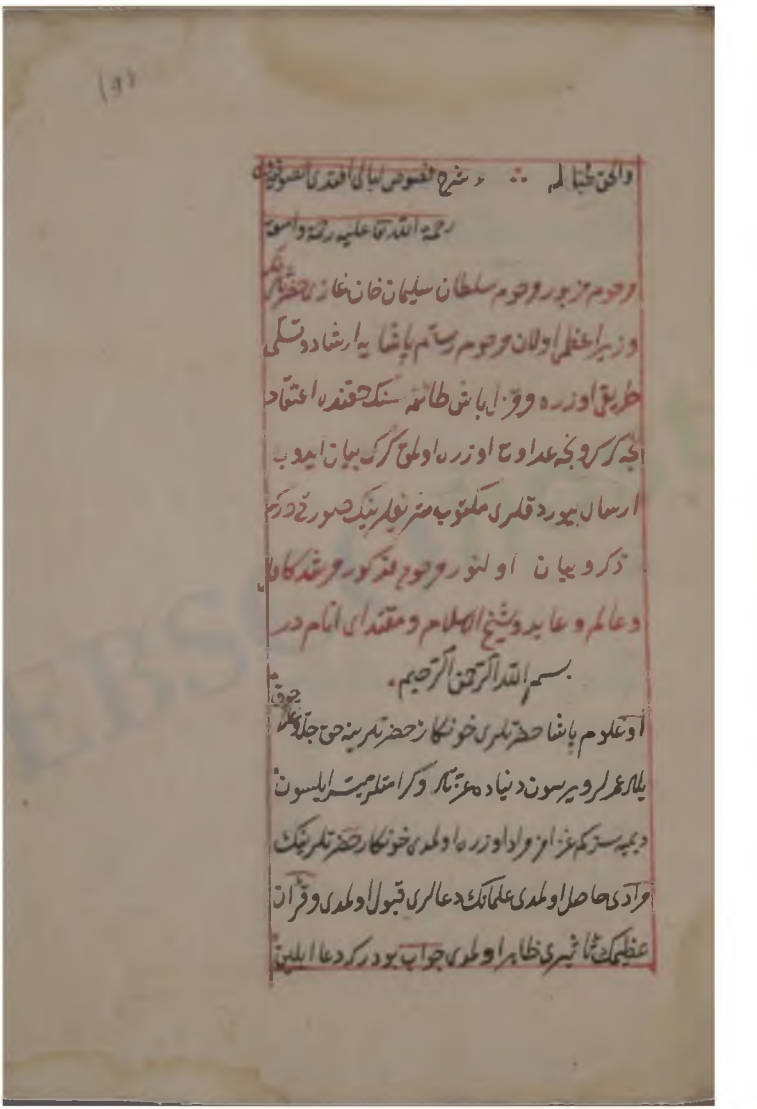
kire tafsilen haber verdi. "Gaflette bulunduk, cebelerimiz arkamızda bulunmadı; yoksa biz ol Acem taifesinin (202b) dahi ol vakit kaydın görürdük" dedi. İsmail oğlan idi, bile bulundu, alıp kaçtılar[299]. Erdebil'de babası makamında kaldı. Gazâ tarîkinden fâriğ oldu. Cümle ehibbasına emr eyledi, sır ile yarak cem' edip der-mahzen eyledi. Vaktinde zuhur eylemeye kasd eyledi. Kaçan kim Acem'de fetret oldu, ol zaman zuhur eyledi[300]. Malumdur ki neler eyledi.

İmdi benim oğlum, memleket-i 'Acem ol taife-i habîse (yi) beslediler. Ne faide gördüler. Biz Elkas'ı ve dahi birine izzetler ve ihsanlar edip ne faide buluruz. Bunlar dalalet tohumu ve cehennem odlarının kakalcılarıdır. Her ne yere konsa yedi kat yeri deler geçer, aslına kavuşur. Ve bunların ölüsü ve dirisi dâr-ı İslam'da vaki olmak küllî zarardır. Ba'id olmak 'ayn-ı saadettir. Bu kelimât ki tesvîd olunup, hazretinize irsâl olundu. Ta ki ol taife-i şomun ahvali tafsilen sizlere ma'lûm ola. Ve's-selam.

299 Haydar'ın öldürülmesinden sonra çocuları İsmail, İbrahim, Ali ve anneleri Alemşah Begüm İstahr kalesine hapsedildi. Burada üç yıl kaldılar. Akkoyunlu şehzâdeleri arasında patlak veren taht mücadelelerinde kendisine Safevî müridlerinden destek bulmaya çalışan Rüstem Bey, 1493'te Şeyh Haydar'ın çocuklarını İstahr'dan Tebriz'e getirtti. Kızılbaşlar bu defa Sultan Ali'nin etrafında toplandılar. Bu gelişmeler Akkoyunluları rahatsız edince onu Erdebil yolunda öldürdüler. Kızılbaşlar, Haydar'ın küçük oğlu İsmail'i Erdebil'e götürüp gizlediler. Ancak Akkoyunlu takibi devam edince, bu defa Gilan'a kaçırıp, bölgenin ileri gelenlerinden Şemsettin Lahicî'ye emanet ettiler.

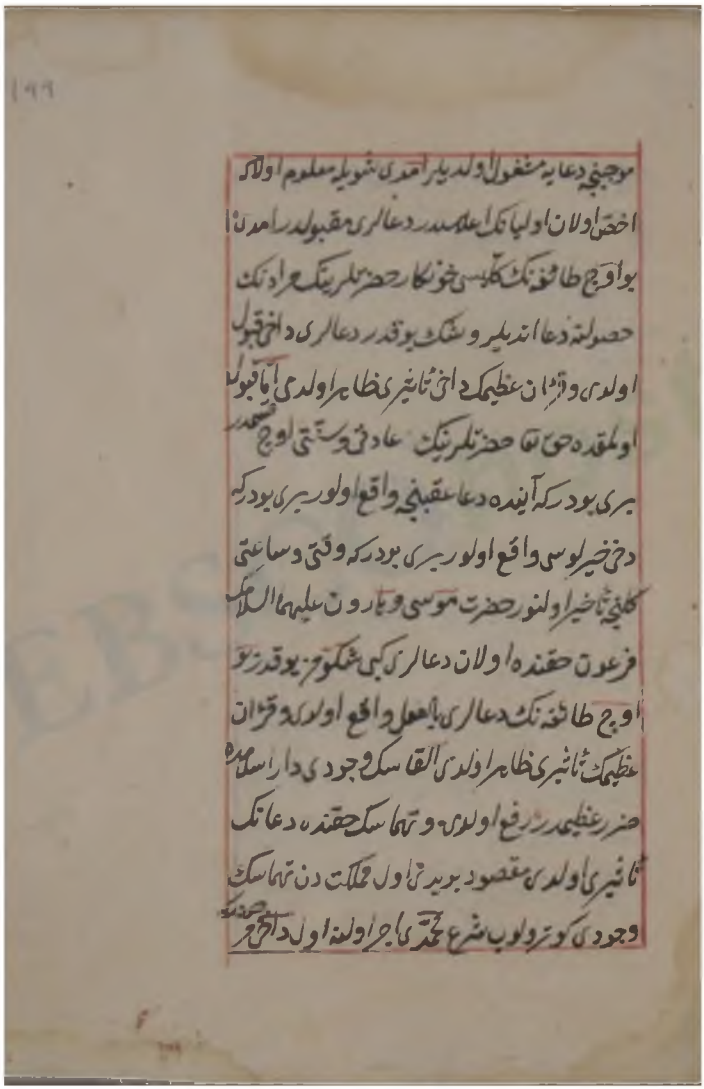
300 1498'de Akkoyunlu Rüstem Bey'in ölümü İran'ı yeni bir kargaşaya sürükledi. Akkoyunlu ülkesi Murad Bey ile Elvend Bey arasında paylaşıldı. Azerbaycan ve Diyarbekir Elvend Bey'in; Irak-ı Arap, Fars ve diğer yerler Murad Bey'in hâkimiyetine geçti. Ayrıca, Murad Bey-i Bayındır Yezd'de, Muhammed Kere Ebrkuh'da, Hüseyin Kiya Çelavi Semnan, Har ve Firuzkuh'da, Barik Bey-i Pürnek Bağdat'ta, Sultan Hüseyin Mirza Horasan'da ve Ebu'l-Feth Bey Kirman'da bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. Bu durumdan istifade eden Kızılbaş reisler İsmail'in ortaya çıkmasına karar verdiler. İsmail 12-13 yaşlarında iken Gilan'dan ayrılarak Erdebil'e geldi. Bundan sonra Safevî Devleti'nin kuruluşuna kadar giden uzun bir mücadele devri başladı.

Belgeler

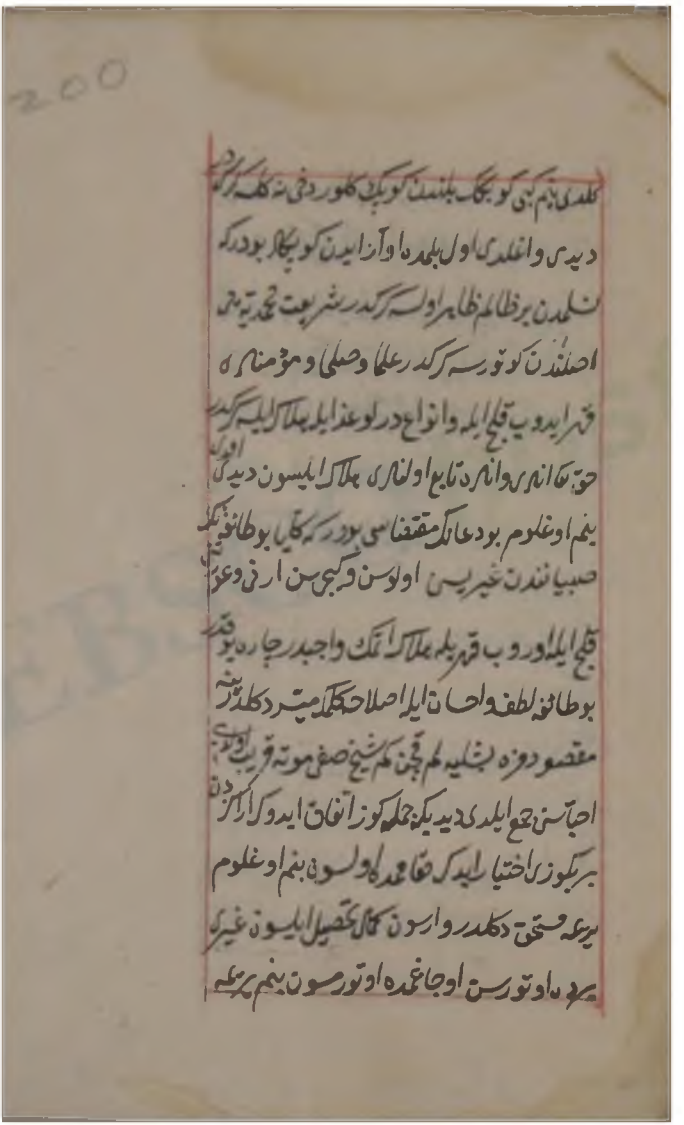

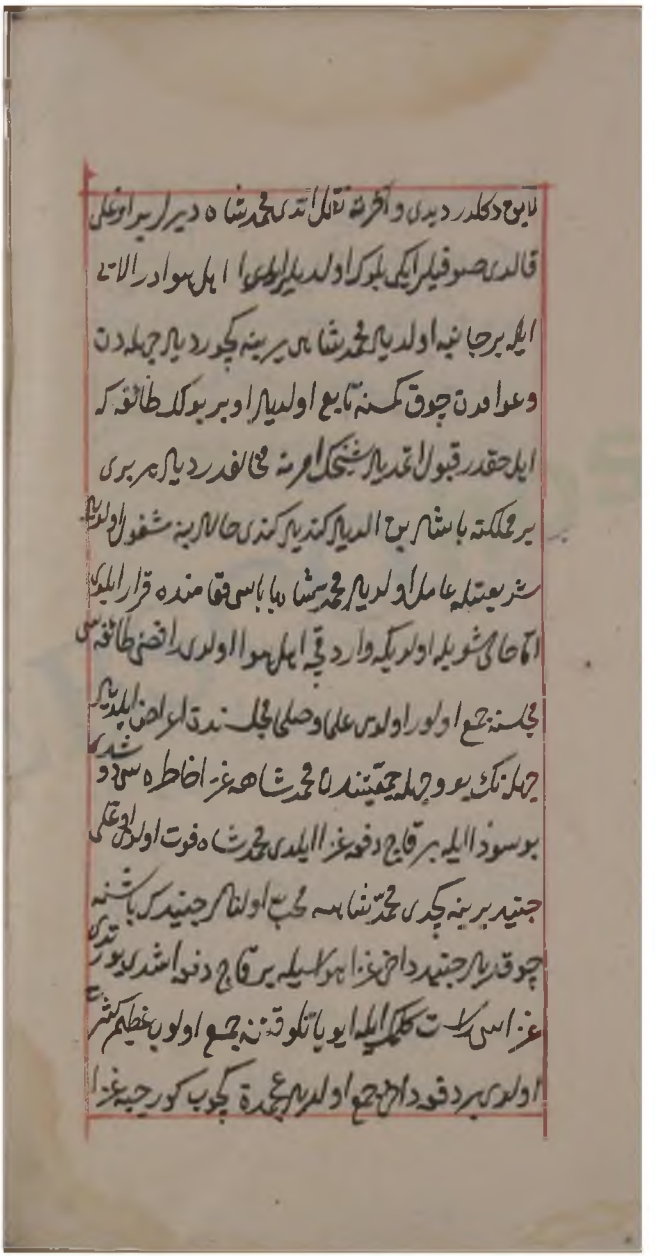
طائفه اوچ قسمدر بری عام بری خاص بری خصوصدر عام تک
دعاسی بودر که خونکار حضرتلرینک مرادی نوجهله ایله انک
عینتی میسر ایله یارب دیو دعا ایدرلر زیرا بو طائفه
مجموعیدر بونک کبی اموردہ حقک رضاسنه نظر ایلمک
شانلرندکلدر اما خاص خونکار حضرتلرینک مقصودی نه
وجهله در بلدیکلری اما احتمال ویرمیلر که بو وجهله مقصودک
حصولنده جائزدر که حقک رضاسی اولمیه صکره فساده
مؤدی اولدوغی ایچون ناکاه دعاسی حقک رضاسنه موافق
اولمیه عاصی اولمه وزدیو اول دعادن داخی احسن دعایه
عدول ایلدیلر که یارب بو بابده پادشاهیزه هرنه خیر ایسه
آنی میسر ایلیه دیو زیرا خواجکان قهارینک مقتضاسی
بودر که هر امورده حقک رضاسنی طلب ایده لر اما حقک
شانلری بودر که خونکار حضرتلری جانبندن دعا اولدقده
نظر رایله نظر دعا ایلدیلر و توجه تامله توجه ایلدیلر کشفله
و علم لدن ایله بو مرادی اولسه کرک بلدیلر انک موجبنه

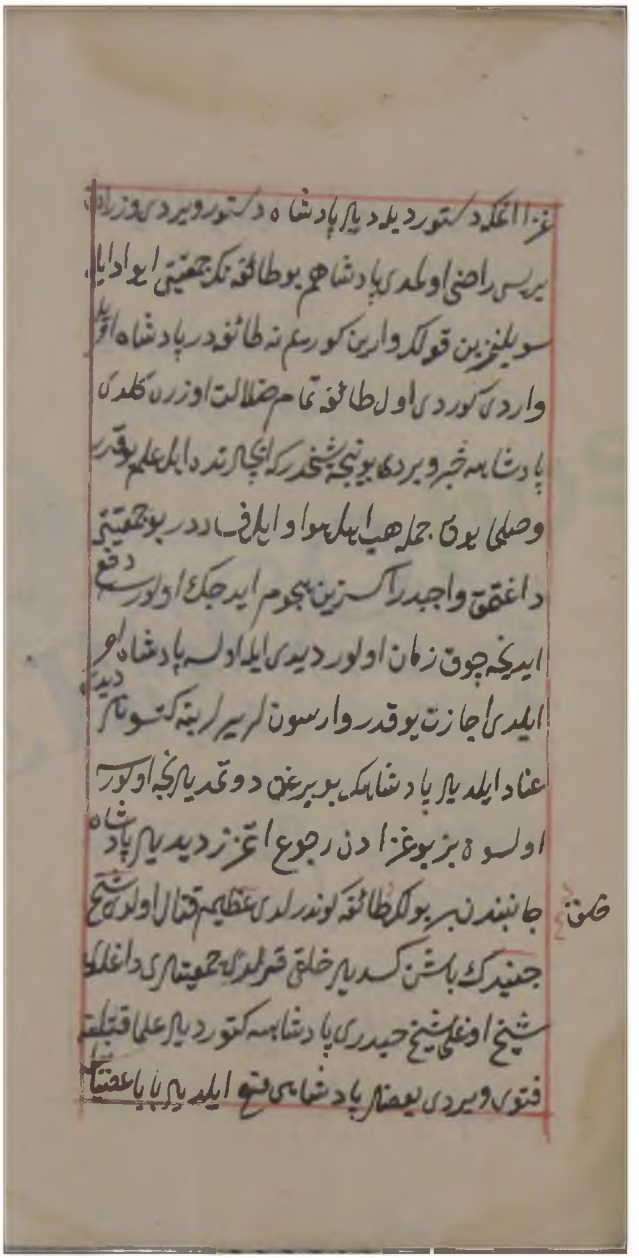
عن قریب حاصل اولہ خونکار حضرتلرینک جملہ وادی
حاصل اولہ و بونلرن صکره بر خبر نقل ایدیلم صحیح
خبر در جماعت کثیره دن و تقاندن اشتدیکم خبر در
شیخ صفی بو طائفہ نک دده سیدر مشایخ سلسله سندندر
و بزکوردکمز سلسله لرده سیدر دیو قید اولنماسی در
بعض مریدلر سیدر دیو قید اتمغاری یا سیدر اولہ یا اولمیه
اعتبار دین اسلامه در هر حال مشهور بودر که شیخ
صفی مرشد کامل در و اهل الله دندر واقع حال بودر
کلدک اولسون اول خبرک بیانه شیخ صفی بر کون معتبر مریدلرندن
بعضی سن خلوته دعوت ایلدی ایچرو کردیلر شیخ اطلس
بولدیلر یا مولانا یا چون لغز لرسن دیدیلر دیدی که بزم زمانه
بر دوشکوردم کیلدن کوپک انجکاری آوازی اشتدم
چاغرشتدیلر هیچ قیرمدم فقیر یه حمل ایلدم آدیجق وارعش
شهری بلدکه ظاهره متعلق ایمش دیدی و اغلدی
فقیر یه حضرتلری کبر اولکمسنه نکره بلندن یز یکلدی

موجبنی دعایه مشغول اولدیلر احمدی شویله معلوم اولدی
اخص اولان اولیانک اعلاسندن دعالری مقبول درامدن
بو اوج طائفه نک کلیسی خونکار حضرتلرینک مراد نک
حصولنه دعا اندیلر و شک یوقدر دعالری دائم قبول
اولدی و اقران عظیمک داخی تاثیری ظاهر اولدی یا قبول
اولمقده حق تعالی حضرتلرینک عادتی و سنتی اوج محمدن
بری بودر که آینده دعا عقبنی واقع اولور بری بودر که
دخی خیر لوسی واقع اولور بری بودر که وقتی و ساعتی
کلنجه تاخیر اولنور حضرت موسی و هارون علیهما السلام
فرعون حقنده اولان دعالری کبی شکوک یوقدر بو
اوج طائفه نک دعالری یا عجل واقع اولدی و قران
عظیمک تاثیری ظاهر اولدی القاسک وجودی دار اسلامده
حضرت عظیمه رفع اولدی و تهماسک حقنده دعانک
تاثیری اولدی مقصود بودی تا اول مملکت دن تهماسک
وجودی کوتر و لوب شرع محمدی یی اجرا اولنه اول داخی حضرتک

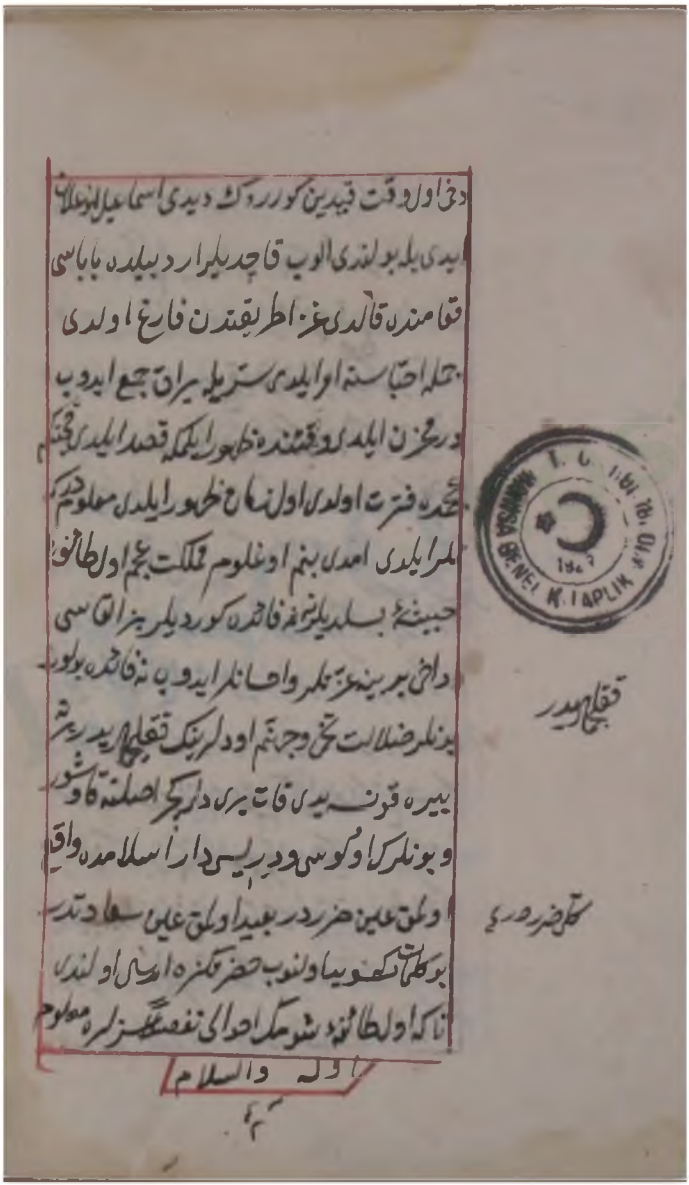

او قلی اخذ اولنز دیر یا ر دیبلده قو دیلر حسن خط بقیله چاپ
اولدی علم مشغول اولدی سوقفار ده سر خوش طنبور سن
چالدی یوریدی اول زمانده سلطان اولن کمسنه نک بر دولو
یر قز قرنداشی وار یدی ایو جه دیله اکلمز دی اتفاق یری
یر یله باشار خوش اولور قز کر جمله ظهور ایدر جمله عالم
یلدی کر بو فعل یو اوغلانکدر جمله انکا یرو واعیاز عار
لاحق اولوری ضرور ی نکاح ایتدیلر تعظیم و تکریم ایتدیلر
عور تیله اردیبیلکه کوندر دیلر سرمال زمان بکدن مدتده اقل
زمانده اسمعیل دده غدی رافیضار کرامت در دیدیلر عجبا
ولور زنادر دیو اسماعیلکه اوزرینه حکم اندیلر بو لفظ اول
دیارده اشتهار بولدی چنکم اسماعیل بویدی بوسوزی
قولاغنه دکو ردیلر بنم اوزریمه بوسوزی کم چقردی دیدی
سنی کر علماسی چقردی دیدیلر عهد ایلدی کر فرصت بنم
اولور سه علمای انواع درلو عذابله قتل ایتدم دیو سنی کر
قرم کوکن کسم یرینه فدهیه شوده بو رودم یا یا مک

202

با مکه دده مکه اوجی الم دیدی کلدکه کادی حیدر کی
حکایتنه قچنکم اربیله واردی باباسی قوماندهٔ اوتوردی
جمله جمله و اهل هوا وار دیار باکشنه چوقدیار اول داخی
غزا ایولق طوتدی بر قچ دفعه غزا ایلدی کشته یه قادر
اولدی بر دفعه زیاده یرلی کوردیار کورجیه غزا
ایتمک طریقیله یوریدیار آما نیتاری بوایدی کم فرصتی
بصوب بر حکمتی الله بر کمسنه کلدی بونلرک سرتی
پادشاهه خبر ویردی حاضر اولدیار کلوب چرکن پادشاهک
جمع اولمشن خلقی اوزرلرینه واردیلر دونکدیر دوکوزه
کیدکه پادشاهک سزه اذنی یوقدر دیدیلر بوطائفه
شوم مخالفت اندیار عظیم قتال اولدی شیخ حیدرک
باشنه کدیر دیکه طائفه سی قولدی هکیه سنده بونلر بیلن
یوزجیه بولندی شیخ حیدرک مریدلرندن بر بیلی اولجکده
بیلدیلر بو فقیره تفصیلاً خبر ویردی غفلتده بولندقده
جیه اوزرینه هجوم ایدوب بولندی بوقه بزاولدیلر طائفه سنک

RAKAMLARLA BAŞIMIZ BELADA: ŞU KIRK BİN MESELESİ

İdris-i Bitlis-i *Selimşah-nâme* adlı eserinde "*Padişah yöneticilerine: Hiç beklemeden Kızılbaş taifesinden kim varsa, nerede bulunuyorsa, üç atasına dek bu Safevîyye şeyhlerinin üç tabakasına inanan müridlerinden iseler her halükarda "İmanı inkâra değiştiren şüphesiz doğru yoldan sapmış olur" ayeti gereğince köklerinin kazınmasını ve tebdil ile cezalandırılmayı hak etmişlerdir. Rum beldelerinde oturan ve yürüyen bu taifeden yediden yetmişe hepsini yazsınlar ve yüce divanın naiplerine arz etsinler." diye hüküm gönderdi. Yazıcılar isimleri defterlere kaydettiler, Yaşlı ve gençlerden oluşan kayıtlıların sayısı kırk bin oldu. Ulaklar bu defterleri her yörenin hâkimine ulaştırdıktan sonra her yörede keskin kılıçlar adım adım yazılanlara yöneldi. Bu öldürülenlerin sayısı kırk bini aştı.*" diye yazdığında, bu bilgilerin bir gün politik olarak büyük tartışmalara yol açacağını hiç düşünmemişti. Çünkü onun devrinde abartılı rakamlar kullanmak, yazarların, efendilerini övmesi için bir fırsat sayılırdı. Sadece bu değil, önemli bir başarıyı, zaferi veya üstünlüğü ilahî bir destek; bir belayı veya fenalığı feleğin bir sillesi gibi göstermek de o devrin âdetlerindendi. Her büyük olayda muhakkak ya bir kuyruklu yıldız peyda olur, ya güneş tutulur veya gökyüzünde beklenmedik bir değişim (örneğin havanın kıpkızıl olması gibi) meydana gelirdi. Geleneksel

olarak birbirlerinin eserlerinden geniş alıntılar yapan tarihçiler de, kendilerinden önce nakledilen bir bilgiyi alırken tenkit süzgecinden çok az geçirirlerdi. Öyle ki, bazen hiç olmayan bir isim veya olay, tekrarlana tekrarlana gerçeğin yerini alır. Ama daha da vahimi modern araştırmacıların bu tür bilgileri mutlak doğru kabul edip olduğu gibi nakletmeleridir. Artık arşiv imkânlarımızın geliştiği, pek çok kütüphaneye ve yazma eserlere ulaşmanın mümkün ve daha kolay olduğu günümüzde bilginin kontrolü ve tenkidi de kolaylaşmıştır. O hâlde bizim ünlü tarihçimiz İdris-i Bitlisî'nin naklettiği yukarıdaki bilgi ne kadar doğrudur? Yavuz Sultan Selim İran seferine çıkmadan önce veya sefer esnasında hakikaten kırk bin Türkmeni katletmiş midir? Bu mümkün müdür? Katliama gerekçe olan defterler nerededir? Hiç mi kurtulan olmamıştır?

Kaynaklar ne diyor?

Anadolu'da 40.000 Kızılbaş'ın öldürüldüğüne dair ilk bilgi İdris-i Bitlisî'de geçiyor. Hoca Sadeddin Efendi ve İbn-i Kemal de ondan aynen naklediyorlar. Ama sarayın içinde olup pek çok belgeyi görme ve pek çok dedikoduyu duyma imkânı bulunan Celalzade Mustafa *Selimnâme* adlı eserinde bu hadiseye hiç dikkat çekmiyor. Hatta şu kadarını söyleyelim, İdris-i Bitlisî'nin eserini kaynak olarak kullanmayan tarihçiler ve özellikle Selimname yazarları Kızılbaş katliamından hiç söz etmiyorlar.

Diğer taraftan Anadolu'daki gelişmeleri sıkı takip eden Safevîlerin böyle bir katliam karşısında duyarsız kalması beklenebilir mi? Örneğin II. Bayezid döneminde İran'a gitmek isteyen Kızılbaşların engellenmesi üzerine Şah İsmail Osmanlı sultanına önce mektup gönderip izin istemiş daha sonra üstü kapalı tehdit etmişti. Keza Şah Kulu ayaklanması da Safevî tarihçileri tarafından takip edilmişti. Buna karşın şu kırk bin meselesinde Safevî sarayı bütünüyle duyarsız, Safevî kaynakları tamamen

habersizdir. Yani açıkçası hiçbir Safevî kaynağı Osmanlıların katliam yaptıklarına dair bilgi vermezler. Safevîlerin halifeler yoluyla neredeyse bütün Anadolu'yu gözetleme imkânı buldukları bir dönemde, bu olaydan hiçbir şekilde habersiz olmaları akla uygun gelmiyor. Çünkü Safevî ordusunun hızla eridiği ve Anadolu'dan gelecek yetişkin erkeklere ihtiyaç duyulduğu bir ortamda Safevî müritlerine yani Kızılbaş Türkmenlere yönelik bir katliamın en azından saraya haber olarak ulaşması beklenirdi. Bu durumda Şah İsmail açısından hiç olmazsa Çaldıran Savaşı için kuvvetli bir neden oluşurdu. Ama garip bir şekilde hiçbir habere rastlanmıyor.

Sayılar: 40.000 Kişi

Bu rakam kırk bin yetişkin erkek hesabıyla büyük bir ordu demektir. Ama yediden yetmişe diye düşünürsek bu da en az 8.000-10.000 hanelik bir nüfus yapar (bir haneyi 4-5 kişi olarak hesaplarsak). Şimdi bazı karşılaştırmalar yapalım: 1540 yılında sayımı yapılan Bozulus Türkmenleri yaklaşık sekiz bin haneydiler ve üç milyondan fazla koyuna sahiptiler. 1512 yılında bütün Aydın vilayeti 24.000 nüfusa sahipti. 1522'de Aksaray kazasında toplam 7.826 hane yaşıyordu. Bunlardan sadece 893 hanesi şehir merkezindeydi. 1518'de Mardin'de 8462 hane yaşıyordu. 1516'da Erzincan 701 hane, Kemah 299 hane, 1512'de Kütahya 1192 hane idi. 1522'de Kayseri merkezinde 2.364 hane yaşıyordu.

Bunlara ilave olarak XVI. yüzyılda köy nüfusunun 5 ilâ 60 hane arasında değiştiğini ama genel olarak 30-40 haneli köylerin büyük köy sayılabileceğini göz önünde bulundurmak gerekiyor.

Şu halde 40.000 kişilik veya 8.000-10.000 hanelik bir nüfusun ortadan kalkması ne anlama geliyor? Duruma göre birkaç şehrin veya binden fazla köyün ortadan kalkması, yerle bir

olması, haritadan silinmesi, koyunu, kuzusu, malı, menalı her neye sahipseler oraya buraya savrulması, talan edilmesi demektir bu.

Peki bu mümkün mü? Bu kadar insanın gafil avlanması, kuşatılması, yediden yetmişe kılıçtan geçirilmesi, defnedilmesi, mallarının yağma edilmesi, kimsenin kimseden haberdar olmaması?

Biz yine de meseleye başka bir zaviyeden bakalım.

Osmanlı tarihi üzerine arşiv çalışması yapanlar pekâlâ bilirler ki, tahrir defterleri mahiyet itibariyle vergi defterleridir ve oradaki kayıtlar aynı zamanda vergi ünitelerini ve gelirlerin paylaşılmasını gösterir. Daha açık söylemek gerekirse, Osmanlı Devleti'nde her gelir kaynağının bir de sahibi vardır. Özellikle Anadolu'da yaygın şekilde uygulanan tımar sisteminde, hangi sipahinin hangi köyün vergisini alacağı bellidir. Bir köyün yerini değiştirmesi, köylülerin arazisini bırakıp başka yere göç etmesi veya köyün gelirlerinin artması sipahinin kazancını doğrudan etkileyeceğinden bu durum kayıtlara hemen yansır. Şu halde 8.000-10.000 hanelik bir nüfus kaybının yaratacağı vergi problemlerinin on yıllar boyu şikâyet konusu olacağı ve kayıtlara geçeceği muhakkaktır.

Bazı tahrir defterlerinde "Kızılbaş fetretinde" köyün ahaliden boşaldığı kayıtları vardır. Bunlar bir elin parmaklarını geçmez. Üstelik bu köylerin Kızılbaş mı Sünnî mi olduğu belli değildir. Yani kimin kimden kaçtığı açık değildir.

Peki devlet bu tür şikâyetleri yok etmiş olabilir mi?

Hayır. Çünkü Osmanlı Devleti "kâğıtla" yönetilen bir devlettir ve her ne olursa olsun hiçbir vesikasını bilerek ve isteyerek yok etmez. Osmanlı arşivinde küçücük kâğıt parçalarının bile nasıl muhafaza edildiği herkesin malumudur. Kızılbaşların takip ve katledildiğine dair birkaç tarihsiz belge vardır. Örneğin bunlardan birinde nerede olduğu belli olmamakla beraber

bozgunculuk yaptığı gerekçesiyle öldürülenlerin isimler yazılıdır ve sadece 17 (on yedi) kişidir. Diğerinde ise takibat ile ilgili bir istihbarat raporudur, sayı kabaca yetmiş kişidir. (Bunların bir kısmı ise Kızılbaşlıkla ilgili değildir).

Anadolu'da Ne Kadar Kızılbaş Vardı?

Bunu sayısal olarak cevaplamak çok zor olmakla beraber az çok fikir sahibi olmak mümkündür. Safevîye tarikatının etki alanı, Toroslarda Varsaklar, Dulkadirli Türkmenleri, Samsun çevresinde Çepniler, Antalya havalisinde Tekeliler ve Tokat'tan güneye doğru olan sahada Rumlu diye tabir edilen Türkmen sahası idi. Ancak kesin bir dille söylemek gerekir ki bu sahanın hepsi Safevî tarikatına bağlı değildi. Rumlular ve Tekeliler daha Şah İsmail zuhur etmeden Erdebil'e gitmişlerdi. Dulkadirli, Varsak ve Çepniler de onun zuhuruyla birlikte İran'a gittiler.

Şah İsmail Akkoyunlulara karşı ilk büyük zaferini kazandığında (1501) yaklaşık yedi bin askere sahipti. İkinci zaferde bu sayı on bin olmuştu (1502). Bu askerler Doğu Anadolu, Azerbaycan ve İran'dan derlenen Türkmenlerden ibaretti. Mesela bölgedeki Kürtler ve Farsların başlangıçta Safevîlere desteği hiç yoktu. Bu yüzden Şah İsmail elindeki kısıtlı ve hızla eriyen kuvvetlerle geniş bir alana hâkim olmak durumundaydı. Bunun için etrafa sürekli haberler göndererek müritlerinin toplanmasını istiyordu. Bu çağrıya ikinci defa uyan Teke Türkmenleri 1510 yılında Şah Kulu'nun idaresinde İran'a yöneldiler. Yolculukları esnasında etrafa zarar verdiler. Osmanlı kuvvetlerini iki defa yenilgiye uğrattılar. Sonunda İran'a ulaşmayı başardılar. Bunların sayıları kabaca beş bin kişi idi. Muhtemeldir ki aileleriyle beraber on beş bine ulaşıyorlardı. (Osmanlılar sadece beş bin savaşçıyla bile baş edememişti.)

Şah İsmail'in bir diğer hamlesi ise Nur Ali Halife'nin Anadolu'ya gönderilerek kendisine katılmak isteyen Kızılbaş

Türkmenlerin toplanmasını sağlamak olmuştu. Nur Ali Halife 1512'de Osmanlı sınırına gelmiş ve etrafa çağrıda bulunmuştu. Bu çağrıya uyanların sayısı Safevî kaynaklarına göre üç-dört bin civarındaydı. Osmanlı kaynakları (Özellikle İdris-i Bitlisî) bu sayının yirmi bin olduğunu söylüyor. Hâlbuki Şah İsmail'in en kudretli zamanında bile bu kadar yoğun katılım olmamıştı.

Kızılbaş Takibi

Şah İsmail'in çıkış hareketi başladığında tarih 1498'di. Bu sıralarda Osmanlı tahtında II. Bayezid oturuyordu. Her ne kadar Osmanlı Sultanı'nın Şah İsmail ile iyi geçinmeye çalıştığı görülüyorsa da gerçek böyle değildi. II. Bayezid Anadolu'daki Şah İsmail taraftarlarının İran'a gitmelerine kesinlikle izin vermiyordu. Ne var ki, sıkı tembihlere rağmen, yolda yakalananlar rüşvet veya iltimas ile kurtulup yollarına devam ediyorlar, Şah'a kavuşuyorlardı. Yani işin aslı şu idi: Osmanlılar ne yaparsa yapsın sınır ve yol güvenliği diye bir şey kalmamıştı. Yavuz Sultan Selim tahta geçtiğinde de durum çok fazla değişime uğramamıştı. Üstelik taşradan Yavuz Sultan Selim'e gönderilen mektuplardan anlaşıldığına göre devlet düzeni hercümerç olmuş, rüşvet ve iltimas her tarafı sarmıştı. Bu durumda Yavuz'un bütün Anadolu'ya mutlak hâkim olması ve ahalinin bir kısmını "fişleyerek" katliama girişmesi de zor görünüyor.

Daha ilginç bir kayıt ise halen arşivimizde bulunuyor.

Şah İsmail İsmail'in 1512 yılında Anadolu'daki işleri toparlaması için mektup gönderdiği bir tımarlı sipahi var; adı: Turgut oğlu Musa. Ancak mektubun bu kişinin eline geçmediği anlaşılıyor. Çünkü bahsettiğim mektup hâlihazırda Osmanlı arşivinde. Turgut oğlu Musa, yani Şah İsmail'in mektup gönderdiği kişi ne oldu? Eğer ciddi bir takip, deftere yazma ve kıyım varsa bu kişinin çoktan öldürülmesi gerekirdi. Ama öyle olmamıştır. Turgut oğlu Musa 1515 yılında tımarlı sipahi olarak hayatını sürdürüyor.

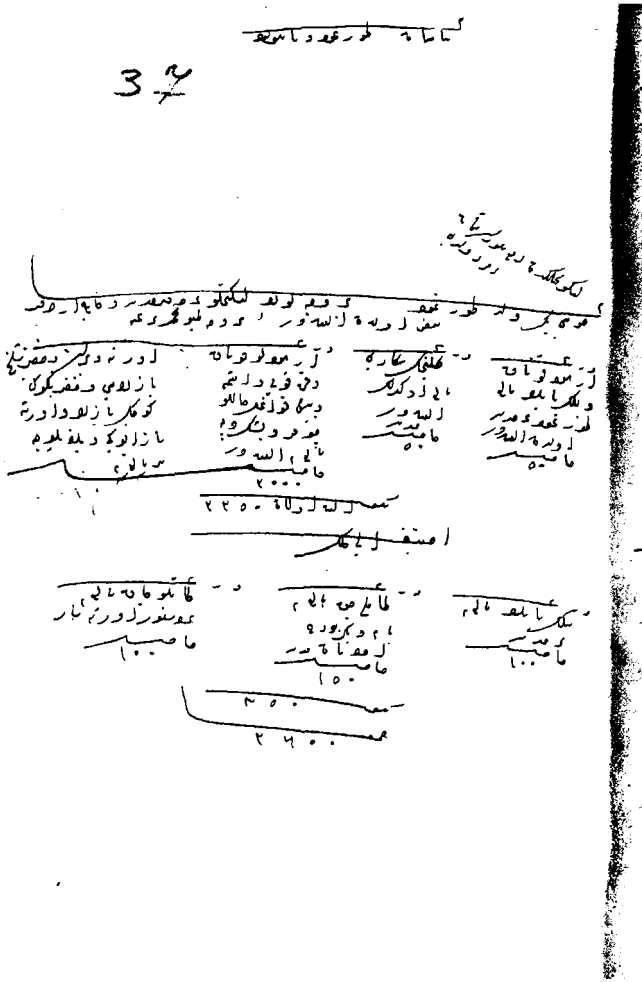
Çaldıran Savaşı'nda Ne Kadar Adam Öldü?

Yavuz Sultan Selim'in yüz binden fazla olduğu muhakkak olan ordusunun karşısında Şah İsmail yaklaşık kırk bin kişi ile çıkabilmişti. Aslında Şah İsmail'in en kalabalık gücüne Çaldıran vesilesiyle ulaştığı da söylenebilir. Ne var ki onun ordusu yorgun, bıkkın ve erimekte olan bir orduydu. En son Özbeklere karşı çok ciddi kayıplar vermişlerdi. Buna rağmen Çaldıran'da kıyasıya savaşmışlar hatta yer yer üstünlükler kurmuşlardı. Ne var ki Osmanlıların yüksek ateş gücü ve askerî disiplini savaşın sonucunu önceden belirlemişti bile.

Venedik kaynakları bu çetin savaşta 30.000 Osmanlı askerinin öldüğünü kaydediyorlar. Osmanlı kaynakları ise herhangi bir sayı vermiyor; Safevî ordusunun kılıçtan geçirdiğini söylemekle yetiniyor. Safevî kaynakları ise 5.000 kişinin öldüğünü, bunlardan 3.000'inin Osmanlı askeri olduğunu yazıyor.

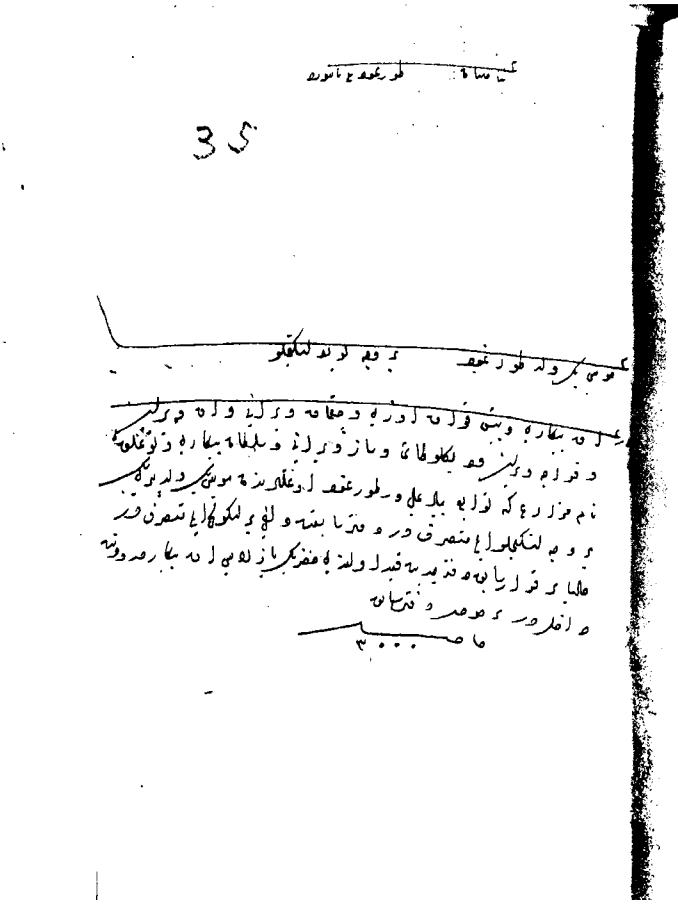
Şimdi bütün parçaları bir araya getirdiğimizde şunu görüyoruz ki, tarih kaynakları ciddi şekilde incelenmelidir. Bir kişinin bile haksız yere burnunun kanaması insan olan herkesi rahatsız eder, etmelidir. Bir kişi bile haksız yere idam edildiyse bu sayı gerçekten "çoktur". Kabul etmek gerekir ki 1 ile 40.000 arasında da insaf ölçüsünün dışında bir sayı bulunmaktadır.

Tarih siyaset üretmek için vardır elbette. Ancak siyasete uygun bilgileri mutlak doğru olarak kabul etmek de doğru değildir. Tarih tarihtir. Kan davası veya bir intikam sahası olmamalıdır.

Resim 1

Şah İsmail'in 1512'de mektup gönderdiği Turgud oğlu Musa Bey'in 1516'da hala tımarlı sipahi olduğuna dair tımar kaydı.
(Başbakanlık Arşivi TT nr. 58, s. 37.)

Resim 2
Şah İsmail'in 1512'de mektup gönderdiği Turgud oğlu Musa Bey'in 1516'da hala tımarlı sipahi olduğuna dair tımar kaydı.
(Başbakanlık Arşivi TT nr. 58, s. 35.)

MÜNŞÎ İSKENDER BEY'E GÖRE XVII. YÜZYILDA İRAN SAHASINDA TÜRKLER, TÜRKMENLER VE KIZILBAŞLAR

XVII. yüzyılda İran sahasında yazılan eserlerde Türk ve Türkmen adlarına yeni anlamlar yükleyerek kullanma biçimi XV. yüzyılın sonları ile XVI. yüzyıl boyunca devam eden bir dizi siyasal ve dini olayların sonucuna bağlı olarak gelişmiştir. Dönemin tarihçileri Türk ve Türkmen kavramlarını bazen etnik ve siyasî bir grubu tanımlamak, bazen de sadece mezhebî ayrıma dikkat çekmek amacıyla kullanıyorlardı. Bunun yanı sıra Rumlu (ya da Rumî), Kızılbaş ve Sûfi sıfatlarını ise bütün bunların yerine veya çoğu zaman doğrudan bunlardan birini kastetmek amacıyla veriyorlardı. *Tarih-i Alem-ârâ-yı Abbasî*'nin müellifi İskender Bey Türkmen seleflerine göre daha dikkatli bir dil tercih etmiş ve her bir adı etnik, siyasî veya dini anlamlar yükleyerek kullanmıştı.

Akkoyunluların yıkılmasını takip eden yıllarda bu devleti meydana getiren Türkmen aşiretleri neredeyse ikiye bölünmüş ve bir kısmı Osmanlı hâkimiyetini kabul ederken diğer bir kısmı ise Safevî Devleti'nin hizmetine girmişti. Bu bölünmenin temelinde sadece dinî değil aynı zamanda siyasî ayrım da etkili olmuştu. Safevî hareketi başladığında Akkoyunlu konfederasyonu içinde yer alan Avşar, Bayat, Ustaclu gibi bazı aşiretler devletin kuruluşuna iştirak etmişler, Musullu, Pürnek, Bayındırlı gibi boy ve oymaklar ise sonradan

Şah İsmail'e bağlılıklarını bildirmişlerdi. Bu sonuncular genellikle kendi adlarıyla tanınmakla beraber Akkoyunlu kökenlerine atıf olmak üzere Türkmen diye de anılıyorlardı. Böylece şeklen bir arada olmasalar bile Kızılbaş aşiretleri arasında ayrı bir "*Türkmen*" oymağı meydana getirmişlerdi ve bu oymağın mensubu olup makam ve mevki sahibi olanlar Türkmen sıfatı ile anılıyorlardı. Bu cümleden, bu makalenin temel dayanağı olan *Tarih-i Alem-ârâ-yı Abbasî* adlı eserin müellifi Münşî İskender Bey'in Türkmen nisbesi taşıyor olması da onun Akkoyunlu kökenlerine atıf anlamına geliyordu. Kaynaklarda yaygın olarak Bayındırlılar, Musullular ve Pürnekler Türkmen olarak tanımlandığı için onun da bu kabilelerin birinden olduğu kuvvetli bir ihtimal olarak durmaktadır. Bununla birlikte İskender Bey'in, Musullu Türkmenlerine mensubiyetini bildiğimiz Şah İsmail'in eşi Taçlu Begüm hakkında herhangi bir bilgi vermediğine, hatta onu görmezden gelişine, Şah İsmail'in çocuklarını sayarken bu hanım hakkında "*Musullu Türkmenlerine mensup bir hanım*" diye bahsetmesine nazaran onun Safevî Devleti içinde varlıkları pek hissedilmeyen Bayındırlılara mensup olması kuvvetle muhtemeldir[301].

İskender Bey daha 26 yaşındayken Hamza Mirza'nın Osmanlı ordusuna karşı Sayın Kale mevkiinde verdiği mücadeleye bizzat katılmıştı. Ama o bir savaşçıdan çok kalem ehli ve bürokrasiye olan düşkünlüğü ile öne çıkıyordu. Çok geçmeden defterhaneye girerek siyakatla yani muhasebe işleriyle meşgul olmaya başladı. Fakat bu iş de onu tatmin etmeyince 1592'de I. Abbas'ın hizmetine girerek münşîlik makamına yükseldi. Bu sayede Safevî sarayına genç yaşta girmiş olmasından dolayı

301 İskender Bey 1560 yılında doğmuştu. Onun çocukluk yılları Şah Tahmasp'ın (1525-1576) son yıllarına, gençlik yılları II. İsmail (1576-1577) ve Muhammed Hüdabende (1577-1587) dönemlerine tesadüf etmektedir. Olgunluk çağını ise I. Abbas (1587-1629) döneminde yaşamıştır. O 1633'te vefat ettiğinde Safevî tahtında Şah Safi bulunuyordu.

pek çok olaya bizzat tanıklık etti. Devletin önemli yazışmaları onun kaleminden çıktı ya da onun ofisinde toplandı. Memuriyeti dolayısıyla kazandığı geniş dostluklar ve üst düzey devlet görevlileriyle tanışıklıkları sayesinde tanık olamadığı çoğu olayların detaylarını da onlardan dinleme imkânı buldu. Sarayda olan biten şeyler ise zaten kolayca ulaşabildiği bilgilerdi. Münşîlik memuriyetinden sıkılıp nesir sanatı ile meşgul olmaya başladığında tüm bu bilgiler onun önünü açmaya yetti. Artık efendisinin tarihini yazabilirdi. I. Abbas'tan aldığı izinle bu işe girişti. 1628'de meşhur *Tarih-i Alem-ârâ-yı Abbasî*'yi tamamladığında ise ortaya son derece kıymetli bir eser çıkardı[302]. Aslında İskender Bey'in yaşadığı dönem İran'da değişim ve dönüşümün bütün canlılığıyla yaşandığı bir zaman dilimine tekabül etmekteydi. Şah İsmail'den sonra Kızılbaş aşiret reislerinin birbirleriyle rekabeti ve Kızılbaşlığın ya da sûfiliğin siyasallaşması, II. İsmail'deki Sünni eğilimler ve İran'da kısa süreli de olsa ortaya çıkan zihnî bulanıklık, şehzade katilleri ve Safevî hanedanının yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması gibi olayların çoğu onun tanıklığında cereyan etmişti.

İskender Bey eserinde Şah İsmail ve Şah Tahmasp'ın devirlerini kendisinden önce Hasan Rumlu'nun *Ahsenü't-Tevarih*'te, Eminî'nin *Fütuhat-ı Şahî*'de[303] ayrıntılı bir şekilde işlediği gerekçesiyle nispeten kısa geçer. II. İsmail'e ise onun Sünniliğe eğilimi yüzünden eleştirel yaklaşır, hatta ona övücü sıfatlar vermekten kaçınır. Muhammed Hüdabende ve I. Abbas dönemleri eserin temelini oluşturur. Daha da önemlisi, siyasî gelişmelerin pek çoğunun birinci derecede tanığı durumdadır ve hadiselerin çoğunu bizzat gözlemleme imkânı da bulmuştur.

302 İskender Bey, kendi hayat hikâyesini eserinin başında kısaca özetlemektedir. Bkz. *Tarih-i Alem-ârâ-yı Abbasî*, c. I, s. 4; Ayrıca şuna bakınız. R. Savory, Eskandar Beg Torkamān Monšī, *İranica*, VIII/602-603.

303 Emir Sadreddin İbrahim Eminî-i Herevi, Fütühat-ı Şahî, neşr. Muhammed Rıza Nasırî, Tahran 1383 hş.

İskender Bey aslen Türkmen ve Kızılbaş[304] kökenli olmasına rağmen eserini bu iki zümre de dâhil olmak üzere tüm İran'ın bütün topluluklarına eşit mesafede yaklaşan bir üslup ile kaleme almıştır. Etnik zümrelerden bahsederken kullandığı üst dil sayesinde onları İran toplumunu oluşturan unsurlar olarak görmekte ve birini diğerine üstün tutma eğilimine girmemektedir. Bununla birlikte Safevî Devleti'ni kuran aslî unsur olmaları ve siyasî olayların merkezinde yer almaları sebebiyle eser boyunca -ister istemez- Türkler kurucu, yönetici, kumandan, elçi, aşiret reisi, eyaletlerde ikta sahibi han veya sultan olarak devamlı surette ön plana çıkmaktadır. Bu belirgin durum İskender Bey'in bilinçli tercihinden kaynaklanmaktadır. Ona göre Kızılbaşlar etnik olarak Türk'tür. Bu vurgu eser boyunca sürekli tekrarlanır. Hâlbuki, İskender Bey'in kaynakları arasında yer alan *Kitab-ı Diyarbekriyye*'nin yazarı Ebubekir Tihranî, Türk adını Çağataylılara ve Akkoyunlu hakimiyetinde olmayan diğer Türk/Türkmen topluluklarına tahsis eder ve örneğin Akkoyunlu hakimiyetinde bulunmayan Suriye'deki Türkmen gruplarına "*Şam Türkleri*" adını verir[305]. Oysa bahsi geçen gruplar XIII. yüzyılın ortalarında bölgede kesif olarak toplanmış olan Türkmen aşiretlerinden oluşmaktadır. Üstelik bunlardan Avşar, Döğer gibi bazı boylar Akkoyunlu konfederasyonunda bile yer almışlardır. Ama sırf ana dairenin dışında oldukları için Türk diye isimlendirilmiştir. Tihranî, Türkmen adını ise sadece Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletlerini meydana getiren hanedan aileleri ve bu devletlerin ahalisi için kullanır[306], hatta onların, Akkoyunluların atalarının Oğuz Kağan'a kadar ulaşan şecerelerine yer

304 Burada Türkmen kelimesini etnik anlamda, Kızılbaş kelimesini ise Safevî ordusunda asker anlamında kullanıyorum.

305 Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2001, s. 181, 214.

306 "Biz ikimiz de Türkmeniz..." *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 49 ve ayrıca bkz. İndeks.

verir. Tihranî, Türkmenlere dair bir tasvirde bulunmazken Türkleri çekik gözlü olarak tarif eder[307]. İskender Bey'in her zaman saygıyla andığı ve eserinden (*Ahsenü't-Tevarih*) geniş ölçüde istifade ettiği Hasan Rumlu ise Türk adını Osmanlılara ve Çağataylılara tahsis eder[308].

İskender Bey, *Alem-ârâ-yı Abbasî*'yi Farsça kaleme aldığı halde okuyucu kitlesi olarak Türkleri de hesaba katmış, eserin ilk tertibinde takvim ve tarihlendirme konusunu Türklerin Hicrî Takvimi pek anlayamadıklarını, bu yüzden sene başını onlar arasında revaçta olan On İki Hayvanlı Türk Takvimi'ne göre kaydettiğini bildirmiştir[309]. Nitekim o, eserinde her yılbaşını bu takvim esasına göre belirlemekte, her yılın tarihini kaydederken önce bu takvime atıf yaparak Türk yılını zikretmekte, ardından Hicrî karşılığını vermektedir. Anlaşılacağı üzere Türkler eserin hedef kitlesinden ve bu bağlamda İran'ı meydana getiren aslî unsurlardan biri olarak görülmektedir. Gerçekten de Türkler, Safevî Devleti'ni kuran, uğrunda savaşan, eyaletleri yöneten, devlet idaresinde öncelikli olarak söz sahibi olan kitledir. İskender Bey, Türk kelimesini eseri boyunca Kızılbaş kavramı ile eş tutmaktadır. Hatta Şeyh Safiyüddin'i "*Türk genci*" diye anarak, tarikatın Türk kökenlerine

307 *Kitab-ı Diyarbekriyye*, s. 92, 296.

308 Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, terc. Mürsel Öztürk, Ankara 2006, s. 182.

309 "Düşünceme göre, eğer tarihçilerin usulüyle, Arap âdetine göre yılbaşı Muharrem ayının ilk günü olan Hicrî takvimi tercih edersem, İran ülkesinde oturanların çoğu bunu anlamazlar. Çünkü Türkler ve İran ülkesinde yaşayanlara göre yeni yılın başlangıcı, âlemi süsleyen baharın ilk günü olan Nevruz-ı Sultanî'dir. Dört mevsim geçtikten sonra ikinci Nevruz'a erişilir. Böylece bir yıl tamamlanır. Muharrem ayı da Türk yılı içinde dolaşır. Tarihçilerin devrin büyük olaylarını kaydettikleri tarihler Türk takvimi içinde muhtelif yerlerde bulunur. Bazıları geçen Hicrî yıla uygun düşer, bazıları ise yaşanan yıla denk gelir. Yani birazcık eksik veya artıktır. Bundan dolayı bu değersiz fakir, bu *Alem-ârâ* nüshasını her türlü zorluk ve anlaşılmazlıklardan uzak tutmayı, avamın anlamasını, havassın beğenmesini amaç edindiğinden bu tür ihtilaflardan yüz çevirip, herkesin daha iyi anlayacağı Türk takvimini kullanmaya karar verdim." *Alem-ârâ*, c. II, s. 590, 591.

atıf yapar[310]. Böylece sadece devletin değil tarikatın da temel dayanağının Türkler olduğunu açıkça ortaya koyar. Bu yüzden İskender Bey, Safvetü's-Safa'yı kaynak olarak kullandığı halde onun nüshalarının birinde Şeyh Safiyüddin'in dedeleri arasında Firuz Şah'a nispet edilen el-Kürdî yakıştırmasını dikkate bile almaz[311]. Muhtemelen onun istifade ettiği nüshalarda da bu bilgi bulunmuyordu. Safvetü's-Safa müellifi İbn-i Bezzaz'ın eserinde Firuz Şah'a özel önem verildiğinden bahisle, kendisinin de aynı yolu izlediğine vurgu yapar. Bununla birlikte Firuz Şah ile ilgili verdiği bilgiler özet mahiyetindedir[312].

310 "O vilayetin dervişleri ve hidayet sahipleri, tarikat vadisinde o hazretin mertebesini kendilerinden daha yüksekte gördükleri için onu seyyidlerin ve hal erbabının en seçkinlerinden biri olan Emir Abdullah'ın huzuruna götürdüler. Onun yanına vardı. Gerçekten cemal ve kemal sıfatlarını kendinde toplamış bir zat olduğunu gördü. Şeyh Safiyüddin durumunu ona anlattı. Emir bir süre düşündü ve sonra başını kaldırıp: "Ey Türk genci, şimdiye kadar sende riyazet, mücahede ve uluvv-i hâl hâsıl olmuş. Öyle ki bizim basiretli bakışımız buna henüz erişemedi, senin amellerin ortadadır ve bu pazarda son bulmayacaktır. Bugün senin gözlerindeki perdeyi kaldırabilecek ve sana yol gösterebilecek sadece bir kişi var. O da sizin memlekete yakın Gilan'da deniz sahilinde bir tekkede oturan rabbani bilgilerin arifi Şeyh Zahid-i Gilanî'den başkası değildir. " dedi. *Alem-ârâ*, c. I, s. 21, 22; bu bilginin kaynağı için bakınız: Anonim, *Alem-ârâ-yı Şah İsmail*, neşr. Asgar Montazer Sahib, Tahran 1349/1971, s. 6, 8, 9, 10.

311 İbn-i Bezzaz Erdebilî, *Safvetü's-Safa*, neşr. Gulamrıza Tabatabaî-mecd, Tahran 1376/1998, s. 72; Ayrıca Şeyh Safiyüddin'in nesebi konusundaki değerlendirmeler ve referanslar için şuna bakınız: Tufan Gündüz, *Son Kızılbaş Şah İsmail*, İstanbul 2010, s. 13-20.

312 "Firuz Şah Zerrin Külah: Safvetü's-Safa'nın müellifinin dediğine göre âlemdeki tarikatların sultanı İbrahim Edhem'in oğullarından birisi, fetih bayraklarını açıp devamlı surette gaza ve cihadla meşgul idi. O sıralarda Mugan ve Erran'ın ahalisi İslam'ın şerefinden ve imanın güzelliğinden mahrum idiler. O sultan, gaza mesleğini kılıcın parlaklığı yapıp o beldeleri İslam'ın nuru ile aydınlattı. Küfrün karanlığını ve ayinlerini ortadan kaldırdı. Dünyevi liderliğe ve dinî hâkimiyete kabiliyeti olan ve manevi faziletlerini, uhdesinde toplamış olan Emir Firuz Şah'ı Erdebil ve civar vilayetlere emir tayin etti. Firuzşah'ın zenginlik ve serveti bakımında Erdebil'de eşi bulunmuyordu. Oradan Gilan ormanlarının kenarına gidip Rengin mevziinde yerleşti. Orada ahaliye dini meseleleri telkin etmek ve yakîn ilimleri açıklamakla meşgul olup fazilet ve inam sofrasını zengin ve fakir, herkese açtı." *Alem-ârâ*, c. I, s. 17.

İskender Bey Türk kelimesini Kızılbaş kavramı ile eş anlamlı olarak ve çoğunlukla birbirinin yerine kullanmaktadır. İskender Bey'in naklettiğine göre Şeyh Haydar gördüğü bir rüyanın tesiriyle o zamana kadar giydiği Türkmen külahını çıkararak On İki İmam'a işaret olmak üzere on iki dilimli kırmızı renkli Tac-ı Haydarî'yi giydi. Müritleri de onu taklit ederek halk arasında fark edilmeye başladılar. Bundan sonra Safevîye tarikatının bütün müritleri Kızılbaş olarak anılır oldu[313]. Bununla birlikte eser boyunca Kızılbaşlar birbirine bağlı iki kategoride ele alınır. Birinci olarak Kızılbaşlık Safevî Devleti'nin askerî unsuru olup Safevî hanedanının en önemli dayanağıdır. Orduda görev alan herkes Kızılbaş'tır. İskender Bey de ilk gençlik çağlarında orduda bulunduğundan aslında o da Kızılbaşlar içinde yer almıştır. Bu yüzden Kızılbaş örf ve adetlerine son derece hâkimdir ve zaman zaman bu geleneklere atıflar yapar. Bu sayede orduda meydana çıkmış olan geleneksel yapıya dair gerçekçi bilgilere yer verir. Eğer Kızılbaşlardan biri veya bir grup "*devlet sevmezlik*" ederse ona karşı tahkir edici sözler söylemekten kaçınmaz. Onun bu tavrı genel olarak Kızılbaşlar tarafından benimsenen bir hareket tarzıdır. Kızılbaşlık öylesine kutsanır ki, suç işleyen birinin görevden alınması ve cezalandırılması esnasında ilk yapılan işin o kişinin başındaki Kızılbaş tacının çıkarılması ve bu vesileyle Kızılbaşlıktan atılması olduğuna vurgu yapar. Gerçekten de Mehdi Kulu Han'ın idamı sırasında önce başındaki Kızılbaşlık

313 "Yüce eşikleri devamlı surette avamın ve havassın toplanma yeri haline gelmişti. Sadık rüyalarının birinde –onu gayb âleminin habercisi yapmışlardı- On İki İmamcılığın alameti olan on iki dilimli, kırmızı renkli bir taç giydiğini, müritlerinin başını da bu tac ile süslemesinin ilham edildiğini gördü. Sultan rüyada müşahede ettiği üzere alçak gönüllükle, o devirde meşhur olan Türkmen takkesinin yerine on iki dilimli ışıltılı Haydarî başlığını giydi. Saf niyetli müritler de bu mürşide uyarak hepsi bu on iki dilimli kırmızı külahı giymek şerefine, eriştiler ve bu hanedanın mensupları diğer halk arasında büyük bir imtiyaza sahip oldular. İşte bu yüzden bu şanı yüce zümre Kızılbaş adıyla meşhur oldu." *Alem-ârâ*, c. I, s. 27.

külahı çıkarılmış, daha sonra infazı yapılmıştı[314]. Keza Türkmen Muhammed Han'ın öldürülmesi sırasında da önce Kızılbaşlık külahı başından alınmıştı[315]. Bu davranış İskender Bey'in sıklıkla tekrarladığı Kızılbaş geleneklerden kaynaklanıyordu. Kızılbaş âdeti yahut sûfi gelenek diye isimlendirdiği hayat tarzının kendi özünden kaynaklanan belirlenmiş kuralları vardı. Bunlar genel olarak kahramanlık, cesaret, yiğitlik, fedakârlık, inanç sahibi olmak, dürüstlük gibi erdemlerdi. Örneğin nakkaş Avşar Sadıkî Bey *"Türklük tabiatı ve Kızılbaşlık usulü gereğince şecaat ve cesaret gösteren"* biri olarak tarif edilmişti[316]. Bu ifadedeki Türklük sadece Kızılbaşlığı değil aynı zamanda Avşar sıfatını da içine almaktaydı. Keza Şehzade Haydar Mirza'nın vefatından sonra ortaya çıkan karmaşa esnasında, bazı Kızılbaş zümrelerinin saraya silahla girmeye kalkışmaları etraftakiler tarafından hoş karşılanmamış ve onların bu tutumu Kızılbaşlık kaidelerine ve sûfiliğe uygun bulunmamıştı[317]. İskender Bey sadece bunu değil, Kızılbaşlar arasında cereyan eden çekişmeleri de sert dille eleştirir, Kızılbaşlık, dindaşlık, oymakdaşlık iddiasıyla birbirlerinin kanını dökmelerini onaylamadığını ortaya koyar. Ona göre sûfi geleneklerinin en belirleyici kaidesi, kayıtsız şartsız Mürşid-i Kamil'e yani şaha itaat etmektir. Aslında bu husus Safevî hanedanının etrafında toplanan ve Safevî Devleti'nin kuruluşundan itibaren hizmetkârı olan, ömürlerini bu yolda tüketen Kızılbaşların tabiatları gereğiydi. Onlar bu yolda can vermeyi sûfiliğin en küçük şartı bi-

314 "Mehdi Kulu Han'ın bertaraf edilmesi işini Dulkadirli İbrahim Han'ın oğlu Yakup Bey'e verdiler. O da mecliste onu yakaladı. Ellerini bağlayıp, başından tacını alıp dışarı çıkardı. Şah'ın emri üzerine onu oracıkta öldürdü." *Alem-ârâ*, c. II, s. 597.

315 "Onun öldürülmesi vazifesi Pürnekli Ferruh Han'a verildi. O çadırın dışında bekleyen Türkmen Muhammed Han'ı yakalayıp tacını başından çıkardı, Devlethane çadırının dışına çıkarıp oracıkta öldürdü." *Alem-ârâ*, c. II, s. 627.

316 *Alem-ârâ*, c. I, s. 273.

317 *Alem-ârâ*, c. I, s. 299.

liyorlar, şahın lütfuna veya keremine sığınmayı sûfiliğin esası ve kaidesi sayıyorlar; her iki durumda da kadere razı olmakla yetiniyorlardı[318]. Kızılbaşlar tarafından Mürşid-i Kamil sayılan şahın sadece vücudu değil, içinde oturduğu ev, konak ya da saray da mübarek sayılmaktaydı[319]. Mürşid-i Kâmil'e yani şaha karşı çıkmak en ağır suç sayılırdı. II. İsmail, saltanatının ilk aylarında söz dinletemediği Halife Rumlu'nun durumundan rahatsız olup, Rumlu ileri gelenlerine "*Sûfiler ve talipler Mürşid-i Kamil'in sözünden çıkıp işaret ettiğine karşı geldiklerinde, Safevî şeyhlerinin çizgisi ve sûfilik yolu gereği cezası nedir?*" diye sorduğunda onlar: "*Mürşid-i Kâmil'in rızasına karşı çıkanlar hatalıdır, merdud sayılırlar.*" diye cevap vermişlerdi[320]. Böyle bir durumda Kızılbaşlar nazarında suçlu sayılanların sert bir şekilde cezalandırılmaları kaçınılmaz bir sondu. Bununla birlikte Mürşid-i Kamil'in gönlünün kırılmasına vesile olduklarını düşünen Kızılbaşlar, kendilerini affettirinceye kadar sarayın kapısında oturmayı adet edinmişlerdi[321].

318 "İhlas ve sûfilik iddiasında bulunuyorsunuz; peki bu ok nedir ve bu cemaat bu oku niçin Mürşid-i Kamil'in devlethanesinin yönünde ve Padişah-ı cennetmekânın naaşına doğru attınız?" diye sordu. Onlar da "Biz dededen babadan, bu devletin doğuşundan beri bu ocağın hizmetindeyiz. Bu dergahtan başka da sığınacak bir yer ümit etmiyoruz. Bir kısım nankör ve devlet sevmeyenler bizi iğva ve tahrik edip yoldan çıkardı. Kim ki bu işe bulaştı, cezasını da gördü. Diğerlerinin günahı ne? Yine de hepimiz günahkârsak, cezamızı çekeriz. İhlas dünyasında Mürşid-i Kâmil'den bize her ne ulaşırsa onun lütfu ve mihri sayar şükrederiz."dediler. *Alem-ârâ*, c. I, s. 312.

319 "Bu sözler Halife'nin kulağına gidince bazı konuları konuşmak üzere evinin kapısına geldiğinde, Eşikağaları ve Hacipler girmesine mani oldular: Her ne kadar burası senin evin ise de padişah şu anda burada ikamet etmektedir. Onun konakladığı yer de Kızılbaşların devlethanesi sayılır. Sen bizim Mürşid-i Kâmilimizin huzurunda hata ve kusur işledin. O senin hatalarını affetmedikçe sûfilik âdeti gereği senin içeri girmen doğru değildir. Mürşid-i Kâmil'in rızasını kazanıncaya kadar dergâhın karşısında otur, dediler." *Alem-ârâ*, c. I., s. 312.

320 *Alem-ârâ*, c. I, s. 312.

321 "Ustaclu taifesi epey utanmış bir halde ve muztarip bir vaziyette geceyi gündüze katıyorlardı. Nihayet bir araya gelip sûfilik yolunu tutup "Biz Mürşid-i Kamil'in huzurunda kusurlu ve hatalıyız. O bizim hatamızı affetmedikçe huzur bulmak, ev, kadın, çoluk çocuğumuz bize haramdır," diyerek bu taifenin bütün emirleri

İskender Bey Türkmen'e göre bütün bunlar mürit ile mürşidi arasında cereyan etmesi gereken bir imtihan şekliydi ve Mürşid-i Kâmil'in rızasını kazanmak Kızılbaşlık ve sûfilik töresinin en önemli özelliğini ihtiva ediyordu. Öyle ki müritlik ve bağlılık belli bir teslimiyet adabını gerektiriyordu ve ihlas sahibi olmanın şartlarından biri de her türlü şiddet ve zahmet zamanında mürşidin eteğini bırakmamak, çeşitli zorluklara göğüs germek ve dünya nimetlerinden çok Mürşid-i Kâmil'in rızasını tercih etmekti.

Aslında İskender Bey, bir yandan sûfilik meselesine açıklık getirirken, diğer yandan Kızılbaş kavramının mahiyetini ve anlamını açıklamaya çalışır. Bundan dolayı Kızılbaşlığı öncelikle ihlas sahibi olma ve sûfi ilkelerini benimseme şeklinde tanımlar ve "ihlas" ve "sûfi" kavramlarını birlikte kullanmaya özen gösterir. Böylece onların Safevî hanedanı ve devletine karşı olan bağlarının manevi temellere dayandığını, onların saf akideli ve inançlı bir topluluk olduklarını her vesile ile vurgulamış olur. Elbette, İskender Bey, Kızılbaşların adet ve erkânını Şiî merkezli olarak tasvir eder. Bundan dolayı II. İsmail'in Sünnî akidelere olan müspet yaklaşımının Kızılbaşlar arasında ne denli yadırgandığının altını çizmekten de geri kalmaz. II. İsmail'in, ilk üç halifeye, sahabeden bazı kişilere ve Hz. Aişe'ye küfredilmesini ve lanet okunmasını yasaklamasının Kızılbaşları derinden sarstığını anlatır:

"Ahali mezhep konusunda, Şah-ı cennet mekânın oğlu, Şeyh Safi'nin torunu ve Ali b. Ebi Talib'in evladından olan bizim mürşidimiz ve velinimetimiz hakkında acaip ve tuhaf sözler sarf ediyorlar ve onu –haşa- Şah-ı Merdan'ın (Hz. Ali) düşmanlarını sevmekle itham ediyorlar. Ama ahalinin bu

ve yüzbaşıları Devlethanenin önünde toplanıp, kapının tam karşısına oturup gece gündüz beklemeye başladılar." *Alem-ârâ*, c. I., s. 312.

konudaki dedikodusunun sebebini de bilemiyoruz; Acaba ne oldu da ahali böyle bir şüphenin içine sürüklendi? Sûfilik ve ihlas yolunda biz müşkül bir duruma düştük. Mürşid'in huzurunda bu müşkülümüzü halletmesini dile getirmeye de cesaret edemiyoruz. Bazı akıl sahipleri ve aksakallılar Mürşid-i Kâmil'e böyle bir isnatta bulunmanın Kızılbaşlık töresine ve akidesine göre küfr olduğunu söylüyor. Niçin böyle bir şüpheye ihtimal vermeli? Onun huzurunda biz bendelerinin bu meseleyi soruşturmaları tam bir edepsizliktir."[322]

Bu çıkış II. İsmail'in öldürülmesine kadar giden bir sürecin de başlangıcı olmakla beraber, Kızılbaşların sûfilik meselesine olan sadakatini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Onun bu tür tanımlamalardan maksadının Kızılbaşlığın anlamını derinleştirmeye çalışmak ve nihayet Şahsevenlik meselesi ile doğrudan bağlantı kurmak olduğu da hemen anlaşılmaktadır. Çünkü o, her ne kadar Kızılbaşlık konusunu büyük bir hassasiyetle ele alıyorsa da Kızılbaşlar arasında "*imanı sarsılan ve devlet sevmeyenlerin*" varlığını da gözünden uzak tutmadığından Safevî askerî gücünün Kızılbaşlıktan Şahsevenliğe doğru evrilmesini de sadece askeri ve politik açıdan ele almayı ihmal etmiyordu. Ona göre Kızılbaşlar mezhep ve meşrepleri gereği Safevî hanedanına her zaman sadık kaldılar. Öyle ki padişahın gazabına uğradıklarında ya da en azından bekledikleri iltifatı görmediklerinde bile ona karşı gelmektense itikat ve akideleri gereği yine de onun kapısından yüz çevirmeyip bunu kendi kusurlarının bir neticesi sayarak nefislerini tezkiye etme ve hatalarını düzeltme yolunu seçtiler[323]. Ama yine de Şah Tahmasb'dan Şah Abbas'ın ilk yıllarına ka-

322 *Alem-ârâ*, c. I, s. 332.

323 "Bin bir çeşit eziyet ve manevi eleme sabırla katlanıp, kusurlarının kirini utanç teriyle temizleyip, zahirî ve batınî iltifata mazhar olmak için Mürşid-i Kâmil'in dergâhından yüz döndürmediler. Mısra: Eğer başım senin kılıcına yaklaşırsa, başımı veririm ama yüzümü senden döndürmem." *Alem-ârâ*, c. II, s. 750.

dar geçen süreç içinde Kızılbaş zümreler politik güçlerini korumak veya daha da güçlendirmek için bir dizi siyasî çekişmenin içinde yer aldılar, merkezî hükümetle ve birbirleriyle çekişmekten geri durmadılar. Şah Abbas'ın otoritesini güçlendirdikçe, Kızılbaşlardan sadece kendisine gönülden bağlı olanları muhafaza etmesi, diğerlerini yanından uzaklaştırması ve hatta uzak memleketlere sürmesi Kızılbaşlığın yerini yavaş yavaş Şahseven adıyla yeni askeri birliklere bırakmasına sebep oldu. İskender Bey bu değişimi, etraflıca ele almak yerine "şahı sevenler" ve karşıt olarak "devlet sevmeyenler" ayrımı yapar. Şahı sevenlik eden zümreleri Kızılbaşlıktan hiçbir surette ayırmaz; devlette merkezî ve etkin bir konuma yerleştirir; onların aslî vazifelerinin devletin savunulması olduğuna dikkat çeker.

İskender Bey'e göre Kızılbaşların ekserisini yetiştiren bölge Tebriz'di. Burası sadece İran mülkünün taht merkezi değil aynı zamanda Kızılbaşların mezarlarının bulunduğu bir yerdi. Tebriz'in elden çıkması, yani Osmanlılar tarafından zapt edilmesi, "*Kızılbaş ocağının*" dağılması ve diğer şehirlerin de birer birer kaybedilmesi demekti. Dolayısıyla bu şehir vatanın en stratejik mevkisini oluşturuyordu. İskender Bey Tebriz'in önemine dikkat çekerken "ocak" ve "mezarlık" tabirlerine vurgu yapması vatan kavramının "*içinde doğulan topraklar ve ataların mezarlarının bulunduğu yer*" olarak tanımlamasından kaynaklanmaktaydı[324].

İskender Bey, ister ihlas sahibi ve sûfi tabiatlı Kızılbaş, ister hanedana ve şaha gönülden bağlı Şahseven olarak tanımlasın, gerçekte kastettiği unsur Türklerdir. Bundan dolayı Türk kelimesini ihlas sahibi, sûfi, saf ve temiz kalpli, cesur, fedakâr gibi erdemlerle birlikte anmaktadır. Türkler etnik olarak da Farslardan (Tacik) farklıdır ama Türkler ve Farslar (Tacikler)

324 *Alem-ârâ*, c. I, s. 474.

birlikte İran ahalisini meydana getirmektedir. Bu yüzden metin boyunca İran ahalisine işaret ederken "Türk ve Tacik" şeklinde birlikte anmakta; bunları birbiriyle kıyaslama yoluna hiçbir zaman gitmemektedir. Aslında İran ahalisini genel olarak Türk ve Tacik diye tanımlamak Hasan Rumlu, Ruzbihan Huncî ve Budak Münşî Kazvinî gibi XVI. yüzyıl yazarlarında da görülmektedir[325].

İskender Bey, sadece merkez bürokrasisinde Taciklerin görevlendiriliyor olmasını küçümser bir eda ile anlatmayı tercih etmekte, onların çoğunun kalem erbabı olduğuna, vezarette bulunduklarına ama pek çoğunun devlet ve memleket işlerine çok fazla karıştırılmadığını bildirmektedir. Bununla birlikte kendisi de kalem erbabı sınıfından olduğundan Türk ve Tacik arasındaki temel farkın bürokraside veya orduda bulunmak olmadığını, özellikle dinî meselelerde Taciklerin daha çok medrese geleneğini ve sûfi havzaların yolunu takip ettiklerini ve elbette dine dair bilgilerinin Kızılbaşlara nazaran daha çok nasa dayandığını kabul etmektedir. Bu hususun devletin her kademesinde kendini hissettirdiği görülmektedir. Öyle ki, II. İsmail, Halifetü'l-Hulefa Bulgar Halife ile Hz. Muhammed'in ailesine küfredilmesi meselesini tartışırken onun

325 Budak Münşî Kazvinî, *Cevahirü'l-Ahbar*, neşr. Muhsin Bahramnejad, s. 117;"... Küçük ve büyükten, Türk ve Tacik'ten, köle ve hürden, zengin ve fakirden, raiyyet ve nökerden..." *Aynı eser*, s. 166. Fazlullah Ruzbihan Huncî İsfahanî, *Tarih-i Alem-ârâ-yı Eminî*, neşr. Muhammed Ekber Aşık, Tahran 1379/1991s. 165; "Türk ve Tacik'ten, uzak ve yakından..." Hasan Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, neşr. Abdülhüseyin Nevahî, Tahran 1357/1979, s. 291, 625; "Türk ve Tacik'i incitti..." s. 512; "Azerbaycan ve Tebriz'in sadat, kuzat, ulema ve meşayihi, uzak veya yakında yerleşik ve oturak ahalisi ile Türkler ve Tacikler saltanatın mutluluk veren ayağında toplandılar." Hurşah b. Kubad el-Hüseynî, *Tarih-i İlçi-yi Nizamşah*, neşr. Muhammed Rıza Nasırî, Koiçi Haneda, Tahran 1379/2001, s. 16; " Türk ve Tacik olayın perde arkasını bilmiyordu" *Aynı eser*, s. 110; "Hünkâr'ın Rum tarafında döndüğü ve Hazret-i Şah-ı Hilafet-penah'ın eski yerleri yeniden ele geçirdiği haberi uzaktakilerin ve yakındakilerin, Türklerin ve Taciklerin kulağına geldi." *Aynı eser*, s. 132; Budak Münşi-i Kazvini, *Cevahirü'l-Ahbar*, neşr. Muhsin Behram-nejad, Tahran 1378/2000, s. 117, 166.

"Küfür etmek ve kötü söz söylemek günahtır, fakat lanet etmek, Allah'ın rahmetinden uzak kalmasını istemektir. Birine beddua ederek, onun işini Allah'a havale ederler, bunda bir kusur yoktur." diye cevap vermesi üzerine şaşırmış ve: *"Sen saf bir Türk'sün, bunları sana kim öğretti?"* diye sormuştu. O da devrin âlimlerinden işittiği cevabını vermişti. Görülüyor ki, Safevî şahı bir Türk'ün dinî meseleleri derinlemesine bilmesini yadırgamaktaydı[326].

İskender Bey, Türkmen tabirini ise iki ayrı anlamda kullanılmaktadır. Bunun ilki, kendisinin de içinden çıktığı Akkoyunlu Türkmenleridir. Bunlar, Safevî Devleti'nin kuruluşu esnasında Kızılbaş zümreler arasına katılan Musullu, Pürnek, Bayındır gibi Türkmen kabilelerinden oluşan ve *"Türkmen oymak"* tabir edilen gruptur. Yukarıda da belirtildiği üzere İskender Bey'in kendisi de bu zümrelerden birine mensuptur. Bunların "Türk"lerden tek farkı Kızılbaşlığa giriş zamanlarıdır. Çünkü Safevî Devleti'nin kuruluşuna iştirak eden Dulkadirli, Rumlu, Tekelü, Ustaclu, Karacadağlu, Şamlu, Avşar gibi aşiretler köken olarak aynı dairenin içinde olmalarına rağmen Türk/Kızılbaş diye nitelendirilmektedirler. Türkmen Oymak ise Safevîlerin kuruluş döneminde de iyi hatıralar bırakmamışlar, nispeten direniş göstermişler[327], Şah İsmail'in ve Kızılbaşların İran'a hâkim olacağı anlaşıldıktan sonra Safevîlere katılmışlardı. Bundan dolayı onlara Musullu, Pürnek, Bayındır, Alpavut gibi kendi isimlerinin yanı sıra bir üst kimlik olarak Türkmen denilmesi sadece geçmişlerine atıf anlamına gelmektedir. Bu husus o kadar belirgindir ki, eser boyunca dikkatlice kullanılır. Öyle ki, Şah Tahmasb ve Şah Abbas zamanlarında

326 Alem-ârâ, c. I, s. 329, 330.

327 Murat Bey Cihanşahlu Eberkuh'da, Barik Bey Pürnek Bağdat'da direnenler arasındaydı. Bayındırlar ise beylerinin sağa sola dağılması veya Safevîlerle mücadeleler sırasında ölmeleri yüzünden neredeyse sahipsiz kalmışlardı.

devlet kademesinde etkili olan şahısların kısa biyografilerinde bile Türkmen ve Kızılbaş şeklinde kesin ayrım yapılır[328].

Türkmen adı ikinci olarak Hazar Denizi'nin güney batısında yaşayan Türkmen kabilelerine tahsis edilmektedir. Bunlara Yaka Türkmenleri denilmekteydi ve Sayın Hanlı, Göklen, Ohlu/Oklu, Salur, Eymür gibi belli başlı kabilelere ayrılmışlardı. Curcan ile Harezm arasında akan Etrek nehri kıyılarında ziraatle meşgul oluyorlardı. Yaka Türkmenlerinin en belirgin özelliği Safevî Devleti'nin ne kuruluşunda ne de gelişiminde görev almalarıydı. Esasında onlar Sünniydiler ve Safevîlerin Horasan ve Maveraünnehr'e doğru genişlemeleri esnasında bu devlete tabi olmuşlardı. İskender Bey onların karıştığı olayları zikrederken daima Türkmen sıfatıyla anmakta, ne var ki kendisinin de mensubu olduğu Türkmenlik ile herhangi bir bağ kurmaya yanaşmamaktadır. Bu husus onları Safevî Devleti'nin hizmetkâr saymamasından kaynaklanmaktadır.

Öte yandan Karabağ'da konup göçen Otuz İkili Türkmenleri, Şirvan Terekemeleri ve XVII. yüzyılın sonlarında Anadolu'dan İran'a gitmiş olan Silsüpür Türkmenleri Safevî hizmetinde yer almış olmalarına rağmen yukarıda teferruatlı bir şekilde izah ettiğimiz üzere, başlangıçtan itibaren askerî sınıf içinde yer almadıklarından dolayı Kızılbaşlardan sayılmazlar.

Görülüyor ki, İran sahasında Türk olmak Safevî Devleti'nin kurucusu ve aslî unsuru anlamına gelmektedir. Türklük, Kızılbaşlık ile eş tutulmakta, sûfi ve sûfilik kavramı ise Kızılbaşlığı ve Kızılbaşları tanımlamak için kullanılmaktadır. Kızılbaşlar Safiye tarikatının ve Safevî şahlarının sadık müritleri, Safevî ordusunun aslî unsurudurlar. Kızılbaşlıktan çıkma veya çıkarılma ordu hizmetinden –dolayısıyla şahın hizmetinden– ayrılma şeklinde olmaktadır. Bir Kızılbaş'ın cezalandırılması

328 Bu hususta bkz. Anonim, *Kızılbaşlar Tarihi (Tarih-i Kızılbaşan)*, çeviri ve notlar, Tufan Gündüz, İstanbul 2015.

durumunda sembolik olarak önce başından Kızılbaşlığın alameti olan külahı alınmakta, böylece Kızılbaşlıktan çıkarılmakta ve cezası infaz edilmektedir. Türkmen tabiri ise hem Akkoyunlu Türkmenlerine dair bir hatırlama, hem de Hazar Denizi'nin güneybatısındaki Sünnî Türkmenler için etnik bir tanımlamadır. İskender Bey'in kendisi Türkmen kimliğiyle bilinmesine rağmen, o, Türklüğü merkezî konuma getirmekte, Türkmen, Kızılbaş, Şahseven ve sûfi adlarıyla Türklüğü nitelemeye çalışmaktadır.

İNDEKS

A
Abidin Han 143
Abiverd 77
Adine Sultan 132
Afet-i Tekelü 139
Ahmed 42, 93, 121
Ahura Mazda 126
Akdeniz 70, 97
Akkoyunlu 11, 12, 13, 15, 19, 21, 35, 45, 61, 62, 64, 67, 70, 72, 76, 98, 100, 101, 106, 120, 145
Akkoyunlu Devleti 11, 16
Akkoyunlular 14, 23, 63, 75, 79, 164
Aksaray 181
Alemşah Begüm 35, 62, 63, 66, 158, 163, 164
Ali Bey 92
Alivan 56, 117
Alpavut 99
Amasya 71, 80, 84, 99, 138
Amul 74, 95, 140
Anadolu 9, 22, 58, 66, 69, 70, 76, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106
Ankara 21, 22, 23, 65, 70, 73, 79, 92, 93, 95, 96, 98, 100, 104, 106, 144
Antalya 137, 183
Arap 9, 26
Arapşah 128
Âri 125
Astara 68
Asya 21, 27, 28, 29
Atçeken 17, 71, 99
Atçekenler 97
Avesta 125
Avrupalı 42, 80, 85, 133
Avşar 11, 12, 13, 20, 61, 69, 85, 91, 138
Avşarlar 12, 70, 98
Avusturya 80, 133
Aydın Yörükleri 14
Azerbaycan 8, 9, 13, 15, 28, 30, 53, 56, 58, 61, 63, 67, 68, 70, 72, 73, 77, 81, 82, 84, 86, 87, 88, 99, 101, 117, 118, 123, 139, 160, 164, 183
Azeri 7, 9, 17
Azerî 17

B
Babür Padişah 78
Bağdat 45, 73, 76, 82, 86, 87, 89, 127, 134, 139, 164
Bahreyn 74
Bakü 72, 108
Balı Efendi 5, 111, 155, 156, 157, 158, 159
Bamsı Beyrek 144
Banu Çiçek 144
Barbaro 108, 148
Bayat 11, 12, 13, 20
Bayburt 71, 99
Bayburtlu 68, 71, 99
Bayındırlı 67
Bayındırlı Ebulfeth Bey 67
Baysungur 64, 65
Bediüzzaman Mirza 67

Bedreddinî 60, 107, 111
Behram 143
Behram Mirza 84
Belh 67
Berriyecik 18
Beydili 11, 13
Beyrek 144
Bigi Hanım 121
Bilge Kağan 9, 25
Bingöl 18, 69
Bitlis 80
Bizans 9
Boyabat Yörükleri 14
Bozdoğan 14
Bozok 10, 13, 18, 97
Bozulus 12, 14, 18, 22
Burun Sultan 137
Büyük Kyros 125

C,Ç
Çağataylılar 53
Cakirli Ali Bey 68
Çaldıran 36, 37, 38, 49, 50, 79, 80, 143, 144, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 181, 185
Çalpert 108
Camiü't-Tevarih 10
Canik 60, 107
Çapakçur 18
Çayan Sultan 80
Cebel-i Amul 74
Çepni 60, 99
Çepniler 107, 183
Çerkes 88, 131
Çerkesler 60, 62
Çerkezler 36
Cibril 54, 56, 115, 118, 119
Cihan Şah 58
Çöplü Avşarı 14
Çovdur 132
Çubukova 138
Çuha Sultan 81, 137, 138, 152
Çukurova 60, 97
Çukursa'd 68

D
Danişmendli 4, 14, 22, 102, 103
Darü'l-Harb 60
Dede Korkut Kitabı 11
Derbend 63, 108
Dergezin 50, 146
Divanu Lügati't-Türk 10
Div Sultan 80, 81, 138
Diyarbekir 13, 18, 45, 61, 67, 72, 75, 76, 80, 100, 164
Dodurga 20
Döğer 13, 61
Doğu Anadolu 12, 15, 53, 70, 79, 183
Dokuz Ulam 68
Dört Halife 79
Dulkadir 69, 70, 97, 98, 100
Dulkadir Beyliği 45, 46, 70, 97, 98
Dulkadirli 60, 100
Dulkadirliler 12, 14, 18, 46, 70, 76, 98
Dulkadirli Muhammed Bey 82
Dulkadirli Türkmenlerini 14
Dulkadirlü 81
Dulkadiroğlu Alaüddevle Bey 45
Durmuş Han 80
Durmuş Han Rumlu 147

E
Eberkuh 67
Ebussuud Efendi 156
Ehl-i Beyt 65
Elbistan 76
Elkas Mirza 83, 84, 121, 139, 156, 158, 160
el-Kürdî 55, 117
Elvend 67, 72, 75, 164
Emevîler 73
Emir Zünnun 67
Ercivan 68
Erciyes 18, 71, 99, 147
Erdebil 34, 36, 53, 54, 56, 57, 58, 61, 62, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 99, 105, 107, 115, 118, 137, 162, 163, 164, 183
Ergenekon 27
Erran 56, 67, 117

Erzincan 37, 69, 70, 75, 80, 97, 106, 137, 138, 181
Erzurum 18, 84
Eski İl 71
Eskişehir 97
Esterabad 77, 82, 87, 91, 132
Evliya Çelebi 148, 153, 155, 156
Eymür 12

F
Farab 28
Fars 53, 67, 75, 112, 123, 164
Farsça 33, 49, 86, 93, 96, 112, 125, 126, 136
Fazlullah Ruzbihan 66
Ferruh Yesar 64, 72, 108, 157, 162, 164
Firuzkuh 47, 67, 75, 100, 164
Firuzşah 55, 117, 118
Firuzşah Zerrin Külah 55, 117

G
Gazi Han 139
Gazneli Mahmud 127
Gilan 56, 67, 68, 118, 127, 164
Göde Ahmet Bey 67
Gökalp 12
Göktürkler 30
Gucduvan 78
Gülistan 63
Gündüzlü 13
Gün Han 12
Gürcüler 36, 60, 87, 157, 162
Gürgan Irmağı 132

H
Halep 14, 18, 35, 60, 70, 97, 98, 107, 162
Halep Türkmenleri 14, 18, 35, 60, 97
Halife Baba 138
Halime Begüm 35
Hamza Mirza 86, 131
Han Ahmed Han 133
Hani 80
Har 67
Harbendeli 61
Harbendelü 13
Harezm 128, 132
Harput 76
Hasan Can 150
Hasan Halife 70, 98, 137
Hasanî 34, 55, 117
Hasan Padişah Camii 79
Hataî 94, 119
Hatice Begüm 35, 162
Haydar Paşa 137
Helvacıoğlu Hüseyin Bey 150
Hemedan 84
Herat 78, 81, 82, 87, 90, 91, 139, 145
Heşt Beheşt 72
Heşt-i Beheşt 94
Hezarcerib 77
Hindistan 41, 129, 132
Hizan 80
Hısn-ı Keyfa 80
Hoca Muhammed İsfahanî 51
Hollanda 89, 133
Hollandalılar 133
Horasan 16, 30, 53, 67, 73, 77, 78, 82, 87, 88, 89, 100, 110, 120, 138, 164
Hoy 51, 146, 149
Hoy Meliki 146, 150
Hüseyin Han Şamlu 81
Hüseyin Kiya 67
Hüseyin Kiya Çelavi 144, 145, 164
Hüseyin Kiya Çelavî 67
Hüseynî 34, 39, 41, 42, 43, 48, 55, 65, 93, 94, 117, 120, 121, 141, 143, 144, 145
Hz. Ali 55, 117
Hz.Ali 34
Hz. Ebubekir 73
Hz. Ömer 73
Hz. Osman 73

I,İ
İbn-i Fadlan 11, 26
İbrahim 56, 66, 80, 116, 117, 118
İbrahim b. Edhem 118

İbrahim Edhem 56, 118
İçel 14, 60, 70
II. Abbas 89, 131
II. Bayezid 45, 48, 66, 69, 78, 95, 97, 99, 103, 105, 106, 180, 184
III. Mustafa 129
II. Lodovik 80
II. Murad 34
II. Safi 131
II. Selim 84, 129
İlyas Bey Aykutoğlu 144
İnallu 13, 61
Irak 67
Irak-ı Arab 67
İran 4, 7, 8, 9, 13, 15, 28, 29, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 48, 49, 51, 53, 54, 63, 68, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 95, 96, 99, 101, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 112, 114, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127, 128, 131, 132, 133, 134, 136, 138, 139, 144, 148, 156, 164, 180, 183, 184
İranlılar 112
İran Mülkünün Sultanı 123
I. Selim 48, 79, 103, 104, 123, 129
İsfahan 37, 87, 88, 90, 91, 114, 121, 132, 135
Işık 54, 111, 116
İslam 21, 25, 26, 34, 39, 41, 53, 54, 56, 95, 111, 116, 117, 118, 123, 155, 157, 158, 160, 165
Isparta 137
İstahr 64
İstanbul 69, 75, 92, 93, 94, 95, 100, 101, 105, 120
I. Süleyman 129

J
Josaphat Barbaro 4, 108

K
Kaçar 69, 99, 128
Kadı Muhammed 67
Kafkaslar 68, 86
Kağızman 69
Kandahar 67
Kandehar 82, 90
Kanuni Sultan Süleyman 82, 83
Kanunî Sultan Süleyman 101
Karabağ 45, 86
Karacadağ 66, 69
Karacadağlu 99
Karaca İlyas 68, 71, 99
Karacakoyunlu 14
Karaçuk 28
Karadeniz 27, 71, 99
Karagöz Paşa 137
Karakoyunlu 13, 15, 53, 58, 59, 61, 100
Karakoyunlular 14, 162
Karaman 48, 59, 60, 71, 99, 103, 137
Karamanlı 61
Karamanlu 99
Karamanoğulları 103
Kara Yülük Osman Bey 16
Kara Yusuf 16
Karkiya Mirza 66
Kars 18
Karşi 73
Kaşan 67, 84
Kaşgarlı Mahmut 10, 11, 13
Kaşkay 7, 9, 16
Kaşkaylar 30
Kastamonu 14
Katolik 4, 108
Kavurgalı 12
Kayı 11, 12, 20
Kayıtmış Bey 100
Kayseri 4, 15, 45, 70, 71, 76, 92, 94, 97, 99, 129, 147, 149, 181
Kazaklar 131, 132
Kelb-i Ali Han 132

Kemah 46, 80, 181
Kerkük 87, 133
Keyhüsrev 90, 122
Keykubad 122
Kirman 67, 121
Kişm Adası 133
Kınık 11
Kızılbaş 4, 7, 8, 9, 16, 20, 37, 38, 42, 43, 46, 48, 50, 57, 61, 62, 65, 67, 68, 70, 72, 74, 77, 79, 80, 85, 87, 88, 90, 95, 98, 100, 106, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 119, 148, 158, 159, 164, 179, 180, 181, 182, 183, 184
Kızılbaşlar 5, 7, 16, 46, 47, 51, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 72, 79, 80, 81, 87, 89, 104, 105, 108, 110, 112, 113, 114, 164
Kızılbaşların Şahı 122
Kızılkaya 137
Kızılözen 67
Konya 59, 103, 106
Köpekli 13, 14
Köpek Sultan 81
Korkut 11, 48, 78, 137, 144
Kuduz Sultan 139
Kültigin 25
Kum 84, 90
Kur'an 66
Kürdî 56, 118
Kürd Sarım 137
Kür Irmağı 64
Kürt 53, 56, 117, 118
Kütahya 48, 137, 181
Kutbeyli 13

L

Lahican 66, 68
Lal-i Böğrek 150, 151

M

Macaristan 80
Maksud Mirza 64
Maraş 14, 45, 70, 76, 98
Mardin 18, 181
Maveraünnehr 16, 25, 28, 35, 41, 57, 76, 120, 132
Med 125
Melik Eşref 58
Melikşah 128
Menuçehr 68, 95
Merend 83
Merv 77, 82, 87
Meşhed 82, 86, 87, 90, 132, 137
Mesih Paşazade 149
Mevlana Mesud Bidikli 67
Mirza Ekber 132
Mugan 56, 117
Muhammed Han Şerefeddinoğlu 139
Muhammed Mirza 85, 89, 139
Murad Bey 67
Murat Bey Cihanşahlu 47
Mürşid-i Kâmil 75, 105, 120
Musa Kazım 55, 117
Musa Kâzım 34
Musul 133
Musullu 13, 47, 48, 61, 64, 75, 76, 100, 121, 143, 144, 145, 146, 151
Musullu Türkmenleri 145

N

Nadir Şah Afşar 128
Naibü's-Saltana 113
Nakşibendiye 101
Nasıriye Camii 79
Nesa 77
Niğde 97
Nükhet Hanım 131
Nur Ali Halife 183

O,Ö

Oğuz 5, 9, 10, 12, 13, 20, 23, 28
Oğuz Kağan 10, 23
Oğuzlar 9, 10, 22, 28, 30
Oğuznâme 11, 13
On İki İmam 33, 35, 39, 55, 72, 76, 117, 119, 120, 122
On İki İmam Şiası 33, 35, 76, 120

Orta Asya 73
Osmanlı 5, 7, 8, 11, 12, 14, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 34, 37, 38, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 70, 95, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 105, 106, 129
Osmanlı Devleti 21, 70, 77, 97, 103
Osmanlılar 7, 19, 53, 76, 82, 83, 84, 86, 89, 90, 103, 121, 122, 139, 183, 184
Osmanlı Sultanı 38, 59, 66, 69, 78, 79, 89, 122, 153, 184
Özbek 44, 48, 77, 82, 110, 122
Özbekler 76, 78, 81, 82, 86, 88, 120, 121, 131
Özer 13
Özeroğulları 13

P

Palu 80
Peçenekler 27
Pehlevi 125
Peter Della Valle 112
Portekizliler 87
Pürnek 64, 164
Pürnekli Barik Bey 67
Pürnekli Kasım Bey 67

R

Reis Muhammed Kere 67
Rengin 56, 118
Reşidüddin Oğuznâmesi 23
Rey 82, 138
Rud-ı Cam 82
Rum 60, 62, 99, 121, 123
Rumeli 21
Rumlu 65, 68, 93, 99, 105, 121
Rumlular 99, 138, 183
Runik 25
Rus 9
Rüstem Bey 64, 66, 164
Rüstem Paşa 5, 111, 156, 158, 159
Ruzbihan Huncî İsfahanî 57

S,Ş

Saddreddin Konevî 59
Sadreddin Konevî 34, 59
Sadreddin Musa 55, 116
Safevî Devleti 12, 16, 19, 34, 42, 57, 60, 81, 82, 89, 90, 91, 96, 98, 100, 101, 110, 111, 112, 114, 119, 134, 139, 141, 160, 164
Safevîyye 70, 74, 98, 99, 101
Safî Mirza 131
Şah Abbas 40, 42, 43, 85, 87, 88, 114, 140
Şahanşah 126, 127
Şah Cihan 58
Şah Hüseyin Dergahı 62
Şah Hüseyin İsfehanî 147
Şah İsmail 4, 5, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 63, 64, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 85, 87, 88, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 107, 109, 110, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 128, 129, 137, 138, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 151, 153, 154, 157, 160, 180, 183, 184, 185, 186, 187
Şah-ı Rum 129
Şahkulu 77
Şah Kulu 37, 47, 48, 79, 137, 141, 154, 180, 183
Şah Safî 43, 94
Şahseven 9, 17, 30
Şah Süleyman 5, 90, 132, 133, 134, 135
Şah Tahmasb 36, 39, 41, 42, 81, 83, 85, 94, 139, 152
Salur 20
Şamahı 63, 72, 108
Şam Bayatı 14
Şamlu 44, 69, 72, 81, 85, 94, 132, 138, 139, 143
Şamlular 70, 98

Sanksritçe 125
Sarıkaya 69
Şarlken 80
Saruhan Yörükleri 14
Şebinkarahisar 70, 97
Şehinşah 122, 126, 127, 129
Şehzade Ahmet 48
Selçuklu 11, 30
Semnan 67
Şemseddin Lahicî 66
Şemsî Ahmet Paşa 154
Şerefeddin Bey 137
Şeybek Han 48, 76, 78, 120, 122
Şeyh Abdüllatif 34, 59
Şeyh Cafer 58
Şeyh Cüneyd 34, 35, 58, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 95, 98, 99, 103, 107, 109, 110, 119, 144, 162
Cüneyd 70, 98
Şeyh Haydar 34, 35, 36, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 69, 70, 72, 98, 99, 106, 107, 119, 137, 157, 162, 163, 164
Şeyh Hoca Ali 57
Şeyh İbrahim 57, 58, 108, 157, 161, 162
Şeyh İbrahim Edhem 56, 117
Şeyh İsmail 67, 68, 71, 97, 104
Şeyh Sadreddin 58
Şeyh Safiyüddin 34, 42, 53, 54, 55, 57, 111, 115, 116, 117, 157, 161
Şeyh Şah 57, 58
Şeyh Zahid 54, 55, 115, 116
Şeyh Zahid-i Gilanî 54, 115
Sibirya 25
Sigetvar 155
Şiî 4, 53, 74, 75, 110, 119, 139, 145
Şiîlik 74, 119
Siirt 80
Sincar 56, 117
Sipehsalar Rüstem Han 133
Şiraz 56, 118, 119
Şirvan 72, 83, 86, 105, 128, 131, 139
Şirvanşah 61, 63, 64, 72, 107, 108, 110, 157, 162, 164
Şirvanşah Ferruh Yesar 63
Şirvanşah Halil 61
Şirvanşahlar 62, 63, 128, 162, 164
Sivas 18, 59, 70, 71, 75, 97, 98, 99, 105, 138
Sofyalı Balı Efendi 111
Sufî 34
Süleyman Bey Biçen 63
Süleyman Han Baban 133
Sultan Ali 63, 64, 65, 66, 108, 164
Sultan Bayezid 99
Sultan Hüseyin Mirza 48, 67, 164
Sultan İbrahim 118
Sultan-ı İklim-i Rum 123
Sünnî 73, 100, 101, 105
Sünnîlik 73, 79, 100
Suriye 14, 15, 18, 70, 101, 107, 162
Şurur 72
Sütkent 28

T

Tabersaran 63
Tabes 73
Tacizâde Cafer Çelebi 51, 148, 149
Taçlı Begüm 5, 76, 79, 95, 121, 143, 145, 151
Taçlı Hanım 50, 51, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153
Tahmasb 34, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 54, 55, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 90, 91, 92, 94, 115, 116, 121, 138, 139, 141, 151, 152, 154, 156, 160
Tarım 68
Tebriz 37, 38, 46, 50, 51, 62, 63, 64, 65, 72, 73, 75, 79, 81, 82, 83, 86, 90, 108, 119, 131, 138, 139, 145, 146, 147, 150, 152, 164
Teke 14, 37, 70, 98, 183
Tekelü 37, 69, 81, 137, 138, 139, 140, 152

Tekelüler 137, 138, 140
Teke Yörükleri 14
Tercan 69
Terch 108
Timur 99
Tokat 71, 97, 99
Tonyukuk 25
Torlak 111
Toroslar 97
Trabzon 60, 70, 78, 97
Trabzon Rum Devleti 60
Tuman Mişkin 66
Tümen 108
Turgut 71, 99, 184
Türk 5, 7, 9, 10, 16, 19, 20, 22, 23, 25, 27, 28, 30, 33, 40, 42, 43, 44, 51, 56, 57, 79, 95, 100, 101, 111, 112, 118, 119, 126, 128
Türkçe 9, 36, 57, 63, 112, 119, 128
Türk dervişi 56, 118, 119
Türk genci 57, 119
Türkistan 41, 132
Türkiye 21
Türkler 21
Türkmen 5, 7, 8, 9, 10, 12, 14, 15, 18, 19, 20, 22, 23, 30, 38, 40, 42, 43, 44, 48, 50, 66, 76, 93, 98, 100, 102, 103, 106, 121, 141
Türkmenistan 9
Türkmenler 4, 7, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 22, 28, 38, 61, 77, 81, 85, 95, 97, 100, 101, 102, 112, 114, 132, 148
Türkmen Sahra 16
tuyul 118

U,Ü
Ubeydullah Han 82
Üçok 10, 13
Ulama Han 82, 139
Ulama Sultan Tekelü 81
Uluyörük 98
Ustaclu 69, 76
Ustaclu Köpek Sultan 81
Ustaclular 70, 98, 138
Uzun Hasan 4, 35, 61, 62, 66, 95, 122, 144, 148, 158, 162, 163

V
Van 139
Varsak 14, 35, 60, 69, 70, 81, 97, 98, 103, 162, 183
Varsaklar 18, 98, 183
Vekil-i Reaya 128
Venedikli 63, 71, 104

Y
Yahya Paşa 45
Yakup Bey 63, 64, 144
Yavuz Sultan Selim 36, 38, 49, 50, 79, 96, 110, 143, 147, 151, 180, 184, 185
Yeğen Sultan 137
Yeni İl 14, 18, 97, 98
Yezd 67, 73
Yörük 9, 14, 15, 18, 19, 20, 21
Yörükler 15, 18, 21, 98, 102

Z
Zahid-i Gilanî 55, 116
Zerdüşt 56, 117
Zeynel Han 80
Zıllu'l-lah 126
Zıllullahu fi'l-arz 75, 120

YEDİTEPE

Türkmenler, Safeviler, Kızılbaşlar, Osmanlılar gibi kavramlar aslında Türk tarihinin önemli parçalarıdır ve bazen birini diğerinden ayırmak mümkün değildir. Ne var ki, gerek siyasî gerekse dinî meseleleri izah ederken konunun anlaşılmasını kolaylaştırmak için bunlardan birini tercih etmek zorunda kalıyoruz. Bu zorluk kendi içinde bir karmaşa meydana getiriyor aslında.

Bu kitapta değişik dönemlerde kaleme alınan ve birbirini tamamlar mahiyette 15 makale yeralmaktadır. Kızılbaş ve Türkmen bölgelerinin tarihi, Azerbaycan ve Anadolu Türkleri arasındaki dinî, kültürel ve siyasî birliktelliğin tarihî kökleri, Kızılbaş ve Safevî algısının Osmanlı kültüründeki yeri buradaki makalelerin özünü oluşturuyor. Bu çalışmanın tamamı okunduğunda zihinleri meşgul eden pek çok sorunun cevabına ulaşılabilecektir.

KIZILBAŞLAR OSMANLILAR SAFEVİLER

9 786055 200718

kitapadresi.com
İnternetteki kitap adresiniz